

SOMMAIRE

<i>Tokaji, Zsolt</i> : Les « lettres chinoises » de Miklós Misztótfalusi Kis et les débuts de la typographie européenne de l'écriture chinoise	1
<i>Dóbbék, Ágnes</i> : Les enrichisseurs de la bibliothèque d'Ádám Patatich, archevêque de Kalocsa – Le fonctionnement d'un réseau de collecte de livres le long des noeuds de Kalocsa, Pest, Vienne et Rome (1776–1784)	21

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Gömöri, György</i> : La vie et la correspondance de Benedek Bakai	53
<i>Borda, Lajos</i> : Imprimés de Nottenstein bibliographiquement inconnus de 1728	60
<i>Vári, László</i> : Pseudonymes franc-maçonnique et rosicruciens au XVIIIe siècle – Notes sur la monographie de Miskolc de János Szendrei	63
<i>Deák, Eszter</i> : Notes de journal manuscrites de Ferenc Széchenyi et ses dernières années à Vienne	68
<i>Mezey, Mónika</i> : La provenance des livres médicaux de la collection fondatrice des Teleki de la Bibliothèque et Centre d'Information de l'Académie hongroise des Sciences	79

CHRONIQUE

Rapport sur une procédure de restitution réussie (<i>Markó, Veronika</i>)	86
Le traitement numérique en constante expansion de la presse hongroise de Transylvanie (<i>Nagy, Dóra-Kata</i>)	92

NÉCROLOGIE

Péter Ötvös (1946–2025), chercheur en culture livresque (<i>Monok, István</i>)	97
Zsigmond Ritoók (1929–2026) (<i>Simon, Attila</i>)	100

REVUE

<i>Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Újság</i> , szerk. Hites Sándor – Radnai Dániel Szabolcs – Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest, MNMKG Petőfi Irodalmi Múzeum, 2024 (<i>Bodnár, Krisztián</i>)	104
Angelo Poliziano, <i>Levelek I–IV, könyv</i> , fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Frazer-Imregh Monika, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2024 (<i>Babics-Villata, Zsófia</i>)	106
Fábrí Anna, <i>Varázslat és valóság, Darvasi Ferenc életútinterjúja</i> , Budapest, Magvető, 2025 (Tények és Tanúk) (<i>Fabó, Edit</i>)	110
Michael Haas, <i>Gustav Mahler, Julius Korngold and the Neue Freie Presse</i> , London, New York, Routledge, 2025 (<i>Ujvári, Hedvig</i>)	115

POSTFACE DU RÉDACTEUR EN CHEF (<i>Szovák, Márton</i>)	117
---	-----

AUTEUR	119
--------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Nemzeti
Kulturális
Alap

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2026. I. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-, KÖNYVTÁR-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES
ET DE LA PRESSE

142. ÉVFOLYAM

2026

ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA ÉS AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,
KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE,
DES BIBLIOTHÈQUES ET DE LA PRESSE DU CENTRE
DE RECHERCHE EN SCIENCES HUMAINES
DE L'UNIVERSITÉ EÖTVÖS LORÁND (ELTE)
ET BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

142. ÉVFOLYAM 2026. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

SZOVÁK MÁRTON *főszerkesztő* TÓTH GERGELY *társszerkesztő*

TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA CSÁSZTVAY TÜNDE
GRANASZTÓI OLGA OLÁH RÓBERT RADNAI DÁNIEL SZABOLCS
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA VIRÁGH ANDRÁS ZVARA EDINA

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÂRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

EBSCOhost, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Bp., Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható a *Penna Bölcsész Könyvesbolt*ban (1053 Bp., Magyar u. 40.), az *Írók Boltjában* (1061 Bp., Andrássy út 45.) és az *ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontjában* (1097 Bp., Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 40 ezer leütés terjedelmű kéziratokat vár .doc, .docx vagy .rtf formátumban. Az illusztrációkat forrásmegjelöléssel és közlési engedéllyel együtt kérjük feltölteni, legalább 300 DPI felbontásban. Kézirat benyújtása: <https://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz/about/submissions>.

TARTALOM

Tokaji Zsolt: Misztótfalusi Kis Miklós „kínai betűi” és a kínai írás európai tipográfiájának kezdetei 1
Dóbké Agnes: Patachich Ádám kalocsai érsek könyvtárának gyarapítói – Egy könyvgyűjtési hálózat működése Kalocsa, Pest, Bécs és Róma csomópontjai mentén (1776–1784) 21

KÖZLEMÉNYEK

Gömöri György: Bakai Benedek élete és levelezése 53
Borda Lajos: Könyvészetileg ismeretlen Nottenstein nyomtatványok 1728-ból 60
Vári László: Szabdkörműves és rózsakeresztes álnevek a 18. században – Megjegyzések Szendrei János Miskolc-monográfiájához 63
Deák Eszter: Széchényi Ferenc kéziratok naplóbejegyzései és utolsó bécsi évei 68
Mezey Mónika: Az MTA KIK Telekiék-féle alapító állományában található orvostudományi témájú kótetek provenienciája 79

FIGYELŐ

Beszámoló egy sikeres restitúciós eljárásról (*Markó Veronika*) 86
Az erdélyi magyar sajtó egyre bővülő digitális feldolgozása (*Nagy Dóra-Kata*) 92

NEKROLÓG

Ötvös Péter (1946–2025), a könyves műveltség kutatója (*Monok István*) 97
Ritoók Zsigmond (1929–2026) (*Simon Attila*) 100

SZEMLE

Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Újság, szerk. Hites Sándor – Radnai Dániel Szabolcs – Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest, MNMKG Petőfi Irodalmi Múzeum, 2024 (*Bodnár Krisztián*) 104
Angelo Poliziano, *Levelek I–IV. könyv*, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Frazer-Imregh Monika, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2024 (*Babics-Villata Zsófia*) 106
Fábr Anna, *Varázslat és valóság, Darvasi Ferenc életútinterjúja*, Budapest, Magvető, 2025 (Tények és Tanúk) (*Fabó Edit*) 110
Michael Haas, *Gustav Mahler, Julius Korngold and the Neue Freie Presse*, London, New York, Routledge, 2025 (*Ujvári Hedvig*) 115

FŐSZERKESZTŐI UTÓSZÓ 117

SZÁMUNK SZERZŐI 119

ELTE | HUMÁN TUDOMÁNYOK
KUTATÓKÖZPONTJA

Kiadja

az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja és az Országos Széchényi Könyvtár.

Tokaji Zsolt

Misztótfalusi Kis Miklós „kínai betűi” és a kínai írás európai tipográfiájának kezdetei

*„Mindenféle nyelvben és minden formában
Betűt metszhet vala nagyobban 's apróbban;
Ugy jár vala tudós keze az atzélban,
Mint másnak a' könnyen engedő viaszban.”*

Pápai Páriz Ferenc, 1702¹

A kolozsvári nyomdász és betűmetsző Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) neve a magyar művelődéstörténetben elsősorban a korszerű könyvnyomtatás meghonosításával és a magas színvonalú betűmetszés európai mércével is kiemelkedő teljesítményével fonódott össze. Életművének kutatásában fordulópontot jelentett Országh László (1907–1984) 1958-ban megjelent tanulmánya, amely az első magyar nyelvű, Amerikáról szóló könyv keletkezéstörténetének vizsgálata során két, addig ismeretlen latin nyelvű levelet tett közzé. A leveleket Kis Miklós Johan Gabriel Sparwenfeld (1655–1727) svéd diplomatához intézte amszterdami tartózkodása idején; ezek egyike 1686. november 12-én kelt.²

Ebben a levélben a betűmetsző felsorolja azokat az írásrendszereket, amelyekhez már készített nyomóelemeket, majd egy különös megjegyzést tesz: felkeresték a kínai írásjegyek elkészítésének ügyében is: „Est qui jam me convenit etiam de literis Chinensium conficiendis...”³ Országh László e passzus kapcsán megjegyezte, hogy kínai írásjegyek nyomdai matricáinak tervezéséről vagy készítéséről

¹ Részlet Pápai Páriz Ferenc *Életnek könyve, Mellybe béiratott példás emlékezetre méltó Neve, a nemzeti, tiszteletes, tudós M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak* című költeményéből.

² ORSZÁGH 1958, 31–32.

³ ORSZÁGH 1958, 32. Szó szerint: „Már felkeresett valaki a kínai betűk elkészítésének ügyében is...” Megjegyzendő, a korabeli szóhasználat és a régebbi szakirodalom gyakran „kínai betűkről” (*literis Chinensium*) beszél, s olykor a „kínai írásjelek” megnevezés is előfordul, a sinológiai szaknyelv azonban következetesen a „kínai írásjegy” terminust használja. Ez utóbbi pontosabb, mivel a kínai írás nem alfabetikus rendszer, az „írásjel” kifejezés pedig a központosági jelekre (pont, vessző, kettőspont, kérdőjel stb.) utal.

addig nem volt tudomásunk, és a kérdés további kutatást igényel.⁴ A rövid megjegyzés ellenére a későbbi szakirodalomban időről időre felbukkan az a feltételezés, hogy Misztótfalusi Kis Miklósnak köze lehetett a kínai írás európai tipográfiai megjelenítéséhez, sőt olykor „kínai megrendelésről” is szó esik.

A 17. századi Európában a kínai írás megjelenítése technikailag és tudományosan egyaránt rendkívüli kihívást jelentett. A jezsuita misszionáriusok beszámolói, nyelvtani munkái és kulturális leírásai révén a kínai írásjegyek egyre gyakrabban jelentek meg európai kiadványokban, ezek azonban többnyire metszetként vagy illusztrációként kerültek a könyvekbe, nem pedig mozgatható nyomóelemekkel szedett szöveggént. A kínai karakterek tipográfiai reprodukciója így nem pusztán technikai kérdés volt, hanem a kínai nyelv és írás európai értelmezésével is összefonódott.

E tanulmány kiindulópontja Országh László felvetése: mit jelenthetett Kis Miklós levelének említése a „kínai betűk” metszéséről? Vajon tényleges megbízásról volt szó, vagy csupán egy felmerült lehetőségről?

Aligha feltételezhető, hogy a megkeresés kínai megrendelőtől érkezett, hiszen a kínai nyomtatás technológiája Európánál jóval korábban kialakult, és egy több tízezer írásjegyből álló írásrendszer teljes betűkészletének kimetszése egyetlen európai mester számára sem volt reális feladat. Valószínűbb, hogy európai kiadványban megjelenő, demonstratív jellegű karakterek elkészítéséről lehetett szó. Elképzelhető-e, hogy a betűmetsző munkája kapcsolatba hozható azokkal a 17. század végi európai kiadványokkal, amelyekben kínai írásjegyek jelennek meg? A kérdés vizsgálata nemcsak Misztótfalusi Kis Miklós tevékenységének újraértékeléséhez járulhat hozzá, hanem tágabb összefüggésben a kínai írás európai tipográfiai megjelenésének korai történetéhez is.

A következőkben ezért egyrészt áttekintem, miként jelentek meg a kínai írásjegyek a 17. századi európai nyomtatványokban, különös tekintettel arra, hogy ezek metszetként vagy mozgatható típusokkal készültek-e; másrészt megvizsgálom azokat a kiadói és misszionáriusi hálózatokat, amelyek e művek létrejöttében szerepet játszottak. E kontextusba ágyazva válik értelmezhetővé Kis Miklós levelének kijelentése, és mérlegelhetővé az a lehetőség, hogy a magyar betűmetsző milyen szerepet játszhatott – vagy éppen miért nem játszhatott – a kínai írás európai tipográfiai reprodukciójának korai kísérleteiben.

⁴ A korabeli nyomtatástechnikában a matrica (matrix) a betű öntésére szolgáló negatív forma, míg a nyomóelem a matricából öntött mozgatható betű, amely a szedés során ténylegesen a nyomtatásba kerül. A kínai írás több ezer karaktert igénylő rendszere miatt teljes matricakészlet létrehozása a 17. századi Európában gyakorlatilag kivitelezhetetlen volt; a kínai jeleket ezért rendszerint metszetként vagy eseti nyomóelemekkel reprodukálták.

A kínai írás európai megjelenése a 17. században

A kínai írás európai megismerése és reprezentációja szorosan összefonódott a jezsuita missziók 16–17. századi tevékenységével. A rend tagjai nem csupán hit-térítőként, hanem tudásközvetítőként is működtek: nyelvtani leírásokat készítettek, térképeket rajzoltak, tudományos megfigyeléseket rögzítettek és részletes beszámolókat küldtek Európába. Ezek a munkák alapvetően formálták a korai európai Kína-képet, és egyúttal az elsődleges közvetítő csatornát jelentették a kínai írás és nyelv megismerésében is.⁵

A kínai írásjegyek európai könyvekben való megjelenése kezdetben elsősorban szemléltető célt szolgált. A 17. század közepén és második felében megjelent művek – például a Kínában működő misszionáriusok jelentéseire támaszkodó összefoglalások – a karaktereket többnyire illusztratív elemekként közölték. A jelek rendszerint rézkarc nyomat vagy fametszetként kerültek a könyvekbe, és nem tipográfiai szedéssel, mozgatható nyomóelemekkel készültek. E megoldás technikai szempontból egyszerűbb volt, hiszen a kínai írásjegyek nagy száma és bonyolult formavilága komoly akadályt jelentett a mozgatható betűkészletek kialakításában.⁶

A kínai írás európai értelmezése szintén e misszionáriusi közvetítés révén formálódott. A karaktereket gyakran hieroglifikus eredetű jelrendszerként magyarázták, amely képi elemekből fejlődött ki és összetett jelentéseket hordoz.⁷ E szemlélet nemcsak a nyelvészeti magyarázatokban jelent meg, hanem a karakterek bemutatásának módját is befolyásolta: a jelek didaktikus példaként, a jelentés vizuális szemléltetése céljából szerepeltek a szövegekben.

A 17. század második felében ugyanakkor megjelent az igény arra, hogy a kínai írásjegyek ne pusztán illusztratív formában, hanem magába a szövegbe illesztve jelenjenek meg. Ez a törekvés különösen a nyelvészeti és filológiai célú munkákban vált hangsúlyossá, ahol a karakterek pontos reprodukciója elengedhetetlen volt. A kínai írás tipográfiai megjelenítése azonban rendkívüli technikai kihívást jelentett: a mozgatható típusok előállítása költséges és időigényes volt, a karakterek helyes orientációja és arányai pedig a betűmetsző számára ismeretlen rendszer megértését igényelték.

Ennek következtében a korszak kiadványaiban egymás mellett létezett két megoldás: az illusztratív, metszettel készült karakterábrázolás és a szövegbe illesztett, tipográfiai úton előállított írásjegyek használata. E kettősség nemcsak technikai különbséget jelentett, hanem a kínai írás európai recepciójának eltérő szintjeit is tükrözte: az előbbi az egzotikum szemléltetését, az utóbbi a nyelvi és filológiai pontosság iránti törekvést szolgálta.

Ebben az összefüggésrendszerben válik különösen jelentőssé annak vizsgálata, hogy a 17. század végén Európában megjelent kínai karakterek milyen technikai

⁵ DUYVENDAK 1950, 294–301, 305; MUNGELLO 1989, 13–16; LACH 1977, 492–525.

⁶ RUSK 2007, 69–76, 79–80.

⁷ LUNDBÆK 1983, 20–21, 23–24.

eljárással készültek, és kik álltak előállításuk mögött. A kínai írás tipográfiai reprodukciójának kérdése nemcsak a misszionáriusi tudásközvetítés történetéhez tartozik, hanem a korabeli európai nyomdászat technikai lehetőségeinek és határainak vizsgálatához is. E kontextus megvilágítja azt is, hogy Misztótfalusi Kis Miklós levelének említése a „kínai betűk” metszéséről nem elszigetelt jelenséggént, hanem egy szélesebb európai kísérletsorozat részeként értelmezhető.

Kínai írásjegyek európai könyvekben

A 17. század második felére a kínai írásjegyek már nem csupán misszionáriusi jelentések kézírataiban, hanem nyomtatott európai könyvekben is megjelentek. E megjelenések azonban nem egységes technikai megoldást követtek: a karakterek többnyire metszatként vagy illusztrációként kerültek a szövegbe és csak kivételes esetekben ékelődtek be a nyomtatott szövegbe. A korszak meghatározó művei jól szemléltetik e megjelenítési gyakorlatot.

A jezsuita tudós, Athanasius Kircher (1602–1680) monumentális műve, a *China Illustrata* (1667)⁸ az európai Kína-kép egyik legnagyobb hatású összefoglalása volt. A könyv számos kínai feliratot és írásjegyet közöl, köztük a Xi'an közelében felfedezett nesztoriánus sztélé szövegét is.⁹ A karakterek azonban nem mozgatható nyomóelemekkel készültek, hanem metszatként kerültek a könyvbe. E megoldás lehetővé tette a kínai írás vizuális bemutatását, ugyanakkor nem igényelte mozgatható kínai betűkészlet létrehozását. Kircher munkája így inkább a kínai írás szemléltetésének, mintsem a tipográfiai beillesztésének példája.¹⁰

Megjegyzendő azonban, hogy Kircher művében nem kizárólag önálló illusztrációként találkozunk kínai írásjegyekkel. Egyes helyeken – különösen a kínai írás szerkezetét magyarázó részekben – a karakterek a latin szövegbe ékelve jelennek meg.¹¹

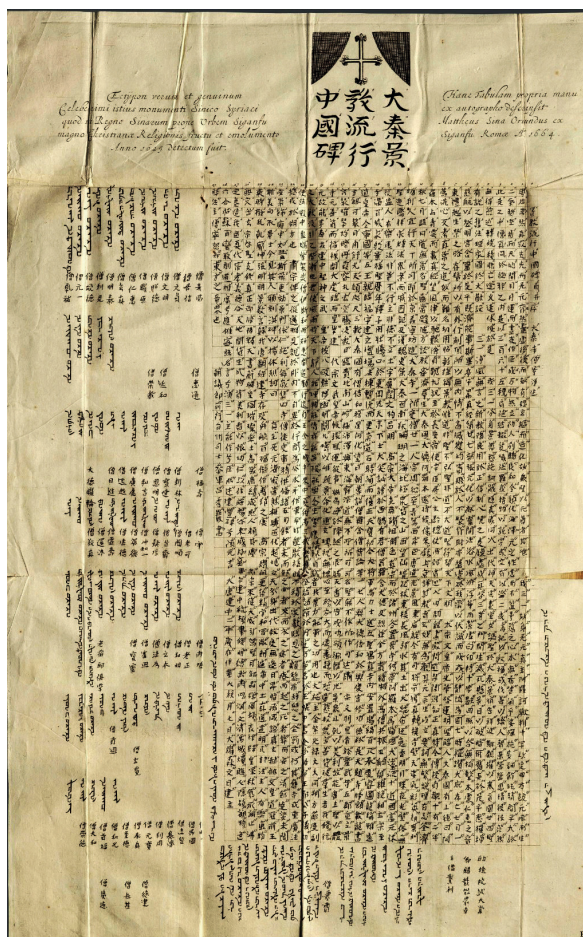
A szövegbe ékelte kínai írásjegyek Kirchernél nem véletlenszerű példák, hanem egy meghatározott elméleti keret részei. A szerző a kínai írást az egyiptomi hieroglifákhoz hasonló, képi eredetű jelrendszerként értelmezi, és ennek szemléltetésére alapvető karaktereket idéz. A *yue* 月 („hold”), a *wang* 王 („király”) és a *da* 大 („nagy”) írásjegyek olyan példaként jelennek meg, amelyek a korabeli európai értelmezés szerint még őrzik eredeti, képszerű jelentésüket. A jelek beillesztése így nem pusztán illusztratív funkciót tölt be, hanem a kínai írás „hieroglifikus” természetére vonatkozó elmélet demonstrációját szolgálja.

⁸ KIRCHER 1667.

⁹ A Xi'an közelében 1625-ben előkerült nesztoriánus sztélé 781-ben készült, és a Tang-kori Kínában működő keleti szír (nesztoriánus) kereszténység történetét örökíti meg. A felirat kínai és szír nyelvű részeket egyaránt tartalmaz. A sztélé európai megismertetésében jezsuita misszionáriusok játszottak kulcsszerepet; Kircher közlése másolatokon alapult.

¹⁰ MUNGELLO 1989, 180–186.

¹¹ KIRCHER 1667, 11.

1. ábra. A xi'ani nesztoriánus sztlélé
reprodukciója Kircher China Illustrata (1667)
művében

Az alkalmazott tipográfiai elrendezés első pillantásra a szedett szövegbe illesztett írásjegyek benyomását kelti, valójában azonban nem feltétlenül mozgatható nyomóelemekkel elkészített kínai karakterek alkalmazását jelenti. A korszak nyomdai gyakorlatában az ilyen jelek gyakran külön metszett elemekként kerültek a szövegbe, nem pedig egységes, újrahasználható betűkészlet részeként.

A Kircher könyvében látható nyomdai megoldás tehát így átmeneti jelenségként értelmezhető: a kínai írás már nem pusztán illusztratív képként jelenik meg, de tipográfiai megjelenítése még nem éri el a későbbi, valódi mozgatható típusokra épülő megoldások szintjét.

Hasonló megoldással találkozunk Martino Martini (1614–1661) nyelvtani és sinológiai munkáiban is. A *Grammatica linguae Sinensis* (1652) rövid terjedel-

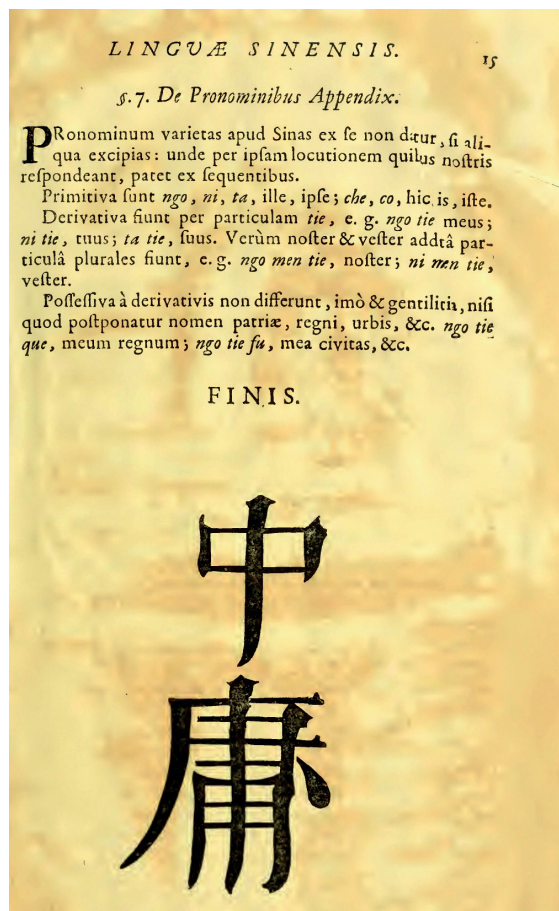
2. ábra. Kínai karakterek Kircher
China Illustrata (1667) művében

me ellenére fontos szerepet játszott a kínai nyelv európai leírásában.¹² A mű végén közölt kínai írásjegyek – például a konfuciánus kánon egyik alapművének, a *Zhongyong* (中庸) címének karakterei – szintén metszetként jelennek meg.¹³ A jelek célja nem a szöveg tipográfiai beépítése, hanem a kínai írás szemléltető bemutatása és az olvasó orientálása volt.¹⁴

¹² MARTINI 1652.

¹³ A *Zhongyong* – vagyis „A közép mozdulatlansága” – a konfuciánus hagyomány egyik, az ókorban íródott alapműve, amely a *Négy könyv* közé tartozik, és a mérséklet, a harmónia és az erkölcsei egyensúly eszményét fogalmazza meg.

¹⁴ DUYVENDAK 1950, 300–305.

3. ábra. A konfuciánus Zhongyong címének karakterei
Martino Martini Grammatica linguae Sinensis
(1652) művének záró oldalán

A kínai írás európai reprezentációjának egyik legismertebb példája a *Confucius Sinarum Philosophus* (1687), amelyet Philippe Couplet (1623–1693) és rendtársai állítottak össze. A mű Konfuciusz portréja mellett kínai írásjegyeket is közöl, köztük a konfuciánus klasszikusok címeit. A karakterek itt is metszetként jelennek meg, nem pedig tipográfiai szedéssel készültek. A kötet célja a konfuciánus tanítások európai bemutatása volt, így a kínai írás vizuális jelenléte elsősorban hitelesítő és reprezentációs funkciót töltött be.¹⁵

¹⁵ LUNDBÆK 1983, 19–20, 26–27; CANARIS 2019, 92–100, 103–104.

4. ábra. Konfuciusz európai ikonográfiai ábrázolása és a Confucius Sinarum Philosophus címlapja (1687), a kínai klasszikus hagyomány európai kanonizációjának dokumentuma

E példák közös vonása, hogy a kínai írásjegyek reprodukciója metszetként, nem pedig mozgatható nyomóelemekkel történt. A metszetek alkalmazása technikai szempontból praktikus megoldásnak bizonyult: elkerülhetővé tette a több ezer karaktert igénylő betűkészlet létrehozását, és lehetővé tette a jelek vizuálisan pontos másolását. Ugyanakkor e módszer a kínai írást az illusztratív egzotikum szintjén tartotta, és nem integrálta a nyomtatott szöveg tipográfiai rendszerébe.

A 17. századi európai kiadványokban tehát a kínai írás elsősorban képként jelent meg. A karakterek jelenléte a hitelesség, a tudományos tekintély és az egzotikus látványosság funkcióit egyaránt szolgálta, miközben a mozgatható betűkkel történő reprodukció technikai kihívásai továbbra is megoldatlanok maradtak. Ez a gyakorlat világossá teszi, hogy a kínai írás tipográfiai integrációja még kísérleti szakaszban volt, és csak a 17. század végének bizonyos kiadványaiban jelent meg új megoldásként.

E háttér ismeretében válik különösen jelentőssé azoknak a műveknek a vizsgálata, amelyekben a kínai karakterek már nem pusztán metszetként, hanem a szedett szöveg részeként jelennek meg. Az ilyen kísérletek a kínai írás európai tipográfiai reprodukciójának új szakaszát jelzik, és közvetlenül kapcsolódnak a korszak nyomdászati innovációihoz.¹⁶

¹⁶ LACH 1977, 397–405.

Philippe Couplet és a kínai írás európai tipográfiája

A 17. század utolsó harmadában a kínai írás európai megismerése új szakaszba lépett. A jezsuita misszionáriusok tevékenysége ekkor már nem csupán beszámolók és leírások közvetítésére korlátozódott: a kínai nyelv, írás és filozófiai hagyomány tudományos feldolgozása is megindult. E folyamat egyik kulcsszereplője Philippe Couplet volt, aki misszionáriusi tapasztalatait európai tudományos és kiadói kapcsolatrendszerrel kapcsolta össze.

Couplet 1685-ben tért vissza Európába, két kínai keresztény kíséretében. Jelenlétük jelentős érdeklődést váltott ki a tudós körökben: a kínai nyelv és írás természetéről folytatott viták során élő nyelvi információforrásként szolgáltak, és részt vettek a misszionáriusok által készített nyelvészeti munkák előkészítésében. A korabeli feljegyzések szerint európai egyetemeken és tudós társaságokban kérdezték őket a kínai nyelv szerkezetére és az írás működésére vonatkozó kérdésekről, ami jól jelzi a kínai írás iránti növekvő filológiai érdeklődést.¹⁷

A kínai írás európai megjelenítésének kérdése ebben az időszakban egyre inkább nyelvészeti és tudományos problémává vált. A jezsuiták célja nem pusztán az egzotikum bemutatása volt, hanem a kínai klasszikus szövegek hiteles közvetítése és értelmezése. Ennek érdekében a karakterek pontos reprodukciója elengedhetetlenné vált, különösen a konfuciánus kánon fordításai és magyarázatai során. A kínai írásjegyek megjelenítése a szövegen belül ezért a filológiai pontosság követelményéből fakadt, nem pusztán technikai kísérletezés eredménye volt.

E törekvések kiadói háttérének megszervezésében Couplet meghatározó szerepet játszott. Európai útja során kapcsolatba lépett tudósokkal, mecénásokkal és nyomdászokkal, és közreműködött olyan művek megjelentetésében, amelyek a kínai filozófia és nyelv európai recepcióját alapvetően formálták. A *Confucius Sinarum Philosophus* (1687) kiadása e hálózat működésének egyik leglátványosabb eredménye volt: a kötet nemcsak Konfuciusz tanításait közvetítette, hanem a kínai írás vizuális jelenlétével a szöveg hitelességét is hangsúlyozta.¹⁸

A kínai írás tipográfiai reprodukciójának problémája azonban továbbra sem oldódott meg teljes mértékben. A karakterek sokasága és komplexitása miatt a mozgatható típusokat csak korlátozott mértékben lehetett alkalmazni, így a kiadványok többsége továbbra is metszeteket használt. Ugyanakkor Couplet tevékenysége révén olyan tudományos és kiadói környezet jött létre, amelyben a kínai karakterek szövegbe illesztésének igénye és lehetősége egyaránt megjelent.

A kínai keresztények európai jelenléte, a nyelvészeti érdeklődés erősödése és a jezsuita kiadói hálózat működése együtt teremtették meg azt a közeget, amelyben a kínai írás tipográfiai reprodukciója immár nem pusztán technikai kihívásként, hanem tudományos szükségserűséggént jelentkezett. E kontextus nélkül aligha érthető meg, miként válhatott a kínai írás európai nyomdászati kísérletek tárgyává a 17. század végén.

¹⁷ RUSK 2007, 72–75, 78–79; MUNGELLO 1989, 112–118.

¹⁸ COUPLET 1687.

A korabeli jezsuita kapcsolatrendszer működését figyelembe véve nem zárható ki, hogy Philippe Couplet európai útja során Amszterdamban olyan nyomdai szakemberekkel – így akár Misztótfalusi Kis Miklóssal is – lépett kapcsolatba, akik képesek lehettek a kínai írásjegyek tipográfiai reprodukciójára. A korszakban a város a kelet-ázsiai missziókhöz kapcsolódó kiadások egyik fontos közvetítő központja volt, és a kínai nyelv iránti tudományos érdeklődés is jelen volt. Bár Amszterdam protestáns többségű városként működött, a jezsuita misszionáriusok a nyomdai szakértelem és a fejlett könyvpiac miatt pragmatikusan éltek a helyi műhelyek kínálta lehetőségekkel. Misztótfalusi Kis Miklós több írásrendszer metszésében szerzett tapasztalata alapján alkalmas jelöltnek számíthatott egy ilyen feladatra, így elképzelhető, hogy az 1686-ban említett megkeresés e kapcsolati körben született. A rendelkezésre álló források azonban nem teszik lehetővé e feltételezés igazolását, és a kínai karakterekkel tervezett kiadások súlypontja végül Párizsba helyeződött át.

Gabriel de Magalhães műve mint fordulópont

A 17. század végén a kínai írás európai megjelenítése új szakaszba lépett. A portugál jezsuita misszionárius Gabriel de Magalhães (1610–1677)¹⁹ Kínáról írott beszámolója – amely eredetileg portugál nyelven készült, majd Philippe Couplet közvetítésével jutott Európába – 1688-ban francia fordításban (*Nouvelle relation de la Chine*),²⁰ röviddel később pedig angol változatban (*A New History of China*) is megjelent.²¹ A mű jelentőségét a kortársak elsősorban átfogó Kína-leírásában látták, a könyv azonban tipográfiai szempontból is figyelemre méltó: egy rövid szövegrészletben kínai írásjegyek jelennek meg a latin betűs szövegbe illesztve.

Ez a megoldás lényeges különbséget jelent a korábbi gyakorlatokhoz képest. Míg a 17. század közepéig a kínai karakterek túlnyomórészt illusztrációként szerepeltek az európai könyvekben, Magalhães művében a jelek a szedett szöveg részeként jelennek meg. A karakterek beillesztése a sorok közé tipográfiai előállítás feltételez, ami arra utal, hogy a nyomdászok külön nyomóelemeket készítettek a szükséges jelekhez. A megoldás ugyan még kísérleti jellegű volt, de egyértelműen jelzi a kínai írás tipográfiai beilleszthetőségére irányuló törekvést.²²

¹⁹ Gabriel de Magalhães annak a Magalhães családnak a tagja volt, amelyhez a híres földrajzi felfedező Ferdinand Magellan (1480–1521) is tartozott. A szerző neve a művének francia és angol kiadásában francia írásmóddal, Magaillans alakban szerepel; a jelen tanulmány a főszövegben a portugál névalakot használja, míg a hivatkozásokban a forrásokban szereplő írásmódot követi.

²⁰ MAGAILLANS 1688a.

²¹ MAGAILLANS 1688b.

²² RUSK 2007, 69–70, 75–76, 79–80; BUSSOTTI 2020, 6–7, 11–12.

84 NOUVELLE RELATION

CHAPITRE IV.

Des Lettres & de la Langue de la Chine.

QUOYQUE les Egiptiens se vantent d'avoir esté les premiers qui ont eu des Lettres & des Hieroglifes, il est certain toutefois que les Chinois en ont eu avant eux. Toutes les autres Nations ont eu une écriture commune, qui consiste en un Alphabet d'environ vingt-quatre lettres, qui ont à peu près le même son, quoyque leur figure soit différente: mais les Chinois ont cinquante-quatre mille quatre cens neuf lettres, qui expriment ce qu'elles signifient avec tant de grace, de vivacité & de force, qu'il semble que ce ne soyent pas des caractères, mais des voix & des langues qui parlent, ou pour mieux dire, des figures & des images qui expriment & représentent au vif ce qu'elles signifient, tant l'artifice de ces lettres est admirable. Pour preuve de ce que je dis, je mettray icy un paragraphe d'un Traité que j'ay fait de la Langue Chinoise.

Les lettres Chinoises sont simples ou composées.

DE LA CHINE. 85

Les simples sont faites de lignes, de points & de plis, comme 心 *sin*, 木 *mô*, 字 *lu*, 主 *chú*. Les composées sont formées de plusieurs lettres simples jointes ensemble, comme 字 *xú*, 主 *chú*. La lettre *xú*, signifie sincere, sincerité, & elle est composée de la lettre 心 *iu*, qui signifie comme, & de la lettre 心 *sin*, qui signifie cœur, parce que l'homme sincere a le visage & les paroles comme le cœur. La lettre *chú* signifie pilier ou colonne, & elle est composée de la lettre 木 *mô*, qui signifie arbre, bois, ou piece de charpente, & de la lettre 主 *chú*, qui signifie Seigneur ou Maître, parce que les piliers ou les colonnes sont comme les Maîtres de la maison, & les apuys qui la soutiennent: Et parce que une Forest contient plusieurs arbres, la lettre 木 *lin* qui exprime ce mot, est composée de deux 木 *mô*. Quand la Forest est fort épaisse, elle est signifiée par la lettre 森 *sen* formée de trois 木 *mô*; par ce que nous venons de dire on pourra juger des autres artifices qui sont en grand nombre dans la composition des lettres Chinoises, & qui ont tant de force & d'énergie pour expliquer, & même pour persuader ce qu'elles signifient, qu'il arrive souvent que le changement d'une seule lettre dans un procez, est suffisant pour faire perdre les biens & la vie à l'acculé ou à l'accusateur.

Il ne sera peut estre pas inutile d'examiner icy, si les lettres Chinoises sont des Hieroglifes ou non.

5. ábra. Kínai karakterek tipográfiai megjelenítése a Nouvelle relation de la Chine (1688) IV. fejezetében²³

A műben közölt kínai karakterek nem összefüggő szövegrészletet alkotnak, hanem a kínai írás működését szemléltető példaként szolgálnak. A fejezetben bemutatott mintegy húsz jel a karakteralkotás elveit, az egyszerű és összetett jelek viszonyát, és a jelentésképzés logikáját illusztrálják. A karakterek idegenszerű vizuális formájuk ellenére a szöveg hitelességét és tudományos tekintélyét erősítették az európai olvasó szemében, és azt a benyomást keltették, hogy a szerző és közvetítői közvetlen ismeretekkel rendelkeznek a kínai írásról.

Az alábbiakban a fejezet vonatkozó részének magyar fordítása olvasható:

IV. fejezet
A kínai nyelv betűiről

Noha az egyiptomiak azzal kérkednek, hogy ők voltak az elsők, akik betűkkel és hieroglifákkal rendelkeztek, bizonyos mindazonáltal, hogy a kínaiak írása egészen más természetű. Minden más nemzet írása közös jellegű: egy mintegy huszonnégy betűből álló ábécén alapul, amelynek segítségével mindenféle hang és szótag kifejezhető; a kínaiaknak azonban nyolcvanezer jelük van, amelyek mindegyike

²³ MAGAILLANS 1688a, 84–85.

egy-egy külön dolgot jelent, és számuk szinte a végtelenségig gyarapíthatónak tűnik.

Az egyszerű (jelek) vonalakból, pontokból és törésekből állnak, mint: 心 *sin*, 木 *mō*, 如 *Iú*, 主 *chú*. Az összetettek több egyszerű jelből állnak, amelyeket egymáshoz illesztenek, mint: 恕 *xú*, 柱 *chú*. A *xú* jel az „őszintét”, „őszinteséget” jelenti; és a 如 *iu* jelből áll, amely „mint”-et jelent, továbbá a 心 *sin* jelből, amely „szívet” jelent, mert az őszinte embernek a tekintete és a szavai olyanok, mint a szíve. A *chu* jel „oszlopot” vagy „pillért” jelent, és a 木 *mō* jelből tevődik össze, amely „fát”, „fadarabot” vagy „gerendát” jelent, valamint a 主 *chu* jelből, amely „urat” vagy „mestert” jelent, mert a pillérek vagy oszlopok olyanok, mint a ház urai, és mint a támaszok, amelyek fenntartják. És mivel egy erdő több fát tartalmaz, a 林 *lín* jel fejezi ki ezt a szót, és két 木 *mō* jelből áll. Amikor az erdő nagyon sűrű, akkor a 森 *sen* jel jelenti, amely három 木 *mō* jelből áll.

Amit most elmondtunk, abból meg lehet ítélni a többi mesterségesen alkotott jelet is, amelyek nagy számban vannak a kínai jelek összetételében; és amelyeknek annyi erejük és energiájuk van arra, hogy megmagyarázzák – sőt meggyőzzék – arról, amit jelentenek, hogy gyakran előfordul: egyetlen jel megváltoztatása egy perben elegendő ahhoz, hogy az egyik fél elveszítse vagyonát és életét a vádlott vagy a vádló javára. Nem lesz talán haszontalan megvizsgálni itt, vajon a kínai jelek hieroglifák-e, vagy sem.

Úgy vélem, mindenekelőtt, ha eredetüket tekintjük, kétségtelen, hogy hieroglifikusak; mert azok az ősi jelek, amelyekről a kínaiak azt mondják, hogy a birodalom első századaiban használták őket, képek és alakzatok – még ha tökéletlenek is – azon látható dolgokról, amelyeket jelentenek. Például a Napot jelentő régi jel ez volt: ☉ *ge*, a jelenleg használatos pedig így íródik: 日 *ge*. A Hold jele régen ilyen volt: ☾ *yue*, most pedig ez: 月 *yue*. Az a régi jel, amely valaminek az alapját jelentette, ilyen alakú volt: 𠂇 *puèn*, a mai jel pedig így íródik: 本 *puen*, és így tovább. Ebből látható, hogy sok régi jel olyan alak volt, amely azt ábrázolta, amit jelentett; következésképpen a kínai jelek egy része eredetileg hieroglif jellegű.²⁴

A francia és az angol kiadás összehasonlítása azonban arra utal, hogy a kínai karakterek reprodukciója nem egységes technikai megoldással történt. A két kiadásban megjelenő írásjegyek formája és elrendezése eltéréseket mutat, ami arra enged következtetni, hogy az angol kiadáshoz új nyomóelemeket készítettek. Ez a gyakorlat jól tükrözi a kínai írás tipográfiai reprodukciójának kísérleti jellegét:

²⁴ Saját fordítás. Az eredeti szöveg: MAGAILLANS 1688a, 84–86.

68 *The History of CHINA.*

CHAP. IV.

Of the Letters and Language of China.

ALtho' the *Egyptians* vaunt themselves to have been the first that ever made use of Letters and Hieroglyphicks; yet certain it is that the *Chineſes* had the practice of Letters before them. All other Nations have had a way of Writing in common, conſiſting of an Alphabet of about Four and Twenty Letters, which have almoſt all the ſame ſound, tho' differing in ſhape. But the *Chineſes* make uſe of Fifty Four Thouſand Four Hundred and Nine Letters, which expreſs what they ſignify with ſo much Grace, Vivacity and Efficacy, that you would think them not to be Characters, but Voices and Languages that ſpoke, or rather Figures and Images that repreſent and expreſs to the Life what they ſignify; ſo wonderful is the contrivance of their Letters. For proof of which, I ſhall here ſet down a Paragraph of a Treatiſe which I compos'd concerning the *Chineſe* Language.

The *Chineſe* Letters are either Simple or Compounded. The Simple Letters are made of Lines, Points and Folds, as *ſin*, *mò*, *ih*, *chü*. The Compounded Letters are formed of ſeveral Simple Letters put together, as *xü*, *chü*. The Letter *xü* ſignifies *ſincere*, *ſincerity*, and is compos'd of the Letter *ih*, which ſignifies, *as*; and the Letter *ſin*, which ſignifies

The History of CHINA. 69

fies a *Heart*; for that the Countenance and Words of a ſincere Man are like his Heart.

The Letter *chü* ſignifies a Pillar or Column, and is compos'd of the Letter *mò*, which ſignifies a Tree, Wood, or a piece of Timber, and the Letter *chü*, which ſignifies a Lord or Maſter; becauſe the Pillars are as it were the Maſters of the Houſe, and the Props that ſupport it. And becauſe a Foreſt contains ſeveral Trees, the Letter *ih*, which expreſſes this word, is compos'd of two *mò*. When the Foreſt is very thick it is expreſſ'd by the Letter *ſin*, form'd of three *mò*. And thus by what we have ſaid, you may judge of ſeveral other Contrivances which are very numerous in the compoſition of the *Chineſe* Letters, which have ſo much Force and Efficacy to explain, as alſo to perſwade what they ſignify, that many times it happens that the change of one Letter in a Proceſs is enough to caſt the Party accuſ'd, or the Accuſer, to loſe his Eſtate or his Life.

Nor will it be amiſs in this place to examine whether the *Chineſe* Letters be not Hieroglyphicks, or no?

In the firſt place I am apt to believe, if we conſider their firſt Original, that without doubt they are Hieroglyphicks. For that the Ancient Letters which the *Chineſes* ſay were made uſe of in the firſt Ages of the Empire, were the Images and Figures, tho' imperfect, of the things viſible which they ſignifi'd. For example, the Ancient Letter, which ſignifi'd the Sun was this, *ge*, and that which is now in uſe is made thus *ge*. The Letter which ſignifi'd the Moon was made after this manner *yue*, but now thus *yue*. The Letter which ſignifi'd the Ancient Foundation of any thing, had this Figure *puen*, but the Modern Letter is ſhap'd thus *puen*, and ſo of the reſt.

6. ábra. Kínai karakterek tipográfiai megjelenítése az A New History of China (1688) IV. fejezetében²⁵

a karakterek nem szabványos készletből származtak, hanem az adott kiadás igényeihez igazodva, eseti jelleggel készültek.

A francia és az angol kiadásban szereplő húsz-húsz kínai karaktert az áttekinthetőség érdekében az alábbi táblázat foglalja össze; a jelek mellett feltüntettem a ma használatos standard nyomtatott alakjukat²⁶ is:

²⁵ MAGAILLANS 1688a, 68–69.

²⁶ A 15., 17. és 19. sorszámú jelek esetében nem adható meg egyértelmű modern standard forma. Ezek a karakterek a szövegben nem a jelenleg használatos nyomtatott alakjukban szerepelnek, hanem korai, képszerű formákat mutatnak, amelyek a kínai írás archaikus változataira – feltehetően pecsétíráshoz (*zhuan*shu) formákra – emlékeztetnek. A szerző e rajzos alakokkal a jelek képi eredetét kívánta szemléltetni, nem pedig a használatban lévő standard írásformát közölte.

	Francia		Angol		Mai	
1.	心	<i>sin</i>	心	<i>sin</i>	心	<i>xin</i>
2.	木	<i>mǒ</i>	本	<i>mô</i>	木	<i>mu</i>
3.	如	<i>Iú</i>	如	<i>tú</i>	如	<i>ru</i>
4.	主	<i>chú</i>	主	<i>chú</i>	主	<i>zhu</i>
5.	恕	<i>xú</i>	恕	<i>xú</i>	恕	<i>shu</i>
6.	柱	<i>chú</i>	柱	<i>chú</i>	柱	<i>zhu</i>
7.	如	<i>iu</i>	如	<i>iu</i>	如	<i>ru</i>
8.	心	<i>sin</i>	心	<i>sin</i>	心	<i>xin</i>
9.	木	<i>mǒ</i>	木	<i>mò</i>	木	<i>mu</i>
10.	主	<i>chu</i>	主	<i>chu</i>	主	<i>zhu</i>
11.	林	<i>lín</i>	林	<i>lín</i>	林	<i>lin</i>
12.	木	<i>mǒ</i>	木	<i>mo</i>	木	<i>mu</i>
13.	森	<i>sen</i>	森	<i>sen</i>	森	<i>sen</i>
14.	木	<i>mǒ</i>	木	<i>mo</i>	木	<i>mu</i>
15.	日	<i>ge</i>	日	<i>ge</i>		
16.	日	<i>ge</i>	日	<i>ge</i>	日	<i>ri</i>

	Francia		Angol		Mai	
17.		yue		yue		
18.		yue		yue	月	yue
19.		puèn		puèn		
20.		puen		puen	本	ben

Magalhães művének negyedik fejezetéhez, amely a kínai írás sajátosságait szemlélteti, összesen húsz karakter kimetszésére volt szükség. A táblázat első oszlopa a francia kiadásban szereplő jeleket, a harmadik oszlop az angol kiadásban alkalmazott formákat mutatja az előfordulás sorrendjében; mindkét esetben felüntettem a szövegben közölt fonetikai átírásokat is.

A kínai írásban jártas szem számára jól látható, hogy a karakterek formái esetlegeseek: nem a standard nyomtatott kínai írásjegyek pontos másolatai, hanem feltehetően európai kézírásos minták nyomán készített metszetek. A francia kiadásban a jelek szerkezete többnyire felismerhető és nagyjából helyes, az angol kiadásban azonban már súlyosabb hibák figyelhetők meg. A 3. karaktert, 如 (*ru*), tükrözve nyomtatták ki, míg a 20. esetében az „alap”, „gyökér” jelentésű 本 (*ben*) írásjegy helyett ismét a „fa” jelentésű 木 (*mu*) szerepel; a két jel grafikai különbsége mindössze egy rövid vízszintes vonás.

E stílári eltérések és tipográfiai hibák nem pusztán technikai pontatlanságok: arra utalnak, hogy a nyomdászok nem ismerték a kínai írás szerkezeti elveit, és a karaktereket elsősorban vizuális formaként kezelték. A hibák egyúttal a kínai írás európai reprodukciójának kezdeti nehézségeire világítanak rá, és fontos bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a folyamat még kísérleti stádiumban volt.

A Magalhães-féle kiadás ezért fordulópontnak tekinthető a kínai írás európai tipográfiai történetében. Miközben a karakterek száma csekély, és alkalmazásuk még nem rendszerszerű, megjelenésük a szedett szövegben új technikai és filológiai igényeket jelez. E fejlemény közvetlenül kapcsolódik ahhoz a kérdéshez is, hogy a korszak európai betűmetszői – köztük Misztótfalusi Kis Miklós – milyen szerepet játszhattak a kínai írás nyomdai reprodukciójának korai kísérleteiben.

Misztótfalusi Kis Miklós és Amszterdam

Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami tartózkodása (1680–1689) a kor európai könyvnyomtatásának egyik legfontosabb központjába helyezte a magyar betűmetszőt. A város a 17. század második felében nemcsak kereskedelmi, hanem tudo-

mányos és kiadói csomópontként is működött: itt találkoztak a különböző felekezetekhez tartozó nyomdászok, tudósok, térképészek és misszionáriusok. Ebben a soknyelvű és technikailag innovatív környezetben Kis Miklós olyan tipográfiai tapasztalatokra tett szert, amelyek Európa-szerte elismerést váltottak ki.²⁷

Kis betűmetszői tevékenysége nem korlátozódott a latin ábécére. Saját beszámolója szerint latin, görög, héber, szír, kopt és örmény betűket is készített, és több írásrendszer tipográfiai adaptációjában szerzett gyakorlatot. Különösen jelentős az örmény betűkészlet elkészítése, amely jól mutatja, hogy képes volt olyan írásrendszerek tipográfiai megformálására is, amelyek eltértek az európai alfabetikus hagyománytól. Az örmény betűk metszése nem pusztán technikai feladat volt: a karakterek formájának megértését, arányainak következetes kialakítását és nyomdai használhatóságának biztosítását is megkövetelte.²⁸

Ez a tapasztalat fontos analógiát kínál a kínai írás reprodukciójának kérdéséhez. Bár a kínai írás logografikus rendszere alapvetően különbözik az alfabetikus írásoktól, a betűmetsző számára a feladat első lépése minden esetben a forma pontos rögzítése és nyomtatási célra való adaptálása volt. Kis Miklós sokféle írásrendszerrel szerzett gyakorlata ezért magyarázatot adhat arra, miért fordulhattak hozzá olyan megbízással, amely a kínai írásjegyek metszésére vonatkozott.

Amszterdam egyúttal a jezsuita missziók európai információáramlásának egyik fontos állomása is volt. A Kínából érkező kéziratok, térképek és nyelvészeti anyagok gyakran holland vagy francia közvetítéssel kerültek nyomdába. A 17. század végén Philippe Couplet is megfordult a városban a kínai misszióval kapcsolatos kiadások előkészítése során, ami arra utal, hogy a jezsuita hálózat és az amszterdami nyomdai közeg között közvetlen kapcsolat állt fenn.²⁹ Bár közvetlen bizonyíték nem maradt fenn Kis Miklós és a jezsuita misszionáriusok együttműködéséről, a térbeli és időbeli egybeesések, valamint a nyomdai szakértelem iránti igény lehetővé teszik e kapcsolat feltételezését.

Kis Miklós 1686-ban kelt levelében említett megkeresése a kínai írásjegyek metszésére vonatkozóan ebben az összefüggésben nyer értelmet. A 17. század végén Európában már megjelent az igény a kínai karakterek tipográfiai reprodukciójára, különösen a misszionáriusi és nyelvészeti célú kiadványokban. A betűmetsző több írásrendszerben szerzett jártassága és amszterdami kapcsolatrendszerre alkalmassá tette arra, hogy ilyen feladatra felkérjék.³⁰

A megkeresés időpontja tovább szűkíthető. Kis Miklós levele 1686 novemberében kelt, amszterdami tartózkodása pedig 1689-ig tartott. E rövid időszakban mindössze egy olyan európai kiadvány előkészítése és megjelenése ismert, amelyben a kínai írásjegyek már nem metszetként, hanem mozgatható nyomóelemekkel szedett formában jelentek meg: Gabriel de Magalhães Kínáról írott művének francia és angol kiadásai (1688). A mű európai megjelentetésében Philippe Coup-

²⁷ HAIMAN 1980; SCHÜTZ 1957.

²⁸ SCHÜTZ 1957.

²⁹ DUYVENDAK 1950, 294–301, 305; MUNGELLO 1989, 14–16, 101–104, 112–115.

³⁰ HAIMAN 1980; SCHÜTZ 1957. BÓNÉ 1972.

let játszott kulcsszerepet, aki ekkoriban a kínai misszióhoz kapcsolódó kiadások szervezésén dolgozott.

E körülmények alapján nem zárható ki, hogy a kínai karakterek tipográfiai reprodukciójához kapcsolódó megkeresés Couplet közvetítésével jutott el Kis Miklóshoz. A kiadvány azonban végül Párizsban, majd még ugyanazon évben Londonban jelent meg, nem pedig Amszterdamban, ami arra utal, hogy a kivitelezés súlypontja nem a holland nyomdai közegben maradt. Ezt erősíti az a tény is, hogy a fennmaradt kiadásokban szereplő karakterek metszése stílusosan és kivitelezésük biztonságában nem mutat rokonságot Kis Miklós ismert, nem latin írásrendszerekhez készült betűivel. Mindez arra enged következtetni, hogy bár neve felmerülhetett a kínai írásjegyek metszésének kontextusában, a konkrét kiadás tipográfiai kivitelezésében végül nem vett részt.

Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami tevékenysége így nem a kínai írás európai tipográfiájának bizonyítható fejezete, hanem annak lehetőségi feltételeit világítja meg. Szakmai felkészültsége, különböző írásrendszerek metszésében szerzett tapasztalata és kapcsolati közege révén érthetővé válik, miként merülhetett fel neve a kínai írásjegyek metszésének kontextusában. E felismerés nem a legenda megerősítését, hanem történeti keretbe helyezését jelenti.

Következtetések

Misztótfalusi Kis Miklós 1686-ban kelt levelének rövid megjegyzése a „kínai betűk” metszéséről a magyar művelődéstörténet egyik vissza-visszatérő, ám részleteiben eddig egyáltalán nem vizsgált állításának alapjául szolgált. A levél közreadása nyomán Ország László jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a kínai írásjegyek nyomdai előállítására vonatkozóan addig nem rendelkezünk ismeretekkel, és a kérdés további kutatást igényel. A későbbi hivatkozások azonban gyakran túlléptek a forrás által indokolt óvatosságon, és a feltételezést tényként kezelték.

A 17. századi európai nyomtatványok vizsgálata azt mutatja, hogy a kínai írás megjelenítése ekkor még túlnyomórészt illusztratív eljárásokkal történt. A karakterek metszetként kerültek a könyvekbe, vizuális hitelesítés és szemléltetés céljából, nem pedig a szedett szöveg tipográfiai elemeiként. A kínai írás mozgatható betűkkel történő reprodukciója technikailag és gazdaságilag egyaránt nehéz feladatnak bizonyult, így csak korlátozott és kísérleti jellegű megoldásokkal találkoztunk.

A század végén megjelenő kiadványok – különösen Gabriel de Magalhães művének európai kiadásai – azonban már új irányt jeleznek. A kínai karakterek szövegbe illesztett megjelenése arra utal, hogy a nyomdászok külön nyomóelemeket készítettek a szükséges jelekhez. A különböző kiadások közötti eltérések és a tipográfiai hibák egyaránt azt bizonyítják, hogy e megoldások kísérleti jellegűek voltak, és a kínai írás európai reprodukciója még kialakulóban lévő technikai gyakorlatot tükrözött. A hibák – tükrözött, fejjel lefelé álló vagy felcserélt

karakterek – arról tanúskodnak, hogy az írásjegyeket készítő mesterek nem értették az írás szerkezetét, hanem vizuális formaként másolták azokat.

Ebben a történeti kontextusban válik értelmezhetővé Kis Miklós levelének említése. Amszterdami tartózkodása idején olyan nyomdai és tudományos közegben dolgozott, ahol a kínai írás európai reprodukciójának igénye már megjelent. Több írásrendszer metszésében szerzett tapasztalata – különösen az örmény és grúz ábécék számára készített betűk – alkalmassá tette arra, hogy idegen írások tipográfiai adaptációjára kérjék fel. A jezsuita missziókhoz kapcsolódó kiadói hálózat és az amszterdami nyomdai infrastruktúra közelsége tovább növeli annak valószínűségét, hogy ilyen jellegű megkeresés érhesse.

Mindazonáltal a fennmaradt nyomtatványok nem teszik lehetővé annak bizonyítását, hogy a korszakban használt kínai nyomóelemeket valóban Misztótfalusi Kis Miklós készítette volna. A karakterek tipográfiai sajátosságai, valamint a különböző kiadások eltérő megoldásai inkább eseti, helyben készített elemek használatára utalnak. A „kínai betűmetszés” így nem dokumentált teljesítményként, hanem egy történeti lehetőségként értelmezhető.

A kérdés vizsgálata ugyanakkor túlmutat Kis Miklós személyén. A kínai írás európai megjelenésének története rávilágít arra, miként találkozott a jezsuita tudásközvetítés, a nyelvészeti érdeklődés és a korabeli nyomdászat technikai innovációja. A kínai karakterek reprodukciója egyszerre jelentett tudományos kihívást és tipográfiai kísérletet, amelynek során az európai mesterek egy számukra idegen írásrendszer vizuális és technikai adaptációjával kísérleteztek.

Misztótfalusi Kis Miklós neve ebben a folyamatban nem bizonyítható módon kapcsolódik a kínai írás tipográfiájához, mégis jelképes jelentőségű. Személye annak a korszaknak a metszéspontjában áll, amikor az európai nyomdászat technikai tudása és a globális tudásáramlás új kihívásokkal találkozott. A „kínai betűk” említése nem legendaként, hanem e történeti pillanat lenyomataként értelmezhető: egy olyan időszak tanújele, amikor a világ írásrendszerei először kerültek egymás közvetlen technikai és tipográfiai érintkezésébe.

A 17. század végi kísérleteket követően a kínai írásjegyek európai tipográfiai reprodukciója csak korlátozott mértékben fejlődött tovább. A 18. században ugyan történtek jelentősebb kezdeményezések – különösen állami vagy akadémiai műhelyekben, így például a párizsi királyi nyomdában (Imprimerie Royale, később Imprimerie Nationale) –, ahol kínai betűkészletek metszésével is kísérleteztek, ezek azonban nem vezettek széles körben alkalmazott, ipari léptékű gyakorlat kialakulásához. A kínai írás több ezer karaktert igénylő rendszere továbbra is akadályt jelentett a mozgatható betűkészletek hatékony használatában, így az európai kiadványokban a karakterek reprodukciója még a 18. században is gyakran eseti megoldásokkal történt. A kínai írás nyomtatásának súlypontja mindvégig Kelet-Ázsiában maradt, ahol a fametszetes és egyéb helyi technológiák jobban alkalmazkodtak a logografikus írás sajátosságaihoz. Mindez visszamenőleg is megerősíti, hogy a 17. század végi európai próbálkozások – beleértve a jelen tanulmányban tárgyalt eseteket – kísérleti jellegűek voltak, és nem egy már kialakult tipográfiai gyakorlat részét képezték.

Hivatkozott irodalom

- BÓNÉ Gyula, *Az újjáéledt Misztótfalusi Kis Miklós = Korunk*, 31(1972), 140–155.
- BUSSOTTI, Michela, LANDRY-DERON, Isabelle, *Printing Chinese Characters, Engraving Chinese Types, Wooden Chinese Movable Type at the Imprimerie Nationale (1715–1819) = East Asian Publishing and Society*, 10(2020), 1–72. <https://doi.org/10.1163/22106286-12341352>
- CANARIS, Daniel, *Peace and Reason of State in the Confucius Sinarum philosophus (1687) = Theoria*, 2019, 66(159), 91–116. <https://doi.org/10.3167/th.2019.6615907>
- COUPLET, Philip, *Confucius Sinarum Philosophus*, Parisiis. Apud Danielelem Horthemels, via Jacobaea sub Maecenate, 1687.
- DUYVENDAK, J. J., *Early Chinese Studies in Holland = Holland's Contribution to Chinese Studies*, London, The China Society, 1950, 293–344.
- HAIMAN György, *Tótfalusi grúz betűinek nyomában = Magyar Könyvszemle*, 96(1980), 1–4. sz. (összevont), 41–65.
- KIRCHER, Athanasius, *China Illustrata*, Amszterdam, Janssonius, 1667.
- LACH, Donald F., *Asia in the Making of Europe, Vol. II: A Century of Wonder, Book 3: The Scholarly Disciplines*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1977.
- LUNDBÆK, Knud, *The image of Neo-confucianism in Confucius Sinarum Philosophus = Journal of the History of Ideas*, Vol. 44, No. 1 (Jan. – Mar., 1983), 19–30.
- MAGAILLANS 1688a. = MAGAILLANS, Gabriel de, *Nouvelle relation de la Chine, contenant la description des particularitez les plus considerables de ce grand Empire, Composée en l'année 1668. par le R. P. Gabriel de Magaillans, de la Compagnie de Jesus, Mißionaire Apostolique. Et traduite du Portugais en François par le S^r. B.* Paris, Claude Barbin au Palais sur le second Perron de la Sainte Chapelle, 1688a.
- MAGAILLANS 1688b = MAGAILLANS, Gabriel, *A New History of China, Containing a Description of the Most Considerable Particulars of that Vast Empire*. Ogilby, John (trans.). London: Printed for Thomas Newborough, at the Golden Ball, in Paul's Church-Yard, 1688b.
- MARTINI, Martino, *Grammatica linguae Sinensis*, 1652.
- MUNGELLO, David E, *Curious Land: Jesuit Accommodation and the Origins of Sinology*, Hawaii, University of Hawaii Press, 1989.
- ORSZÁGH László, *Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról = Magyar Könyvszemle*, 74(1958), 22–41.
- RUSK, Bruce, *Old Scripts, New Actors, European Encounters with Chinese Writing, 1550–1700 = East Asian Science, Technology, and Medicine*, 26(2007), 68–116. <https://doi.org/10.1163/26669323-02601004>
- SCHÜTZ Ödön, *Misztótfalusi Kis Miklós szolgálatai az örményeknek = Magyar Könyvszemle*, 73(1957) 4, 335–346.

Tokaji, Zsolt

Miklós Misztótfalusi Kis's 'Chinese Characters' and the Beginnings of the Typographic Representation of Chinese Script in Europe

This study examines a brief remark in a 1686 letter by the Hungarian punchcutter and printer Miklós Misztótfalusi Kis, in which he notes that he had been approached about cutting 'Chinese letters'. The article investigates the historical and typographic context in which this statement can be interpreted. A survey of seventeenth-century European printed works shows that Chinese characters were typically reproduced as engravings or illustrations and only rarely integrated into the typographic text. A turning point is represented by the 1688 French and English editions of Gabriel de Magalhães's account of China, in which Chinese characters appear within the printed text, implying the use of specially produced types. A comparison of the editions reveals the experimental character of early European attempts to reproduce Chinese writing and the printers' limited understanding of its structural principles. The study also examines the missionary and publishing networks behind these developments, highlighting the role of Philippe Couplet, and situates Misztótfalusi Kis's Amsterdam activity within this broader context. Although no direct evidence proves that he cut Chinese types, his professional expertise and connections help to explain why his name could arise in connection with early attempts to reproduce Chinese characters typographically. The reference to 'Chinese letters' thus reflects not a legend but a historical moment when European printing first confronted the technical challenge of adapting a non-alphabetic writing system.

Keywords: 17th century, history of printing, history of typography, Chinese script, early modern sinology, Miklós Misztótfalusi Kis, Jesuit missions.

Dóbék Ágnes

**Patachich Ádám kalocsai érsek könyvtárának gyarapítói
– Egy könyvgyűjtési hálózat működése Kalocsa, Pest,
Bécs és Róma csomópontjai mentén (1776–1784)***

Patachich Ádám nagyvárad püspökként csatlakozott a 18. század második felében könyvtárat alapító magyarországi főpapok közé. 1776-ban nevezték ki kalocsai érsekké, ekkor váradi könyvtára pesti palotájába került, ugyanis új székhelyén az érseki palota még nem állt készen a könyvtár befogadására. Az érsek a könyvgyűjteményt az egyetemi könyvtárnak akarta adományozni, feltételeit azonban nem fogadták el, így könyvei 1780-ban Kalocsára kerültek. Ekkortól a könyvtár gyarapítása és feldolgozása Kalocsán folytatódott könyvtárosa irányításával. Az érseki palotában könyvtártermet hoztak létre a gyűjteménynek, és a káptalani könyvtárat 1782-ben egyesítették vele.

A kutatók több szempontból vizsgálták a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár 18. századi történetét. Az állománynak és gyarapodásának bemutatása mellett¹ a könyvtár jelentős könyvritkaságaira és kézirataira is ráirányították a figyelmet.² A könyvtár Ms. 447 jelzet alatt őrzött iratcsomója alapján hangsúlyozták Patachich könyvbeszerzőinek körét, bemutatták beszerzési hálózatát és a fennmaradt számlák alapján a rendelésekre fordított összegeket. A könyvrendeléseket és számlákat tartalmazó levelezés szisztematikus feldolgozása azonban nem történt meg, a gyűjtésben résztvevő személyek hozzájárulására csupán említés szintjén utalt a szakirodalom.

Patachich könyvgyűjtő tevékenysége a Kalocsa, Pest, Bécs és Róma kulturális és kereskedelmi tengelyhez kapcsolódott. Mindegyik városban egy-egy fő közvetítő személy intézte számára a beszerzéseket, míg az ő tevékenységüket helyi ágensei – Bécsben Bernáth György, Rómában Bartholomeo Pinto Poloni, Pesten helyi könyvtárosa – segítették. A tanulmány a Patachich könyvbeszerzési hálózatában meghatározó szerepet betöltő személyek tevékenységét mutatja be az érsekkel és a hálózat többi tagjával váltott leveleik alapján; a Patachich kalocsai érsekiségének időszakában megvalósult könyvvásárlásokat állítja a középpontba.

* A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé. Köszönöm Grócz Zitának és a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár munkatársainak a kutatáshoz nyújtott segítséget.

¹ BOROS 1994a; FISCHERNÉ GRÓCZ 2005; LAKATOS 2019, 172–176.

² VÉRTESY 1968; BOROS 1994b; SZELESTEI N., 1994.

A könyvtár gyarapodásának történetét tehát azoknak a közreműködőknek a szerepén keresztül tárgyalja, akik aktívan részt vettek az állomány bővítésében: Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius, Fogarassy András kalocsai tanár és könyvtáros, Küffner pesti könyvtáros, a pesti Weingand és Köpff kereskedés, Francesco Antonio Zaccaria római jezsuita, valamint a bécsi Ignaz Kibler és Anton Kurz könyvügynökök. A beszerzések mögött kirajzolódó közvetítői rendszer egyszerre tükrözi a korabeli könyvkereskedelem működését és a főpap információs és kapcsolati hálózatát.

Giuseppe Garampi pápai nuncius, Patachich bécsi közvetítője

Garampi 1776 és 1785 között töltötte be a bécsi pápai nuncius tisztségét, amely időszakban több magyarországi főpap könyvgyűjteményének gyarapításában működött közre. Patachich Ádámmal 1776 és 1783 között folytatott levelezése maradt fenn. A kalocsai érsek esetében – a korabeli magyar püspökök és érsekek többségével szemben – Garampi nem nagy értékű könyvrendelések teljesítésében vagy ritka kötetek felkutatásában vállalt szerepet, hanem kölcsönösen tájékoztatták egymást bécsi, római és magyarországi könyvújdonságokról, egy-egy könyv elküldését lehet Garampinak tulajdonítani.

A nuncius első Patachichhoz címzett levelét 1776 júliusából ismerjük.³ Ezt követően Garampi Bécsben és Pesten személyesen találkozott az érsekkel, és felajánlotta neki szolgálatait, amelyek politikai hírek közvetítésére és új kiadványokról való tájékoztatásra vonatkoztak. Vanyó Tihamér a bécsi levéltári kutatásai során feltárt Garampi-levelezés alapján hangsúlyozta, hogy a nuncius nagyra értékelte Patachich derűs leveleit, az iránta tanúsított barátságát és az érsek értekezéseit.⁴

Levelezésükben több olyan téma megjelenik, amelyek a korabeli könyvkultúrához kapcsolódnak: 1. a katolikus vallást támadó könyvekről való tudósítás, tankönyvek értékelése; 2. könyvek kölcsönös küldése egymás számára; 3. Patachich Pestre költöztetett könyvtárának sorsa.

1. Garampi 1777-ben értesítette Patachichot két röpiratról és egy könyvről, amelyek a cölibátus ellen íródtak és német nyelvterületen terjedtek.⁵ Az indexre tett, vagy nem javasolt könyvekről szóló híradásai nagyrészt a tankönyveket érintették. Patachichot Mária Terézia 1777-ben a budai egyetem királyi tanácsának elnökévé, a magyarországi oktatásügy egyik irányítójává nevezte ki. Mivel az érseknek befolyása volt az oktatás során használt tankönyvek kiválasztására, a Garampival való levelezésben gyakran előkerültek a kerülendő tananyagok.

³ Garampi Patachichnak, Bécs, 1776. július 29. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: KFL) I. 1. c. Perszonális iratok, Patachich.

⁴ VANYÓ 1986, 77.

⁵ Garampi Patachichnak, Bécs, 1777. április 6. Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (a továbbiakban: KFK) Ms. 447. 4. No. 112.

A nuncius üzent Ferdinand Stöger (1737–1816) *Introductio in historiam ecclesiasticam Novi Testamenti* című tankönyvének betiltásáról, amelyet Patachich üdvözölt, hozzátéve, hogy a szerzőt az oktatástól is el kellett volna tiltani.⁶ Stöger a „felvilágosult” papság nemzedékéhez tartozott, és Bécsben tanult abban az időben, amikor a város érseke, Migazzi Kristóf még mérsékelt reformernek számított. Stöger eltávolodott Migazzitól, aki az ultramontanizmus felé fordult. Szakításuk 1777-ben vált véglegessé a levelekben említett egyháztörténeti tankönyv körüli vita során, amelyet Migazzi eretnekséggel vádolt. Bár Stöger könyvét 1781-ig betiltották, ő továbbra is egyháztörténetet tanított az egyetemen.⁷

Szintén tankönyvek használatáról van szó, amikor Garampi aggodalmát fejezi ki arról értesülve, hogy Joachim Georg Darjes (1714–1791) német protestáns gondolkodó munkáját használják a természetjog tanításához magyarországi iskolákban. Javaslatot tesz, hogy amennyiben nincs másik tankönyv a tárgyhoz, akkor a Darjes-művet korrigálják és készítsenek belőle egy új kiadást a budai nyomdában.⁸ Patachich a nuncius megnyugtatóására megírta, hogy Karl Anton von Martini katolikus tudós művét olvassák a budai egyetemen. Félreértésre az adhatott okot, hogy királyi előírás alapján – míg az iskolai tankönyvek elkészülnek – az előadásokhoz ideiglenesen Gottfried Achenwall (1719–1772) göttingeni professzor munkáját használták. Kiemeli, hogy Magyarországon nincs szükség a protestáns szerzők könyveire, mert a tankönyvkiadás jól működik, és az egyetem tanárai szorgalmasan fáradoznak azok elkészítésén.

Garampi nuncius Lorenz Isenbiel (1744–1818), a mainzi egyetem keleti nyelvek tanárának *Neuer Versuch über die Weissagung von Emmanuel* című könyvéről és fogadtatásáról is tudósít. Isenbiel ebben a művében új megközelítést alkalmaz az ószövetségi messiási próféciák értelmezésére: azt állítja, hogy ezek eredetileg nem Krisztusra vonatkoztak, hanem saját történeti kontextusukban értelmezendők, a keresztény értelmezés utólagos konstrukció. A mű botrányt indított, a szerzőt évekre bebörtönözték. Patachich a hírre reagálva hangsúlyozta, hogy ezért tartja veszélyesnek az ifjúság nevelését eretnekekre bízni, még olyan tudományterületeken is, amelyekben látszólag semmiféle kapcsolat nincs a tudomány és a dogma között.⁹

2. A két főpap levelezésében könyvek küldéséről ritkábban olvashatunk. Az egyetlen jelentősebb könyvzállítmány Garampitól Patachichnak 1782 végén érkezett meg. A küldemény pontos tartalmát nem ismerjük, a mellékelt levél arról

⁶ Garampi Patachichnak, Bécs, 1777. december 9. KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich. Patachich válasza: 1777. december 14. KFK Ms. 447. 4. No. 107. Kiad.: VANYÓ 1986, 223–224; TÓTH 2011, 313–314.

⁷ Kovács 1975.

⁸ Garampi Patachichnak, Bécs, 1778. január 2. KFK Ms. 447. 4. No. 111. Kiad.: TÓTH 2011, 315–316. Patachich válasza: 1778. január 4. KFK Ms. 447. 4. No. 108.

⁹ Garampi Patachichnak, Bécs, 1778. április 28. KFK Ms. 447. 4. No. 110. A levél regesztáját közli: VANYÓ 1986, 224. Patachich válasza: Pest, 1778. május 6. KFK Ms. 447. 4. No. 105. A levél regesztáját közli: VANYÓ 1986, 224.

tanúskodik, hogy a könyvek egy részét Garampi magyarországi megrendelők számára szánta, és az adásvétel lebonyolítását Patachich közvetítésével intézte.¹⁰

Levelezésükben egy-egy kötet beszerzését követhetjük nyomon, ezeket azonban Patachich küldte Bécsbe Garampinak. Mivel Garampi maga is bibliofil könyvgyűjtő volt és figyelemmel követte a magyarországi szerzők munkásságát, több magyar püspök mellett Patachich is küldött számára könyveket. Emellett az érsek jól kiépített római kapcsolatrendszerének köszönhetően egyes könyvújdonságokat gyorsan el tudott küldetni Rómából.

Mindketten érdeklődtek Francesco Antonio Zaccaria római jezsuita történész és teológus legújabb művei iránt. Garampi első, Patachichhoz írt levelében azt kérdezi az érsektől, hogy Zaccaria melyik új művére lenne szüksége, mert azt közlő római könyvrendelése alkalmával megpróbálja megszerezni.¹¹ Mivel a könyv beszerzése Rómából túl sok időt vett volna igénybe, Garampi végül arra kéri Patachichot, hogy amennyiben ő hamarabb hozzájut egy példányhoz, küldje el számára.¹² Patachich maga is lépéseket tett Zaccaria műveinek megszerzésében. Később arról tájékoztatja a nunciust, hogy igyekszik Rómából beszerezni Zaccaria kötetét, amelyben a katolikus egyház könyvcenzúráját próbálja történeti és teológiai érvekkel igazolni (*Storia polemica delle proibizione de' libri*, Roma, Salomoni, 1777, D2617).¹³ Mivel egyházmegyéjének papja, Fogarassy András éppen Rómában tanult, megbízást adott neki, hogy Zaccaria valamennyi munkáját vásárolja meg.¹⁴

Garampi számíthatott a kalocsai érsek tájékozottságára a magyarországi könyvpiac újdonságait illetően. Egy alkalommal Váradi Péter kalocsai érsek levelezésének kiadásáról kért információt. A kötet megjelenéséről tudott, de Bécsben még nem lehetett hozzájutni. A munka összeállítója Wagner Károly jezsuita történész, aki 127 Váradi-levelet válogatott össze, amelyek főként a kalocsai érseki megye akkori állapotát tükrözik (Petrus Warda, *Epistolae*, kiad. Carolus Wagner, Landerer, Pozsony–Kassa, 1776).

1780-ban az érsektől az elmúlt évtizedekben megjelent magyar nyelvű és magyar vonatkozású művek jegyzékét kérte el abból a célból, hogy azokat a szélesebb európai közönség számára is ismertté tegye. Válaszában az érsek háláját fejezte

¹⁰ Patachich Garampinak, Pest, 1782. december 21. KFK Ms. 447. 4. No. 103.

¹¹ Patachich Zaccariának, 1776. július 29. KFL I. 1. c. Perszonális iratok, Patachich.

¹² Garampi Patachichnak, Bécs, 1777. április 6. KFK Ms. 447. 4. No. 112. – Zaccaria *Bibliotheca ritualis* című munkájának első kötete 1776-ban jelent meg, ennek beszerzéséről volt szó a levelekben. A háromkötetes sorozatban a szerző a liturgikus rítusokról folytatott tanulmányait összegezte, védelmezve a pápai primátust. Zaccaria Garampit személyesen ismerte, Patachichsal pedig levelezésben állt, erről ld. a tanulmány *Római közreműködők: Poloni és Zaccaria* című alfejezetét.

¹³ Az azonosított könyvek címét és kiadási adatait a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében őrzött kötet mai jelzete követi, amennyiben a könyvtárban ma megtalálható példány adatai megegyeznek Patachich beszerzésével. A mai jelzet feltüntetése elmarad, ha az adott művet nem sikerült teljes bizonyossággal azonosítani, vagy ha nem található meg a könyvtár állományában.

¹⁴ Patachich Garampinak, 1777. december 14. KFK Ms. 447. 4. No. 107. Kiad.: VANYÓ 1986, 223–224; TÓTH 2019, 313–314.

ki Garampi magyar irodalom iránt tanúsított érdeklődéséért, és intézkedett a kért lista összeállításáról. Ezenfelül több művet elküldött számára, köztük Katona István *Historia critica regum Hungariae* című munkájának három kötetét, ezzel közvetítve Katona kérését, hogy a negyedik kötetet Garampinak ajánlhassa.¹⁵

Patachich beszédét, amelyet a budai egyetem ünnepélyes felavatásán mondott, valamint az alkalomból készült további munkákat szintén eljuttatták hozzá, köztük Molnár János *Orationes sacrae ad normam r. literarii instituti elaboratae et insertae monumenti [...]* című írását, valamint Pray György az egyetemi könyvtár ritkaságairól készült összeállítását.¹⁶

3. Garampi és Patachich levelezéséből részletesen nyomon követhetjük az érsek tervét, amely szerint a Pestre költöztetett könyvtárát a budai egyetemnek adományozná. A nuncius 1777. december 9-én kelt levelében üdvözlí Patachich elhatározását: „Ma értesültem arról a fenséges ajándékról, amelyet Ön az egyetemnek és az egész nemzetnek adományoz: teljes könyvtárát, amelyet oly nagy szorgalommal és költséggel gyűjtött össze. Nem is lehetett volna azt jobb helyre adni, mint oda, ahol a tudósok száma a legnagyobb, így az abból fakadó haszon biztosan az egész nemzet javára válik. [...] A Patachich név e tekintetben Mátyás király nevének helyébe fog lépni, minthogy az Ön nagylelkűsége és hazafias lelkülete tölti be azt az űrt, amelyet a Corvina Könyvtár elvesztése okozott. [...]” Az érsek válaszában leszögezi, hogy bár nem idegen tőle a gondolat, hogy halála után a könyvtár a közt szolgálja, jelenleg még nem határozta el magát az adományozásra.¹⁷

Ugyanakkor Patachich már életében is hajlandónak mutatkozott gyűjteményét nyilvános használatra bocsátani, ám ezt szigorú feltételekhez kötötte, amelyeket az egyetemi vezetés felé is továbbított. Így juthatott el az ügy híre Garampihoz – téves értelmezésben.

Patachich az egyetem számára megfogalmazott feltételei között szerepelt, hogy palotája egy részét az egyetem költségén béreljék, és a könyvtárát – élete végéig – ott helyezték el oly módon, hogy az lakosztályából közvetlen ajtón keresztül elérhető legyen és az utcáról is szabad bejárással rendelkezzen. Kikötötte, hogy a Rómából

¹⁵ Patachich Garampinak, Pest, 1780. május 6. Ms. 447. 4. No. 104. – Garampi finanszírozta a *Historia Critica* negyedik kötetének kiadási költségeit: a könyv egy hosszú, a nunciushoz intézett ajánlással kezdődik. Garampi Katona kapcsolathálójának bővítéséhez is hozzájárult, ő javasolta neki, hogy a *Historia Critica*-sorozat kiadása ügyében keresse fel Eszterházy Károly egri püspököt. Ld.: DÓBÉK 2023, 357.

¹⁶ Garampi Patachichnak, Bécs, 1780. július 4. KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich. „Az Ön által előadott beszéd méltósággal bír, a körülményekhez illő, és dicsőséget szerez mind szerzőjének, mind az eseménynek, amihez a műzsák – az Önéi éppúgy, mint Mariosa apátéi – derűs kíséretet adtak. [...] Néhány szóban összefoglalva tehát amit egyetemünk új kiadványairól gondolok: elismerésemet fejezem ki, valamint hálámat a számomra kegyesen juttatott ajándékért.” A latin, olasz és német nyelvű idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közlöm.

¹⁷ KFL I. 1. c. Perszonális iratok. Patachich. Patachich válasza: Pest, 1777. december 14. KFK Ms. 447. 4. No. 107. Kiad.: VANYÓ 1986, 223–224; TÓTH 2011, 313–314.

meghívott könyvtárosáról haláláig megfelelő javadalmazással gondoskodjanak. Utolsó feltételként azt rögzítette, hogy a könyvtár mindenkor az ő nevét viselje.¹⁸

Garampi azonban időközben – abban a hitben, hogy a könyvtár az egyetemnek való átadása már lezárult – Bécsben, Mária Teréziával való találkozásakor gratulált a királynőnek, mintha a gyűjtemény egyetemi átvétele már meg is történt volna. A királynő meglepetéssel fogadta a hírt, mivel az ügyről addig nem volt tudomása. Garampi a helyzetet mentendő, úgy nyilatkozott, hogy neki sincs biztos értesülése, ám amennyiben a hír igaznak bizonyul, megtiszteltetés, hogy elsőként közölhette. Egyúttal méltatta az érsek könyvtárának gazdagságát, és hangsúlyozta, hogy milyen csekély haszonnal járna, ha egy alacsony népességű, oktatási intézménytől megfosztott városban maradna.¹⁹

Patachich megköszönte Garampi elismerését, amivel könyvtárát az uralkodó előtt illette. Emellett azzal támasztotta alá szándékát a bibliotéka Budán történő elhelyezéséről, hogy bár korábban – Váradon – a klérus használatára szánta a gyűjteményt, ezt már nem tartja elsődlegesnek, mivel a kalocsai szeminárium és káptalan elődjei hagyatékának köszönhetően megfelelő könyvtári ellátással rendelkezik.²⁰

A Patachich könyvtárának nyilvános használatra bocsátását szabályozó feltételek egyfelől tudatos kulturális reprezentációs stratégiaként értelmezhetők, amelyek az érsek mecénási szerepének és kulturális tekintélyének fenntartását szolgálták. Másfelől a szabályozás a könyvgyűjteményhez fűződő szoros személyes kötődését is tükrözi: a gyűjtemény kialakítását tudatosan és következetesen maga irányította, a könyvtár pedig nem pusztán reprezentatív térként, hanem saját munkájának mindennapi eszközeként és intellektuális érdeklődésének közegéül szolgált.

Az egyetem nem fogadta el az érsek feltételeit, így a könyvtár 1780-ban viszsza költözött Kalocsára, ahol Fogarassy András irányította feldolgozását és gyarapítását.

Fogarassy András római tanulmányai és kapcsolathálója

Fogarassy András (1743–1799) erdélyi származású, 1769-ben végzett a nagyvárad szemináriumában, később Rómában tanult. Hazatérte után követte Patachichot a kalocsai egyházmegyébe, ahol a szeminárium tanára, a könyvtár prefektusa és a könyvbeszerzések irányítója lett.²¹

Fogarassy 1775 júliusa és 1778 augusztusa között tartózkodott Rómában Patachich támogatásával, és ott különböző tanulmányokat folytatott. Ebben az időszakban leveleiben rendszeresen beszámolt pártfogójának római hírekről, élmé-

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ Garampi Patachichnak, Bécs, 1778. január 2. KFK Ms. 447. 4. No. 111. Kiad.: TÓTH 2011, 315–316.

²⁰ Patachich Garampinak, Pest, 1778. január 4. KFK Ms. 447. 4. No. 108.

²¹ EMŐDI 2009.

nyeiről, tanulmányai előrehaladásáról, a Collegium Romanumban megismert tudósokról. Patachich kérésére könyvrendeléseket is teljesített.

A fiatal váradi pap 1775-ben egy megváltozott szellemi közeget tapasztalhatott Rómában, mivel 1773-ban, a jezsuita rend feloszlatását követően a domonkosok vették át a Collegium Romanum vezetését, ahol ezt követően a világi papság képzése folyt. Az oktatás irányítója Tommaso Maria Mamachi olasz–görög származású teológus és történész volt.²² Művei megtalálhatóak voltak a magyarországi egyházi gyűjteményekben, közvetlen magyar kapcsolatáról is van adatunk.²³

Nem tudjuk, hogy Fogarassy pontosan mikor érkezett Rómába, első levelét a városból 1775. augusztus 25-én címezte Patachichnak. Ebben kiemelte Mamachival való ismertségét, barátságát, valamint említi a módszert, amelyet tőle sajátított el, hogy görög nyelvismeretét tökéletesítse. Hangsúlyozza, hogy célja minél több római tudóst megismerni és tudását gyarapítani: „A szándékom az, hogy nemcsak Mamachit, hanem mindazokat a tudós férfiakat tiszteljem, akik Rómában nagy számban élnek – azért, hogy tőlük, mintegy a tudományok tárházaiból, egy-egy cseppnyi tudást magamra is átszívárogtassak, és ezzel a kinccsel legalább közepesen meggazdagodva térhessek vissza a hazámba.”²⁴

A Collegium Germanicum et Hungaricum anyakönyveiben nem található meg Fogarassy neve. Ennek oka az lehet, hogy nem a teljes képzési időre iratkozott be, célja a keleti nyelvek és a szentírásmagyarázat mélyebb elsajátítása volt. Levelei alapján szabadon válogatta meg, mely kurzusokat végezze el. Kezdetben a római kúria gyakorlatának megismerésére koncentrált és az egyik híres római ügyvéd előadásain vett részt. Patachich ezt nem tartotta haszontalannak, ugyanakkor arra intette, hogy az utolsó évet az ókori nyelvek tanulmányozásának szentelje, mivel ez felel meg leginkább Patachich hosszabb távú céljainak.²⁵ A következő tanévben a diák megerősítette, hogy követi az utasítást és minden idejét a keleti nyelvekre fordítja.²⁶ A tanév végén Patachich pártfogoltja belátására bízta, hogy visszatér-e, vagy még Rómában marad. A hazautazást ahhoz a feltételhez köti, hogy Fogarassy a kijelölt területen már szilárd alapokat szerzett; amennyiben azonban a további római tartózkodás mellett döntene, erre is megadja a lehetőséget. A visszatérést tehát nem a képzés formális lezárásához kötötte, hanem ahhoz, hogy a diák saját megítélése szerint eleget tanult-e. Fogarassy kihasználta a felajánlott lehetőséget, és még egy évet Rómában töltött. Patachich 1778 májusában szólította fel, hogy még abban az évben vissza kell térnie, mert Kalocsán szüksége lesz munkájára a

²² BITSKEY 1996, 93–95.

²³ 1766-os itáliai útja során Koller József pécsi történész is megismerkedett vele. Mind Koller, mind Klimó György pécsi püspök több levelet váltott Mamachival, amelyek témája a Koller által készített pécsi egyházmegye-történet forrásanyaga volt: DÓBÉK 2025a, 38–89.

²⁴ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1775. augusztus 23. KFK Ms. 447. 7. No. 149.

²⁵ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1776. október 30. Patachich válasza: 1776. december 1. KFK Ms. 447. 7. No. 145–146.

²⁶ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1777. május 21. KFK Ms. 447. 7. No. 144.

következő tanévben.²⁷ A fiatal pap 1778 augusztus végén vagy szeptember elején, a hőség enyhültével kezdte meg utazását Magyarország felé.²⁸

Patachich Fogarassy római tartózkodásának minden költségét fedezte. Bécsi ügyvivőjén, Bernáth Györgyön keresztül rendszeresen küldött számára pénzt, amihez mindig azt az összeget is mellékelte, amelyet egyéb célokra – könyvvásárlásra vagy római hívei támogatására – szánt. Római ágense, Bartholomeo Pinto Poloni szintén Fogarassy segítségére volt, amikor az érsek további anyagi támogatásának biztosítására volt szükség.²⁹

A fiatal pap számos könyvet szerzett be Rómában Patachich számára. Már első, 1775. augusztusi levelében jelzi, hogy a Collegium Romanumban tartott disputa – tárgya az apostoli sírhelyek volt – során kiosztott füzetet a „többi megrendelt könyvvel együtt” elküldi Patachichnak, amelyek közül mindent sikerült megvennie, kivéve az „Antifebroniust”,³⁰ ami Rómában nem lelhető fel. Mamachi, hogy kifejezze tiszteletét Patachich iránt, segítette Fogarassyt a könyvek beszerzésében: a még hiányzó műveket feljegyezte, kiderítette árukat, és több olyan kötet megvásárlását vállalta magára, amely nehezen volt hozzáférhető.³¹

Az érsek Zaccaria műveit már közvetlenül megjelenésük után beszerezte Fogarassy közvetítésével, így nem véletlen, hogy Garampi nála érdeklődött a kötetek felől. Fogarassy a kiadónál, Venanzio Monaldininél³² fizetett elő Zaccaria *Bibliotheca Ritualis* című, 1776–1778 között két kötetben megjelenő munkájára.³³ Bár nincs több adat a Monaldininél történt vásárlásokról, az érsek további könyveket vásárolhatott a cégtől. Erre utal egy 1781-ben kelt könyvlista, amelyet Fogarassy Patachich pesti könyvtárosának küldött, és amelyben a Monaldininél megjelent *Imagines praepositorum generalium Societatis Jesu* című jezsuita arcképsorozat (Roma, Monaldini, 1756, D3389) leírása mellett megjegyezte, hogy a kötetet még ő maga küldte Rómából.³⁴

²⁷ Patachich Fogarassynak, 1778. május 4. KFK Ms. 447. 7. No. 142.

²⁸ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1778. július 1. KFK Ms. 447. 7. No. 138.

²⁹ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1778. május 16. KFK Ms. 447. 7. No. 140.

³⁰ Valószínűleg Zaccaria *Antifebronio* (Pesaro, 1768) című művére utal. Latin kiadása: Cesena, 1771–1772.

³¹ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1775. augusztus 23. KFK Ms. 447. 7. No. 149. – Mamachi a római Biblioteca Casanatensének a prefektusa is volt, ez a pozíció hozzásegítette a ritkább könyvek beszerzéséhez. A domonkos rendhez tartozó nyilvános könyvtár a 18. század közepére Európa egyik legjelentősebb és legjobban felszerelt könyvtárává vált, köszönhetően az európai könyvpiac fő központjaiban kiépített kapcsolati hálójának és a gondos könyvtárkezelésnek. A könyvtár nyomtatott katalógusának első három kötete ott volt a Patachich-könyvtárban: *Catalogus Casanatensis librorum [...]*, Romae, Salvioni, 1761–1775, K10086/1–3.

³² A könyvesbolt, a Venanzio Monaldini Librario e Cartolaro, a római Piazza di Spagna 79. szám alatt, a Spanyol lépcsővel szemben volt található. Ld.: RUSU 2024, 141–149. Monaldini gyakori ügyfele volt Giuseppe Garampi is, a római kereskedőtől vásárolt például Klimo György pécsi püspök számára: DÓBÉK 2026a, 110.

³³ Fogarassy Patachichnak, Róma, 1775. augusztus 30. KFK Ms. 447. 7. No. 148.

³⁴ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. november 29. KFK Ms. 447. 7. No. 169

Fogarassy Rómából nagyobb könyvszállítmányok továbbításában is közreműködött. 1775 októberében például Bernáth György bécsi ágens arról értesítette Patachichot, hogy Fogarassy tájékoztatása szerint Erdélyre vonatkozó, még bekötetlen könyvek érkeznek Rómából Triesztbe. Bernáth intézkedett, hogy a kikötővárosban egy megbízott személy kifizesse a küldeményt, majd hozzá irányítsák tovább Bécsbe. Ezt követően Patachich döntése volt, hogy a köteteket Bécsben kötteti-e be.³⁵

Fogarassy római kapcsolathálójában feltűnik Zaccaria és Giacomo Mariosa is. Mindketten Patachich római hívei voltak, akikkel az érsek Fogarassy közvetítésével is tartotta a kapcsolatot, és akiknek üdvözlétét Fogarassy átadta az érseknek leveleiben.

Mariosa neve ismert a magyar irodalomtörténetben, mivel Patachich hívására Magyarországra jött, és az érsek környezetében költőként és könyvtárosként működött.³⁶ Fogarassy római beszámolóiból több új információt megtudunk magyarországi tartózkodásáról. 1775. augusztus 30-án kelt levelében írja az érseknek: „Mariosa úr készül az utazásra, és Excellenciádat erről ő maga fogja értesíteni”.³⁷ A szakirodalom eddig nem közölt biztos adatot arról, hogy Mariosa pontosan mikortól látta el Patachich mellett a könyvtárosi feladatokat. Már a nagyváradi könyvtár kialakításában jelentős szerepet tulajdonítottak neki, és a könyvtár 1760-as katalógusának összeállítását is az ő nevéhez köthető munkának tartják.³⁸ Fogarassy levele azonban árnyalja ezt a képet: eszerint Mariosa kevesebb mint egy évet töltöhetett Nagyváradon, mivel 1775 őszén érkezhett, majd nem sokkal később követte pártfogóját annak új székhelyére. Patachich érseki kinevezését követően 1776 augusztusától Kalocsán tartózkodott, majd tanügyi kinevezése után, 1777-től idejének nagy részét Pesten töltötte. A levelezés tanúsága alapján Mariosa vele tartott Pestre, és az érsek segítségére volt a pesti palotában elhelyezett könyvtár rendezésében és működtetésében. Ezt Fogarassy 1780 januárjában kelt levele erősíti meg, amelyet Patachich másik pesti könyvtárosának címzett, és a következő – olasz nyelvű – záróformulával fejezett be: „Tiszteletemet fejezem ki Mariosa apát úrnak.”³⁹

Fogarassy a kalocsai könyvtár élén: együttműködése Patachich pesti könyvtárossal, Küffnerrel

Fogarassy hazatérését követően csaknem egy évvel, 1779 novemberéből maradt fenn az első, Patachichhoz intézett levele, amelyben egy segédet kér maga mellé a kalocsai szemináriumba, ahol tanárként dolgozik.⁴⁰ Ezzel párhuzamosan a helyi

³⁵ Bernáth Patachichnak, Bécs, 1775. október 6. KFK Ms. 447. 3. No. 98.

³⁶ TÓTH 2004, 93.

³⁷ 1775. augusztus 30. KFK Ms. 447. 7. No. 148.

³⁸ LAKATOS 2019, 150.

³⁹ „Reverisco il Signore Abbate Mariosa.” KFK Ms. 447. 7. No. 151.

⁴⁰ Fogarassy Patachichnak, Kalocsa, 1779. november 3. KFK Ms. 447. 7. No. 150.

könyvtáros feladatait is ellátta. 1780 elején kezd levelezni Patachich pesti könyvtárosával, az év novemberében írja: „amióta a könyvtárat átszállították [...]”.⁴¹ Mindez arra utal, hogy a gyűjtemény 1780 első felében már Kalocsára került.⁴² A könyvek rendszerezése Fogarassy irányításával kezdődött meg.

Kalocsán a könyvtárnak szánt épület ekkor még nem volt teljesen kész, a könyveket egy ideiglenes terembe szállították. Fogarassy 1781 áprilisában írta, hogy nem tudta átvizsgálni, hogy egy könyvszállítmány a mellékelt jegyzék szerint hiánytalanul megérkezett-e, mivel a polcok, amikre a könyveket ki lehetne pakolni, még nem készültek el. Kérte, hogy a könyvtár melletti helyiségben – mivel a könyvtár több könyvet már nem tud befogadni – gondoskodjanak a szükséges polcokról.⁴³ Ez év augusztusában az érseki palota és a könyvtár építésének munkálatairól tudósít: „Öexcellenciája rezidenciája napról napra gyarapszik: a falak befejezése után már zsindegyel befedték az udvarra néző részt. A földszinten a szobák nagy része már vakolt állapotban van. Most a könyvtárban dolgoznak: felállítottak három oszlopot, és ezekre tíz ívet helyeztek, amelyek a hamarosan kialakítandó boltozatokat fogják tartani. Nagyon szeretném a könyvtárat elkészülten látni; ez bizonyosan egy éven belül meg fog történni.”⁴⁴ A terveknek megfelelően, 1782 nyarán költözhetett be a könyvtár az új terembe. Fogarassy június 26-án már a költözés közeledtére utalt: egy állandó könyvtári alkalmazott felvételét szorgalmazta, aki naponta megtisztítaná a könyveket a molyoktól. Ezek ugyanis – mint írja – a legnagyobb gondosság ellenére is károkat okoznak az álmányban. Hangsúlyozza, hogy az intézkedést nem szabad a könyvek új könyvtárba történő átszállításáig halogatni, mivel ez még súlyosabb károsodáshoz vezetne.⁴⁵

Mivel Patachich továbbra is Pesten tartózkodott, ottani palotájában is meghagyott egy kisebb könyvgyűjteményt, és helyi könyvtárosát tovább alkalmazta, akinek új feladata lett a Kalocsára került könyvanyag rendezésének támogatása levelezés útján. Könyveket szerzett be mind a könyvtár, mind Fogarassy használatára, valamint tájékoztatást adott, ha egy könyvet nem találtak Kalocsán. Fogarassy is szolgálatára állt a pesti könyvtárosnak: elküldte számára azokat a köteteket a kalocsai gyűjteményből, amelyekre szüksége volt, megosztotta vele tudását

⁴¹ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1780. november 11. KFK Ms. 447. 7. No. 155.

⁴² Ezt Katona István is alátámasztja a kalocsai érsekség történetében, amelyben leírja, hogy 1780-ban Kalocsán vendégeskedett Patachich könyvtárának költöztetése ügyében: KATONA 2003, II, 239.

⁴³ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. április 26. KFK Ms. 447. 7. No. 159.

⁴⁴ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. augusztus 25. KFK Ms. 447. 7. No. 165. – Az érseki palota egy része viszont már elkészülhetett, Katona leírása szerint Kalocsára jövetelének évfordulóján az érsek beköltözhetett az épületbe: KATONA 2003, II, 233.

⁴⁵ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1782. június 26. KFK Ms. 447. 7. No. 180.

az egyes ritka példányokról. A rendezés során azonosított duplumokat és a hiányos sorozatokat visszaküldte Pestre.⁴⁶

A pesti könyvtáros személyéről a levéltári források csak szórványos adatokat őriztek meg. Fogarassy hozzá intézett levelei ismertek, ám a válaszok nem maradtak fenn. Neve a levelek címezéséből ismert: „*a Monsieur de Küffner second Bibliotequaire de son excellence Archereque de Coloce*”. Teljes neve a feldolgozott forrásokban nem szerepel, a dokumentumok következetesen Küffnerként említik. Annyi azonban bizonyos, hogy Itáliából került Patachich érsek szolgálataiba. Az olasz eredetre több adat is utal: Fogarassy gyakran olaszul szólítja meg (pl. „*Gentilissimo Signore!*”), levelei végére visszatérően személyesebb hangú bekezdést illeszt olasz nyelven,⁴⁷ sőt néhány levelet teljes egészében olaszul ír neki. Egy alkalommal – kollégája honvágyára reagálva – így fogalmaz: „Az olasz nyelv rosszul érzi magát ebben az országban, visszavágyik szülőhazájába, Itáliába; az olasz nyelv ragyogó szellemet és finom gondolatokat kíván, amelyek nem születhetnek meg olyan nyers levegőben, mint a miénk. Térjen vissza minél előbb: talán az ottani klíma visszahozza Önnek a régi szép gondolatokat.”⁴⁸ A levélből arra is következtethetünk, hogy Küffner maga is foglalkozott versírással.⁴⁹

Fogarassy 1781 elején a titkári tisztség elnyeréséhez gratulált neki. Az addig használt „második könyvtáros” titulus arra utal, hogy a könyvtár élén egy főkönyvtáros is állt, akiről azonban nem tesznek említést. Ezt a szerepet Mariosa tölthette be: Fogarassy első Küffnernek írott levelében üdvözlétét küldi neki, ám neve később már nem kerül elő a levelezésben. 1780 novemberében Fogarassy utal elutazására és azokra a könyvekre, amelyeket a könyvtárra hagyott; mindez arra enged következtetni, hogy Mariosa legkésőbb 1780 végéig, esetleg 1781 elejéig vett részt a könyvtár mindennapi működésében.⁵⁰

⁴⁶ 1780. november 29-én írja pesti kollégájának: „Küldöm a duplum példányokból álló ládát. Ebbe az alábbi, hiányos könyveket is elhelyeztem: Jacobus Gretser első kötete, amelyből egy teljes oldal hiányzik; Augustin Calmet Historiae *Histoire universelle*-ének első kötete, amelyből több levél hiányzik; Udalricus Weis művének első része, amely a váradi tűzvészben megégett [1773] és aligha javítható. A második részt is mellékelem, mert azt el kell adni, ha új példány kerül beszerzésre”. KFK Ms. 447. 7. No. 156. – 1781. november 21-én szintén számos hiányos kötetet és sorozatot küld vissza, illetve a kereskedő által bekötetlenül küldött példányokat is visszaküldi. KFK Ms. 447. 7. No. 161.

⁴⁷ Például 1782. február 6-án olasz nyelvre váltva így zárja levelét: „Legyen vidám, és élvezze a farsangot a szánkózással, a komédiákkal és a maszkokkal.” KFK Ms. 447. 7. No. 174.

⁴⁸ Kalocsa, 1781. április 9. KFK Ms. 447. 7. No. 157.

⁴⁹ Ezt támasztja alá Fogarassy egy másik levele. 1781. december 14-én egy Ariosto-kötetet küld neki, amelyhez a hazavágyódására, alkotói válságára utalva a következő biztató sorokat mellékel: „Ariosto remélem visszahozza Önnek a Parnasszus, Phoibosz és a múzsák iránti régi szeretetet; és ha ez nem volna elég, gondoljon arra, amit Vergilius mond: *O passi graviora, dabit deus his quoque finem* [Aeneis, I, 199].” KFK Ms. 447. 7. No. 170.

⁵⁰ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1780. november 29. KFK Ms. 447. 7. No. 156. – „Azokra a könyvekre, amelyeket Mariosa Jakab úr távozásakor ajándékként adott e könyvtárnak, Öexcellenciája kegyes parancsára rá kell vezetni a *Mariosa* nevet. Ezért kérem, értesítsen: Antonius *Itinera-*

Küffner 1782 tavaszán hagyhatta el Pestet, Fogarassy ekkor írta neki, hogy „elutazása előtt küldje el azokat a könyveket, amikről írt”, majd jó utat kívánva hozzáteszi, hogy írjon majd Bécsből is, és minél gyakrabban tudósítsa a bécsi-római ügyekről.⁵¹ A Küffnerrel való kapcsolat fennmaradására utal, hogy Fogarassy június 26-án köszönetet mondott neki öt Bécsből küldött könyvládáért.⁵² Utolsó ismert Küffnernek intézett levelét 1782. augusztus 7-én küldte el.⁵³

1780 elejétől Küffner Pestről való távozásáig a két könyvtáros szoros levelezésben állt. A kalocsai gyűjtemény gyarapítása elsősorban pesti forrásokból, Küffneren keresztül történt. A pesti könyvtáros a Weingand és Köpff kereskedésből szerezte be a könyveket. Pesti aukcióról egy alkalommal intézett vásárlást a kalocsai könyvtár számára, ez a Pesten, 1780 augusztusában elhunyt kalocsai könyvtáros kanonok, Glaser Gábor könyveiből rendezett árverés volt („*Auctio Librorum ex Bibliotheca Gloseriana*”). Fogarassy nagy várakozással tekintett az itt vásárolt sok kiváló kötetre.⁵⁴ Az árverésről küldött katalógust nem ismerjük, a kalocsai könyvtáros csak 1782 elején utalt a kapott szállítmányra: „harmadszor is megkaptam a könyvaukcióról származó könyvek ládáját [...]. Úgy tűnt számomra, mintha nem könyvek, hanem arany lett volna a ládában, olyan kiváló művek voltak benne.”⁵⁵

Fogarassy Küffnernek küldött leveleiben a Pestre, Küffnerhez vagy az érsek számára küldendő könyvek címei, a hiányosként vagy duplumként azonosított kötetek bibliográfiai adatai, illetve egyes, a könyvtárosok által keresett művek címei vannak megnevezve. Továbbá leveleiben rendszeresen feltűnnek mind a bibliotéka számára, mind pedig személyes használatra beszerzendő művekre vonatkozó megrendelések. A könyvtár számára a könyvesládákat a tartalmukat felsoroló jegyzékekkel közvetlenül a kereskedő küldte Kalocsára.

Fogarassy először 1780 januárjában jelzi Küffnernek, hogy megérkezett a könyvtár számára küldött könyvcsomag. A köteteket rögtön továbbítja a könyvkötőhöz: bár a mester épp elmaradásban van, abban bíznak, hogy néhány napon belül megkapja a kötéshez szükséges bőrt és aranyat.⁵⁶ Majd görög szerzők műveinek beszerzését kéri, hangsúlyozva, hogy kizárólag az általa megjelölt kiadásokat vásárolják meg. Nem fordításokat szeretne, hanem az eredeti szövegeket, mivel megítélése szerint a világi szerzők esetében a fordítások gyakran jelentősen

riumán és Strabón *Geographiáján* kívül ajándékozott-e Mariosa úr más könyveket is?” A könyvek megtalálhatók a Patachich-könyvtárban (*Rerum geographicorum* [...], Geneve, Vignon Eustachyus, 1585, K07599); *Vetera Romanorum* [...], Amstelodami, Wetstenius, 1735, D6035; Amstelodami, Wetsenius-Smith, 1735, K08985), azonban nem szerepel bennük Mariosa nevének bejegyzése.

⁵¹ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1782. április 3. KFK Ms. 447. 7. No. 178.

⁵² KFK Ms. 447. 7. No. 180.

⁵³ KFK Ms. 447. 7. No. 182.

⁵⁴ Glaser nevét gyakran *Gloser* vagy *Gloszer* alakban írták a forrásokban. Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. március 15. KFK Ms. 447. 7. No. 164.

⁵⁵ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1782. március 9. KFK Ms. 447. 7. No. 176.

⁵⁶ Ekkor a bécsi származású Werner Wenzel dolgozott könyvtárosként és könyvkötőként Fogarassy mellett. LAKATOS 2019, 244.

eltérnek az eredetitől. A legmegbízhatóbbnak a Belgiumban, Amszterdamban és Leidenben megjelent kiadásokat tartja. Külön kiemeli, hogy nagy szükségük lenne Jacobus Palmerius 17. századi kommentárgyűjteményére a legfontosabb görög szerzőkhöz (*Exercitationes in optimos Authores graecos [...]*, Leiden/Lugduni Batavorum, 1668).⁵⁷ Emellett Küffner kérésére megkeres és Pestre küld két kötetet, Johann Michael Seligmann rézmetsző ritka madarak gyűjteményét tartalmazó albumát és egy *Onomatologia botanica* című, többkötetes enciklopédiát (Francoforte, K05662/1-10). Később is gyakran továbbít egy-egy művet az érseknek és pesti könyvtárosának, ezért azt kéri, hogy ezek címét mindig pontosan jegyezzék fel, mert ha a könyvtárból kiadott könyvek nincsenek feltüntetve a kivett könyvek katalógusában, akkor könnyen eltűnhetnek.⁵⁸

Fogarassy könyvbeszerzési gyakorlata egyértelműen egy enciklopedikus igényű, teljes sorozatokra és alapművekre épülő könyvtár kialakítására irányult. Levelezéséből nemcsak a bibliotéka rendszerezett gyarapítására való törekvés, hanem saját tudományos érdeklődése is kirajzolódik. Az egyházatyák művei közül például javasolja a még hiányzó Sevillai Szent Izidor munkáinak beszerzését, kiemelve az öt kötetben megjelenő velencei kiadást, amelyet Francesco Antonio Zaccaria szerkesztett (*Conspectus novae S. Isidori Hispalensis operum editionis [...]*, ex typographia Remondiniana, 1758). A folyóiratok esetében különös jelentőséget tulajdonított a lipcsei *Acta Eruditorum*⁵⁹ folytatólagos megvásárlásának (Lipsiae, Grossius, Gleditsch, 1682–1733, D4668/1-58); indoklása szerint a lap tudósításai révén értesülhet számos újabb szerzőről, „akiknek műveit talán soha nem lesz alkalmunk kézbe venni”.⁶⁰ Ugyanilyen nyomatékkal sürgette Henri Estienne

⁵⁷ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1780. január 10. KFK Ms. 447. 7. No. 151. – A rendelés egy év elteltével sem érkezett meg Kalocsára. Fogarassy ekkor szóvátette, hogy a könyvtár gondozását örömmel vállalja, de ehhez elengedhetetlen, hogy a gyűjtemény teljességéhez szükséges műveket beszerezzék, és a sorozatok folytatásai késedelem nélkül megérkezzenek. Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. január 23. KFK Ms. 447. 7. No. 161.

⁵⁸ Bizonyosan Patachich kérésére küldi például a *Gradus ad Parnassum sive novus synonymorum epithetorum [...]* című költészeti szótárt (Tyrnaviae, 1771, C0796). Kalocsa, 1780. december 13. KFK Ms. 447. 7. No. 152. – Küffner kérésére 1781. február 6-án numizmatikai tárgyú könyveket küld, mint Francesco Mezzabarba Birago: *Imperatorum romanorum numismata*, Johann Christoph Hirsch, *Bibliotheca numismatica* (Norimbergae, hered. Felseckerii, 1760, D1988); Anselmo Banduri, *Numismata Imperatorum Romanorum* (Parisiorum, Montalant, 1718D2019/1-2); Hubert Goltzius, *De re nummaria* (Antverpia, Verdussen, 1708, K09993/1-5), KFK Ms. 447. 7. No. 166. 1781. december 14-én és 1782. január 1-én a kínai rítusokat és szertartásokat tárgyaló köteteket küldeti Pestre. KFK Ms. 447. 7. No. 170–171.

⁵⁹ A folyóiratot 1682-ben Lipcsében alapította Othon Mencke és Leibnitz, hogy az akkoriban egymással szorosan összefüggő tudományágak (matematika, asztronómia, teológia és filozófia) képviselői számára fórumot biztosítson. Az 1782-ig megjelenő lapszámok számos, a tudomány fejlődésében fontos szerepet játszó írásnak adtak helyet: LAEVEN 1990. A folyóirat magyar vonatkozásairól: GÖMÖRI 2002.

⁶⁰ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. április 15. és augusztus 25., 1782. február 18. KFK Ms. 447. 7. No. 158., 165., 175.

monumentális munkája, a *Thesaurus Linguae Graecae* (Geneve, Heinrich Stephanus, 1572, D4139/1-5) beszerzését, hangsúlyozva, hogy e mű „nem hiányozhat a könyvtárból”, és megszerzése „hatalmas kincset” jelentene. Emellett Peter Lambeck, a bécsi Hofbibliothek 17. századi könyvtárosának *Prodromus Historiae Literariae* című bibliográfiája (Lipsiae–Francofurti, Liebezeit, 1710, C1476), valamint 18. századi utódja, Franz Adam Kollar munkáinak megvásárlását is kezdeményezte.⁶¹ A szeminárium számára küldette el a Cornelius Schrevelius-féle görög–latin szótárát (*Lexicon manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum*), de nem az érsek – „aki már rengeteget áldozott a tankönyvekre” – hanem az intézmény költségén.⁶² A mű segédkönyvnek számított az alapfokú és középfokú filológiai képzésben, egy szemináriumi könyvtár állományában teljesen megszokottnak számított.

Fogarassy több, oktatási tevékenységéhez szükséges művet rendelt meg magánkönyvtára számára, köztük Vizer Ádám és Kaszaniczky Ádám hermeneutikai munkáit.⁶³ Arra is utal, hogy amennyiben e kötetek a könyvtár állományába kerülnének, és mielőbb hozzáférhetővé válnának számára, nem tartaná szükségesnek külön példányok beszerzését saját használatra. Hasonló módon – saját maga, illetve a könyvtár számára – kéri Claude de Vert *Explication simple, littérale et historique des cérémonies de l’Église* című művét is, amely egy klasszikus, francia nyelvű katolikus liturgiátörténeti munka, és részletes magyarázatot nyújt a római katolikus egyház szertartásairól és ceremóniáiról (Paris, Florentine Delaulne, 1720, F0118/1-4).⁶⁴

Arra kérte Küffnert, hogy érdeklődjön a könyvkereskedőnél olyan mű után, amely a hermeneutikát a korszerű, „modern” rendszer szerint tárgyalja. Kérését azzal indokolja, hogy a görög nyelv alapjainak oktatását éppen befejezte, és a következő tanegységként a hermeneutika tanítását kezdi meg, viszont a könyvtárban nem található megfelelő irodalom. Ennek hiányában kénytelen lenne az előadások anyagát több, egymástól eltérő kötetből összegyűjteni és rendszerezni.⁶⁵

A szemináriumban zajló héber nyelvtanítás magas szintjét mutatja, hogy Fogarassy nem saját használatra, hanem egy volt tanítványának rendelte meg Christian Reineccius héber Ószövetségének kiadását.⁶⁶ A munka a lipcsei poliglottán

⁶¹ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. április 9. KFK Ms. 447. 7. No. 157.

⁶² Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1780. december 13. KFK Ms. 447. 7. No. 152.

⁶³ Vizer Ádám, *Praenotationes hermeneuticae novi testamenti*, Tynaviae, typis Tynaviensibus, 1777, D0267. – Kaszaniczky Ádám 1775-től Budán tanította a héber nyelvet, hermeneutikai munkáit nem ismerik a bibliográfiák, a Patachich-könyvtárban nem maradt fenn egyetlen könyve sem. Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. április 9. KFK Ms. 447. 7. No. 157.

⁶⁴ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. november 21. KFK Ms. 447. 7. No. 168.

⁶⁵ 1781. április 15. KFK Ms. 447. 7. No. 158. – Küffner nem küldött neki a kért kötetből, így Fogarassy 1782. február 6-án ugyanezt a kérést fogalmazta meg. KFK Ms. 447. 7. No. 174.

⁶⁶ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1780. december 13., 1781. január 23., KFK Ms. 447. 7. No. 152, 161.

alapul, és először 1725-ben jelent meg, kifejezetten a héber nyelv tanulására és filológiai elemzésére szánták.

A kalocsai könyvtáros több klasszikus olasz nyelvű szépirodalmi művet rendelt meg saját használatra, mint Ariosto *Orlando furioso*, és Torquato Tasso *Gerusalemme liberata* című eposzait. Ariosto esetében megjegyzi, hogy tetszetősnek találja a rézmetszetekkel díszített, folió alakú velencei kiadást, viszont meghaladja anyagi lehetőségeit.⁶⁷ Emellett megrendelte Metastasio „szép kiadását”, amelynek elérhetőségéről a pesti könyvkereskedésben Küffner értesítette.⁶⁸ A kiadások esztétikai minőségére vonatkozó megjegyzések arra utalnak, hogy a könyvek nem csak olvasmányként, hanem reprezentatív tárgyként is értékkel bírtak.

Az olasz szépirodalom népszerűségét és az olasz nyelv ismeretét mutatja az egyházmegyei papság körében, hogy az egyik pap, Dobai tisztelendő Fogarassyn keresztül kérte a könyvtárhoz tartozó, Pestre került kétkötetes Goldoni-komédia visszaküldését, mivel – saját megfogalmazása szerint – „kissé fel kívánta üdíteni a lelkét”. Ez a példa jelzi, hogy az olasz nyelvű szépirodalom a 18. század végén az egyházi értelmiség műveltségének részét képezte, és rekreációs olvasmányként is jelen volt a mindennapi gyakorlatban.⁶⁹

Fogarassy egy korabeli államelméleti művet is megrendelt, Joseph von Sonnenfels bécsi egyetemi tanár *Grundsätze der Polizei-Handlung und Finanz* című munkáját (Wien, 1770, K12675/1-2).⁷⁰ A kötet oktatási segédanyag volt; a felvilágosodás eszmevilágát tükrözi, tárgyalja a felvilágosult reformok gyakorlati megvalósítását, és egyben Sonnenfels tanításának összegzését adja: a közjó érdekében az élet minden területére kiterjedő állami szabályozás mellett érvel, emellett a polgári szabadság megőrzését is hangsúlyozza.

Fogarassy leveleiben rendszerint nem reflektált olvasmányaira; ettől mindössze egyetlen alkalommal tért el. 1782. május 30-án arról számolt be, hogy megérkezett az a láda, amely Bernard de Montfaucon *L'antiquité expliquée et représentée en figures* (Paris, Florentin Delaulne-Hilaire Foucault, 1722, D2116/1-10) című monumentális művét tartalmazta. Montfaucon elsőként vállalkozott arra, hogy az ókori világ tárgyi emlékeit módszeresen, gazdag képanyaggal kísérve mutassa be: az írott forrásokat érmékkel, szobrokkal és feliratokkal vetette össze. Munkája alapvető kézikönyvnek számított a történészek, teológusok és filológusok számára, különösen az egyháztörténeti kutatásokban. Fogarassy olvasmányai között központi helyet foglalt el: „minden szabad órát, amelyet más elfoglaltságok nem kötnek le, ennek tanulmányozására szentelem”.⁷¹

Fogarassy könyvtáros kiválóan eligazodott a ritka és nagy értékű kiadványok világában. 1781-ben részletes áttekintést nyújtott Küffner számára a poliglott

⁶⁷ 1780. november 11. KFK Ms. 447. 7. No. 155.

⁶⁸ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. november 12. KFK Ms. 447. 7. No. 167.

⁶⁹ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1780. november 29. KFK Ms. 447. 7. No. 156.

⁷⁰ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. február 21. és március 15. KFK Ms. 447. 7. No. 163–164.

⁷¹ KFK Ms. 447. 7. No. 179.

Biblia-kiadásokról. Kollégája érdeklődése elsősorban a *Biblia Polyglotta Parisiana* felé irányult, amely 1645-ben, kilenc kötetben jelent meg Párizsban, Antoine Vitre királyi nyomdájában. A kiadás a héber, görög, latin, arámi, szír, arab és szamaritánus nyelveken közli a szöveget, párhuzamos hasábos elrendezésben, ami különösen alkalmassá tette filológiai és teológiai összehasonlító vizsgálatokra. Fogarassy említést tesz az antwerpeni poliglott Biblia-kiadásról is, amely 1569-ben készült Christophe Plantin nyomdájában. Tájékoztatása szerint a kalocsai könyvtár állományában a Brian Walton kiadásban megjelent londoni poliglott Biblia volt hozzáférhető (Londoni, Thomas Roycroft, 1655–1657, D3942/1-6). A kiadvány különlegessége, hogy egy monumentális szótár is kapcsolódott hozzá *Lexicon Heptaglotton* címmel, szerzője Edmund Castell orientalista (Londoni, Thomas Roycroft, 1669, D4000/1-2). A bibliográfiai adatokat Fogarassy Jacques de Long *Bibliotheca Sacra* című munkájából (Paris, Montalant, 1723, K00899/1-2) merítette, amely átfogó módon veszi számba a Szentíráshoz kapcsolódó irodalmat. Küffner információi szerint a párizsi poliglott Biblia 250 forintért volt beszerezhető, és Fogarassy ezt az árat elfogadhatónak tartotta.⁷²

Fogarassy könyvtárosi megbízása alatt több katalógust készített a könyvtár állományáról. Az első összeírást 1780 végén küldte el Pestre Patachichéknak, és kérte, hogy mielőbb juttassák vissza hozzá, hogy folytathassa a tételek bejegyzését. A pesti bibliotéka Kalocsára költöztetését megelőzően a helyi papság számára a káptalani könyvtár állt rendelkezésre, amelynek utolsó kezelője Glaser Gábor kanonok volt. Glaser az állományról összeírást készített, amelyet Fogarassy jól ismert. Glaser halálát követően magánkönyvtára a Patachich-bibliotéka részévé vált,⁷³ míg a káptalani könyvtárat csak 1782-ben egyesítették Patachich gyűjteményével. Az egyesítést megelőzően Fogarassy a Glaser-féle katalógusban nem talált olyan művet, amely a Patachich-könyvtárból hiányzott, és irodalmi szempontból fontosnak találta beszerezni.⁷⁴

Fogarassy pesti kollégájával 1781. november 12-én tudatja, hogy elhatározta, összeállítja a könyvtár ritka könyveinek katalógusát, és ebben maga az érsek is bátorította. A katalógus elé egy rövid értekezést illesztene, amelyben kifejtené, mely könyvek és miért sorolandók a ritkák, illetve a rendkívül ritkák közé. Válgalkozásához a témához kapcsolódó segédkönyveket kér: David Clément *Bibliothèque curieuse, historique et critique, ou Catalogue raisonné de livres difficiles à trouver* (Göttingen, Schmied, 1750–1760, D4654/1-9) címmel megjelent ritka könyv-bibliográfiája a nemzetközi elméletet és módszertant képviseli, Pray György az egyetemi könyvtár ritkaságairól készült munkája magyarországi intézményi példát közvetít (D6248/1-2), míg Johann Heinrich Gottfried von Bretschneider, a budai egyetem könyvtárosának katalógusából az ott megjelölt módszertani forrá-

⁷² Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1781. március 15. KFK Ms. 447. 7. No. 164. – Fogarassy jóváhagyja a Biblia árát: 1781. április 9. KFK Ms. 447. 7. No. 157.

⁷³ A könyvek megvételéről lásd az 54–56. jegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.

⁷⁴ 1780. november 11. KFK Ms. 447. 7. No. 155.

sokra kíváncsi, tehát a gyakorlati mintára, hogy a szakirodalom miként alkalmazható egy konkrét könyvtári katalógus összeállításában.⁷⁵

1782 augusztusában körvonalazódott benne a teljes könyvtár katalógusának elkészítésére irányuló terv. A gyűjteményt az ókori klasszikus művek megvásárlásával akarta kiegészíteni; ezt követően már csupán a kortárs filozófiai irodalom – különösen a newtoniánus szerzők – és néhány szépirodalmi mű hiányzott volna. A könyvtár tudományos jelentőségének hangsúlyozása érdekében egy tömör, nyomtatásban is megjelenő katalógus elkészítését vetette fel, amely a tudós közönség számára is láthatóvá tenné a Patachich-féle könyvtár értékeit. Elképzelése szerint egy, a latin és német betűtípusokat jól ismerő fiatal segítő közreműködésével a munka öt-hat hónap alatt megvalósítható. A katalógus anyagát hat nagy tematikus egységbe rendezte volna: teológiai, jogi, orvosi, filozófiai, filológiai és vegyes művek csoportjába.⁷⁶ Fogarassy több kéziratot katalógusa fennmaradt a könyvtár állományáról, azonban ezt az összesített, nyomtatásban megjelenő változatot végül nem készítette el.⁷⁷

Vásárlások könyvkereskedésekből: Krüchten, Weingand–Köpff és Nicolaus Raspe

Patachich könyvkereskedőtől való vásárlásairól már a váradi püspöki időszakából vannak adataink. 1774–1775-ben Joseph Hermann Krüchten (1710–1780) bécsi kereskedőnek adott le rendeléseket.⁷⁸ Krüchtennel nem volt zökkenőmentes az együttműködés, a fennmaradt néhány levelük alapján a kereskedő nem tudta beszerezni egy könyvsorozat további részeit, máskor késett a szállítással.⁷⁹ További problémát jelentett, hogy Patachich a vásárlás után jelezte Krüchten felé, hogy több megvásárolt kötetet visszaküld, mert azok már megvannak a könyvtárban. A visszavétel a kereskedőnek súlyos teher volt, de inkább vállalta, csak ne okozzon kellemetlenséget. A duplumok tételes felsorolását kérte, a további szállítást pedig felfüggesztette az újabb utasításig.⁸⁰ A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár állományában fennmaradt Krüchten egy nyomtatott katalógusa,⁸¹ valamint három

⁷⁵ KFK Ms. 447. 7. No. 167. – Az értekezés nem ismert, a katalógust nem sikerült azonosítani.

⁷⁶ Fogarassy Küffnernek, Kalocsa, 1782. augusztus 7. KFK Ms. 447. 7. No. 182.

⁷⁷ LAKATOS 2019, 174.

⁷⁸ Krüchten kottakiadó, bizományos, egyetemi könyvkereskedő, kiadó volt, 1754 óta működött üzlete. Nem túl terjedelmes kiadói tevékenysége során latin nyelvű orvosi műveket, Migazzi bécsi érsek beszédeit, Paul Weidmann színműveit, valamint egy cseh nyomtatványt adott ki. Üzleti kapcsolatok tartott fenn Johann Gerhard Mauss pesti könyvkereskedővel is. FRANK, FRIMMEL 2008, 107. Patachich Krüchtentől származó első ismert könyvvásárlását rögzítő jegyzék 1774. augusztus 1-jén kelt: KFK Ms. 644. 16v.

⁷⁹ Krüchten Patachichnak, Bécs, 1775. január 7. KFK Ms. 447. 1. No. 2.

⁸⁰ Krüchten Patachichnak, Bécs, 1775. november 10. KFK Ms. 447. 1. No. 1.

⁸¹ *Catalogus librorum venalium in officina libraria Hermanni Josephi Krüchten, ad globum terrestrem*. [Viennae], [s.a.], D6266.

rendelésének számlája részletes tételjegyzékkel.⁸² A levelezés alapján a kereskedő három szállítmányt kézbesített Patachichnak: kettőt a saját katalógusából válogatott könyvekből és egy további a melki apátságból származó művekből összeállítva.⁸³ Elszámolásai közül a legkésőbbi 1776 májusában kelt, a püspök ezt követően nem tartotta vele a kapcsolatot.

Patachich gyűjteményében további két, a kiadási adatok alapján feltehetően 1775 táján készült kereskedői katalógus maradt fenn. Könyvgyűjtésének kezdeti szakaszában, a váradi időszak alatt ezek révén tájékozódhatott a könyvkereskedők kínálatáról és áráiról. Maguk a kereskedők is eljuttathatták hozzá a katalógusokat abban a reményben, hogy személyében jelentős vásárlót nyerhetnek meg. A pozsonyi Michael Benedict és társa például egy mintegy kétezer kötetet felsoroló könyvkatalógust jelentettek meg. Az érseki gyűjteményben fennmaradt példányban kéziratos javítások találhatók az áraknál és a kiadási éveknél, továbbá egyes tételeket kihúztak, jelezve, hogy azok már nem kaphatók. Maga a kereskedő javíthatta a katalógust, és ő küldhette el Patachich számára. Hasonlóképpen Johann August Bernard bécsi kereskedő teológiai könyvekről készült jegyzékét is ismerte az érsek és könyvtárosa.⁸⁴ Az ezekből történt rendelésekre nincsenek adatok a forrásokban. A váradi időszakhoz tartozó könyvszámlák között egy további kisebb rendeltést találunk Höck pozsonyi kereskedőtől 1774-ből.⁸⁵

Patachich legnagyobb könyvbeszerzési forrása a pesti Weingand és Köpff üzlet volt,⁸⁶ amellyel már a nagyváradi évek alatt kapcsolatba került. Első vásárlása a cégtől 1773 áprilisára tehető, ezt továbbiak követték 1774-ben.⁸⁷ 1775

⁸² KFK Ms. 447. 1. No. 4–5.; Ms. 644. 16v.

⁸³ Krüchten Patachichnak, Bécs, 1775. október 14. KFK Ms. 447. 1. No. 3.

⁸⁴ *Catalogus librorum apud Michalem Benedict et socios bibliopolas Posonienses...*, Pressburg, s. a., D6267; *Catalogus librorum theologicorum qui adscripto pretio venales prostant Viennae apud Augustinum Bernardi*, Viennae, s. a., D6268.

⁸⁵ *Specificatio Librorum a Bibliopola Posoniensi Höck die 28 Junii 1774 emptorum*. KFK Ms. 644. 15r–16r. – Höck személyét nem sikerült azonosítani a korabeli pozsonyi könyvkereskedők között.

⁸⁶ Johann Michael Weingand 1770-ben kapott kereskedői jogot Pesten. Társával, Johann Georg Köpff-fel alapította meg boltját, amely gyors fejlődésnek indult, Budán és Kassán nyitottak újabb fiókokat. Főként külföldi szerzők műveit értékesítették, emellett kortárs és régebbi magyarországi tudós szerzők latin nyelvű könyveit. A vevők a városi polgárság, az arisztokrata családok és az egyházi középréteg tagjai közül kerültek ki. A cég fennmaradt hagyatékának tanúsága szerint a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kereskedőház Pest szellemi életét bekapcsolta az európai körforgásba: Bécs helyett Pesten is be lehetett szerezni az új külföldi műveket. Ld.: KÓKAY 1997, 96–97; PAVERCSIK 1999, 322–324; GRANASZTÓI 2009, 68–96.

⁸⁷ Ms. 644. 9r–10v: *Specificatio librorum a bibliopola Pestiensi Ioanne Weingand die 16 7bris 1773 emptorum*; 11r–14r: [...] *die 11 aprilis 1774 emptorum*; lapszám nélkül: [...] *16 7bris 1774 emptorum*. Weingand 1774-ben kiadott katalógusai ott voltak Patachich gyűjteményében: *Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis, qui venales prostant in officiana libraria Joan. Mich. Weingand et Joan. Georgius Koepf bibliopolarum*, [1774], Pest, D6271, D6287.

májusában egy kisebb, bekötetlen könyvcsomag érkezett Weingandtól több antik-vával és ritka könyvvel.⁸⁸

A kereskedő 1775-ben kelt leveleiből kiderül, hogy ők kapták meg Patachichtól az elsőbbségi jogot a püspöki könyvtár számára történő könyvek beszerzésében. A meghatalmazás azt eredményezte, hogy a kereskedő az új könyvjegyzékeket először Patachichnak küldte el, aki így megelőzte a többi potenciális vásárlót.⁸⁹

A vásárlások Weingandtól Patachich kalocsai érseki éve alatt szaporodtak meg. Nincs adatunk arra, hogy az érsek vagy könyvtárosai Weingandon kívül Pest-Buda, Pozsony vagy Bécs más könyvkereskedőitől is vásároltak volna. Ezt támasztja alá, hogy a kalocsai könyvtárban mindössze egy további, az érseki időszakból származó kereskedői katalógus maradt fenn, amelyet a budai Diepold–Lindauer cég adott ki, és a tőlük való rendelést további források nem bizonyítják.⁹⁰

Weingand 1776. április 2-án gratulált Patachichnak az érseki kinevezéshez. Ekkor ajánlotta fel neki megvételre elsőbbségi joggal a *Le Pitture antiche d'Ercolano e contorni* című (8 vol., Napoli, nella Regia Stamperia, 1757–1792, D2168/1-8) ritka sorozat első kiadását 550 forintért. Hangsúlyozza, hogy a mű kivitelezése során „sem költséget, sem művészi erőfeszítést nem kíméltek”. Kiemeli a rézmetszetek minőségét, és azt, hogy a munkálatokban Itália vezető művészei és tudósai vettek részt. A munka a herculaneumi, pompeji és további, a Nápolyi-öböl környékén megvalósult ásatások hivatalos, udvari publikációja, amely a feltárt antik falfestményeket és tárgyakat egész oldalas rézmetszeteken, reprezentatív kivitelben mutatja be. A nápolyi udvar felügyelete alatt készítették, nem szabad kereskedelmi forgalomra, hanem uralkodók, főpapok és a legfelső elit számára. Weingand ajánlata egyértelműen a felső elit könyv- és műkincspiacához tartozó ajánlat, amely Patachichot európai rangú gyűjtőként és mecénásként pozicionálja.⁹¹

⁸⁸ Az 1775. május 15-én küldött rendelés (KFK Ms. 447. 1. No. 6.) tartalma: Johannes Buxtorf, *Biblia sacra Hebraica et Chaldaica*; Juan de Henao *Scientia media theologice defensata* (Lugduni, Arnaud et Borde, 1674, D0823/1-2); Valentin Schindler, *Lexicon pentaglotton* (Hanoviae, Hans Jacob Hanne, 1612, D5504); Matthaeus Polus, *Synopsis Criticorum* (Ultrajecti, Ribbius, 1684, D0201/1-5); Johannes Serranus, *In Levitici librum commentaria* (Antwerpiae, Plantinus, 1572, D0127); Henricus Stephanus, *Concordantiae Graecae et Latinae Novi Testamenti*; Dionysius Cart-husianus, *In quatuor Evangelistas enarrationes* (Coloniae, Quentell, 1533, D0242); Claudius Frassen, *Disquisitiones biblicae* (Paris, Witte, 1705, D0077); Martinus Antonius Delrio, *Adagialia Sacra Veteris et Novi Testamenti* (Lugduni, Horace Cardon, 1614, D0400/1-2); Conrad Kircher, *Concordantiae veteris Testamenti Graecae* (Francofurti, Marnius–Aubin, 1607, D0078); Johannes Morinus, *Exercitationes ecclesiasticae in utrumque samaritanorum Pentateuchum* (Ultrajecti, Broe-delet, 1694, K03466).

⁸⁹ Weingand Patachichnak, Pest, 1775. december 26. KFK Ms. 447. 1. No. 6.

⁹⁰ *Catalogus novorum librorum juridico-historico-politico-physico-mathematicorum et aliorum artium liberalium, qui adposito pretio venales prostant apud Floridum Diepold et Johannem Lindauer Bibliopolas Budenses*, Buda, Florius Diepold, 1780, D6332.

⁹¹ KFK Ms. 447. 1. No. 1. – Patachich privilegizált helyzetét a kötet beszerzésében mutatja, hogy Klimó György pécsi püspök – más beszerzési forrás hiányában – Pietro Maria Gazzaniga

Weingand rendszeresen elküldte nyomtatott katalógusait Patachichnak. Ezek közül háromban ismeretlen kéztől – valószínűleg Patachichtól, Fogarassy vagy Küffner könyvtárosoktól – származó jelölések vannak az egyes tételek mellett, amelyekkel jelezték, hogy mely köteteket tegyék félre az érsek számára, és később szállítsák el.⁹² Patachich a köteteket minden esetben bekötve kérte kézhez kapni.⁹³

Az érsek mellett pesti könyvtárosa, Küffner tartotta a kapcsolatot Weinganddal. A levelezéshez kapcsolódó számlák alapján Patachichék nagyrészt kortárs, frissen megjelent kiadásokat rendeltek tőle, gyakran nagy tételben, egy-egy alkalommal akár több száz kötetet. Azonban az érsek bibliofil érdeklődésének megfelelően a cég ritka, értékes könyvek beszerzését is vállalta. Például az egyik számlájuk *Specificatio librorum rariorum, et antiquorum* címmel jegyzett melléklete számos antikva megvásárlását jelzi.⁹⁴ Egy másik számla azt is igazolja, hogy Weingandék az érsek megbízásából részt vettek egy 1782. május 17–18-án Pesten megrendezett könyvárverésen, ahol számos kötetet szereztek be számára.⁹⁵ Jelen tanulmány nem veszi számba a kereskedéstől történt valamennyi rendelést és nem azonosítja az így vásárolt összes könyvet; ennek a munkának az elvégzésére egy későbbi kutatás keretében kerülhet sor.

közvetítésével próbált példányt kérni belőle a nápolyi király gyóntatójától könyvtára számára, és nem járt sikerrel. DÓBÉK 2026a, 105.

⁹² D6275. A könyvtárban megtalálható a *Catalogus librorum theologicorum...* című Weingand-katalógus pótfüzete, valamint egy 1779-es katalógus (*Catalogus librorum juridico-medico-historico etc. etc. qui venales prostant*, Pestini et Budae apud I. M. Weingand et J. G. Köpf.) Ennek két pótfüzete van, bennük jelölésekkel az egyes tételek mellett: *Erste Fortsetzung des allgemeinen Verzeichniß juridisch-historisch-medicinischen etc. Bücher, welche bey Weingand und Köpf in Pest in der Schlangengassen im Köpfischen Haus und in der Vestung Ofen um billige Preise zu haben seyn*, s.n., s.l.; *Erste Fortsetzung des allgemeinen Verzeichniss geistlicher Bücher [...]*, s.n., s.l. Továbbá az 1781-es katalógust is elküldték Kalocsára, ebben szintén jelzések vannak a megvásárolandó tételeknél: *Catalogus nonnullorum rariorum, partimque rarissimorum varii idiomatis et argumenti librorum, quos una cum parva collectione imaginum eruditorum aeri lignove incisarum venum exponit et quibus ad indicem generalem librorum rariorum, suam quantulamcunque confert partem H. G. a B.*, apud Weingand et Köpf, Pestini, 1781. D6256.

Az 1779. évi katalógus előszavában a kereskedők kifejtették, hogy kereskedelmi céllal nyomtatott kiadványuknak jelentős kulturális szerepe van. Mivel Magyarországon még nem volt olyan tudós folyóirat, amelyből az új könyvekről értesülhettek az olvasók, ezt a szerepet a kereskedői katalógus vette át. Weingandék ezekben meghatározták az árat is, kivéve a ritka, nehezen beszerezhető könyvek esetében, amelyekre egyedi árszabás volt érvényes. Kiemelték, hogy ha a katalógusban szereplő valamely könyv éppen nem volna megtalálható üzletükben, akkor azt rövid időn belül beszerezik kiterjedt levelezésük révén Németországból, valamint Angliából, Hollandiából, Franciaországból, Itáliából és Svájból. A katalógust jelképes összegért lehetett tőlük megvenni, könyvvásárlás esetén árat visszatérítették.

⁹³ Patachich Weingandnak, fogalmazvány, dátum nélkül. KFK Ms. 447. 1. No. 4.

⁹⁴ KFK Ms. 447. *Bücher, die für Ihre Excellence zu der Erzbischöffen von Colocza abgereicht.*

⁹⁵ KFK Ms. 447. 2. No. 12. *Seine Excellenz der Herr Erzbischof Baron von Patachich haben in der Bücher Licitation 1782. den 17. und 18 May zu Pest erstanden.*

Patachich rendelkezései között nem csak teológiai, hanem történeti, természettudományi, irodalmi műveket is nagy számmal találunk. A katalógusban ritka könyvként jelölt tételeket nem jelölte megvásárolandóként, ezekre külön ajánlatot kaphatott, illetve más forrásokból – például aukciókról – kedvezőbb áron is beszerezhetette őket. A jegyzékekben, amelyek az érsek által megrendelt és átvett könyveket sorolják, gyakran visszaköszönnek a kalocsai szemináriumhoz és Fogarassy oktatott tárgyaihoz kapcsolódó könyvek. Például 1779-ben bibliai filológiai munkákat, orientalisztikai és klasszika-filológiai segédkönyveket, héber, arámi, arab, görög és latin nyelvekre vonatkozó szótárakat, nyelvtanokat és kommentárokat rendelt.⁹⁶

Fogarassy és Küffner levelezésében több alkalommal felbukkan a „pesti kereskedőre” tett utalás, akinek kínálatából Küffner Fogarassy kérésére több könyvet is beszerezett. Praktikus okai lehettek annak, hogy nem közvetlenül Fogarassy fordult a kereskedőhöz a kéréseivel; Küffner könnyen elérte Weingandék könyvesboltját, ahol személyesen tudott tájékozódni az aktuális kínálatról és újdonságokról. Két levelet ismerünk, amelyet Weingand és Küffner váltottak egymással; ezek egyikében szerepel Fogarassy Küffneren keresztül leadott rendelése: Weingand 1781. október 12-én két filozófiai-esztétikai munka mellett küldi el neki azokat a könyveket, amelyeket már régóta kért, az *Orlando furioso*-t két kötetben és Tasso *Gerusalemme liberata*-ját (gyakran *Il Goffredo* címmel jelent meg: Stamperia della L.C.A., 1763, F0225/E).⁹⁷ A két másik ekkor vásárolt könyv is említést érdemel, mivel ritkán kerülnek elő egyházi személyek gyűjteményében: nem állapítható meg, hogy Patachich vagy Fogarassy kezdeményezésére, de megvásárolták Christoph Martin Wieland (1733–1813), a felvilágosodás egyik legjelentő-

⁹⁶ Weingand Patachichnak, Pest, 1779. április 19. KFK Ms. 447. 1. No. 8. – A megrendelt könyvek listája: Didacus (a Sancto Antonio), *Enchiridion Scripturisticum Tripartitum...*, 14 példány; Johannes Buxtorf, *Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum*; Jacobus Golius, *Lexicon Arabico-Latinum* (Lugduni, Elsevir, 1653, C1070); Giulio Bartolucci, *Bibliotheca Magna Rabbinica, de Scriptoribus et Scriptis Hebraicis* (Roma, Tipografia della Propaganda Fide, 1675–1694, D3438/1-4); Carlo Giuseppe Imbonati, *Bibliotheca latino-hebraica* (a *Bibliotheca magna rabbinica* kiegészítő köteteként jelent meg); Cornelius Schrevelius, *Lexicon manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum*, (kötött és bekötetlen, példánya a könyvtárban: (Dresda, Zimmermann et Gerlach, 1736, M06069); Antonio Zanolini, *Lexicon Chaldaico-rabbinicum cum rabbinorum* (Patavii, typis Seminarii, 1747, D4986); Jean-Étienne Menochius, *Totius Sanctae Scripturae Commentarii*, 5 példány (Venetiis, ex typographia Remondiniana, 1758, D0206/1-3); Giuseppe Pasini, *Grammatica linguae sanctae institutio*, 5 példány. A rendeltet kiegészíti Raphaelis Fabretti *Inscriptionum antiquarum explicatio et additamentum* című munkája, az antik feliratos emlékek filológiai magyarázatával, jelezve a klasszikus régészet és epigráfia iránti érdeklődést (Romae, Gallerus, 1702, D1962/koll. 1). A rendelés tételeit lásd még: KFK Ms. 447. 2. No. 10. *Libri a bibliopola Weingand die 28 Aprilis 1779 missi*.

⁹⁷ Weingand Küffnernek, Pest. KFK Ms. 447. 2. No. 3. – Fogarassy vonatkozó rendeléséhez lásd a 67. jegyzethez tartozó szövegrészt. Fogarassy végül a drágább és díszesebb Ariosto-kiadást vette meg: Venezia, Stefano Orlandini, 1730, K06020, gazdagon illusztrált, egész oldalas rézmet-szettekkel.

sebb szerzőjének *Komische Erzählungen* és *Musarion* című műveit.⁹⁸ A kötetek jelenléte Kalocsán azt jelzi, hogy érseki könyvtár gyűjtőköre nyitott volt a kortárs világi irodalom és az esztétikai–filozófiai diskurzusok felé.

Weingand egy másik levelében ad hírt Küffnernek Febroni *Commentarius in suam retractionem* című művéről (Francofurt ad Moenum, ex Officina Esslinegriana, 1781), amelyet már megrendeltek, egy új Voltaire-kiadásról, valamint a bollandisták a coudenbergi kanonokrend kolostorában megjelent újabb köteteiről. A levéllel küldött könyvcsomag 12 kötetet tartalmazott, amelyet Patachichnak kért átadni.⁹⁹

A Weingand és Köpff cég tevékenysége túlmutatott a könyvbeszerzés technikai lebonyolításán: a vállalkozás közvetítőként működött a nemzetközi könyvpiac és az érseki gyűjteményért felelős könyvtárosok, valamint az érsek között. Patachich tudatos stratégiával élt a pesti könyvkereskedő kínálta lehetőségekkel: a legújabb, kortárs kiadványok gyors beszerzése mellett jelentős számban vásárolt antikvár műveket is a cég közvetítésével.

Patachich kapcsolathálójában még egy könyvkereskedő említést érdemel: az érsek bécsi közvetítéssel került kapcsolatba a nürnbergi Gabriel Nikolaus Raspéval.¹⁰⁰ Patachichnak 1782-ben címzett leveléből kiderül, hogy az érsek már 1777-ben megbízta Raspét azzal, hogy kísérje figyelemmel a könyvárveréseket, és azok kínálatából elsősorban a portrégyűjteményeket szerezze be számára.¹⁰¹ Raspe további hat, portrékat tartalmazó kötetet küldött Patachichnak, mint írja: „Örömmre szolgál, hogy alkalmat találok a portrégyűjteményt teljesebbé tenni. A mellékelt könyvek, amelyeket [...] Bécsből küldök, bizonyosan nem csekély fényt kölcsönöznek annak. A könyvek rendkívüli pompájuk és ritkaságuk ellenére igen olcsók, és tízszeres áron sem tudtam volna őket megszerezni, ha nem egy árverésen kerülnek a kezembe.”¹⁰²

⁹⁸ A *Komische Erzählungen* (1765) ironikus hangvételű prózai elbeszélések gyűjteménye, amelyek az emberi gyarlóság, a szerelem és az erkölcsi ítéletek problematikáját vizsgálják. A *Musarion* (1768) verses–filozófiai elbeszélés, amely az értelem és az érzékiség harmóniájának eszményét állítja középpontba. A mű a 18. század végén széles körű recepcióra talált, ugyanakkor az erotikus tartalom miatt indexre került, lásd: HOFMANN 1998, 129–207.

⁹⁹ Weingand Küffnernek, dátum nélkül, KFK Ms. 447. 1. No. 2.

¹⁰⁰ Raspe (1712–1785) 1739 és 1743 között Nürnbergben dolgozott Johann Stein özvegyénél, akinek a lányát 1744-ben feleségül vette. 1744-től 1754-ig „Stein und Raspe” néven sógorával, Johann Adam Steinnel társult; 1754-től 1785-ig egyedül, „Raspesche (vagy: Raspische) Buchhandlung” néven vezette boltját, amelyet halála után özvegye vett át: BRAUN 1888.

¹⁰¹ Raspe Patachichnak, Nürnberg, 1782. január 2. KFK Ms. 447. 16. No. 233.

¹⁰² A levélhez mellékelt listában sorolja fel az elküldött könyvek adatait: 1. Fulvio Orsini, *Imagines et elogia virorum illustrium et eruditor ex antiquis lapidibus et nomismatib.*, Romae, 1570 (D1967); 2. Anselmus van Hulle, *Pacificatores orbis christiani*, Rotterdami, Slaart, 1697 (D2115); 3. *Principum et illustrium quorundam virorum*, Lugduni, Pieter van der Aa, ca. 1705, (D2862); 4. André Thevet, *Vies et portraits des hommes illustres*, Paris, Chaudier-Marentin, 1584, (D2315/B); 5. Emmanuel de Meteren, *L'Histoire des Pays-Bas*, la Haye, Hellebrant Jacob Wou, 1618 (D2853);

Római közreműködők: Poloni és Zaccaria

Rómában Patachich ágense Bartholomeo Pinto Poloni volt, aki fiával, Francescóval együtt később Szily János szombathelyi püspök szolgálatában is állt.¹⁰³ Tevékenységük mindkét főpap esetében elsősorban a pápai udvarral kapcsolatos értesülések, valamint egyéb politikai hírek közvetítésére korlátozódott; könyvküldésekben csak ritkán vettek részt. Ennek oka feltehetően az volt – ahogyan Szily esetében is megállapítottuk –, hogy az itáliai könyvbeszerzések az 1780-as években a magasabb költségek és a szállítás viszontagságai miatt egyre kevésbé bizonyultak kedvezőnek. Ezzel párhuzamosan a bécsi kereskedők kínálata jelentősen bővült, a gyakori aukciók kedvező beszerzési lehetőségeket kínáltak; emellett ekkorra már a pesti könyvkereskedések is reális alternatívát jelentettek.

Poloni már a váradi évek során kapcsolatban állt Patachich püspökkel. Ebben az időszakban egyetlen alkalommal értesíti könyvekről: 1765-ben Szerdahely Gábor befejezte tanulmányait a Collegium Germanicum et Hungaricumban, és hazatérésekor Poloni három nemrég megjelent kötetet adott át neki, amelyek „a tudós férfiak használatára igen hasznosnak bizonyultak”, hogy adja át őket Patachichnak.¹⁰⁴

Poloni az érsek szolgálatában maradt annak haláláig, azonban könyvek római beszerzése, új kötetek megjelenésének híre nincs jelen további levelezésükben.

A római könyvbeszerzésekben és hírek továbbításában Fogarassy mellett – aki római tanulmányai idején látta el ezt a feladatot – Francesco Antonio Zaccaria jezsuita teológus, történész, könyvtáros állt az érsek szolgálatára. Zaccaria római jezsuitákon keresztül kerülhetett kapcsolatba Patachichcsal. 1778-tól az érsek haláláig fennálló levelezésük leggyakoribb tárgya a római szerző új műveinek bemutatása, illetve a megjelenéshez szükséges támogatás kérése.

Zaccaria az érseknek saját műveit küldte el. A jezsuita tudós rendkívül termékeny író volt, Sommervogel 161 nyomtatott művet tulajdonít neki az egyháztörténet, a teológia és kánonjog, a liturgikus irodalom, a polemikus irodalom és az irodalomtörténet témaköreiben.¹⁰⁵ 1780-ban tudósítja Patachichot, hogy Giovanni Desideri gondozásában – Zaccaria gyakran név nélkül publikált – megjelent az általa összeállított *Efemerologio Universale* (Roma, Salomoni, 1780), amely napi bontásban az év eseményeit mutatja be egyfajta történeti naptárként.¹⁰⁶ A kötetet egy Rómából Győrbe visszatérő diáknak adta át, hogy juttassa el az érseknek. Egy év múlva, a *Biblioteca ritualis* harmadik kötetének megjelenése idején érdeklődött, hogy megkapta-e az *Efemerologi*ót. Újabb könyvét is szeretné eljuttatni, amint

6. Père Anselme de Sainte-Marie, *Histoire généalogique et chronologique de la Maison royale de France*, Amstelodami, Chatelain, 1713 (D2215).

¹⁰³ DÓBÉK 2025b, 345–346.

¹⁰⁴ Poloni Patachichnak, Róma, 1765. április 6. KFK Ms. 557. Corrispondentie Poloni.

¹⁰⁵ SOMMERVOGEL, 8:1381–1435.

¹⁰⁶ Zaccaria Patachichnak, Róma, 1780. szeptember 30. KFK Ms. 447. 4. No. 121.

alkalom adódik rá, de nem akarja olyanra bízni, aki elveszítené. Leveléből kiderül, hogy Poloni egészségi állapota miatt már nem tudott efféle ügyeket intézni.¹⁰⁷

Zaccaria több 17. századi történeti munka új kiadását adta közre. Patachichot értesítette, hogy Sforza Pallavicino könyvének, az *Istoria del Concilio di Trentó*-nak az új kiadása az ő jegyzeteivel és a szerző életrajzával bővítve fog megjelenni hat kötetben.¹⁰⁸ Ebből a munkából már nem tudott küldeni, mivel csak 1797-ben jelent meg.

Levelezésükből kiderül, hogy a könyvküldéshez igénybe vettek más közvetítőket is. Patachich 1782 januárjában arról számol be, hogy „az eddig küldött könyveket megkapta”, és javasolja, hogy a következő szállítmányt a Zaccaria által már ismert római könyvkereskedők bevonásával bonyolítsák le. Venanzio Monaldini és Paolo Giunchi¹⁰⁹ ugyanis kapcsolatban álltak a pesti Weingand és Köpff céggel, amelyen keresztül könyvszállítmányok érkeztek Rómába és onnan Pestre. Patachich szerint Mariosa jól ismerte a pesti kereskedést, így feltételezhető, hogy a kereskedelmi kapcsolat rajta keresztül jött létre. Ennek alapján azt tanácsolta a római tudósnak, hogy Monaldiniék következő szállítmányához csatolja a neki szánt köteteket, hogy azok biztonságosan eljussanak hozzá.¹¹⁰

Patachich bécsi összeköttetései: Bernáth György, Ignaz Kibler és Anton Kurz

A bécsi könyvpiac a kereskedések kínálata, valamint az aukciók gyakorisága miatt kiváló beszerzési lehetőséget kínált Patachichnak, amihez helyi ágensei és könyvügynökök segítettek hozzá.

Bernáth József bécsi ágens Patachich mellett Klimó György pécsi püspök szolgálatában is állt.¹¹¹ A bécsi udvar politikai híreit közvetítette, emellett a könyvbeszerzésekben volt a magyar főpapok segítségére. Patachichnak küldött levelei alapján közvetítő szerepet töltött be a könyvkereskedők, a könyvügynökök és az érsek között. Bár levelei között számos kéziratos könyvjegyzéket találunk, ezek kontextusa nem ismert – nem tudjuk, hogy mely kereskedők, aukciók kínálatát mutatják be, valamint címzés sem szerepel rajtuk, így bizonytalan, hogy ezeket valóban ő továbbította-e az érseknek. Bernáth egyik fő feladata az érsek bécsi pénztárának kezelése. Gyakran jelentett különböző célú kifizetésekről, egy alkalommal például Ignaz Kibler könyvügynöknek fizetett ki két frissen beszerzett kötetet (Tommaso Maria

¹⁰⁷ Zaccaria Patachichnak, Róma, 1781. október 1. KFK Ms. 447. 4. No. 119.

¹⁰⁸ Zaccaria Patachichnak, Róma, 1784. január 30. KFK Ms. 447. 4. No. 118.

¹⁰⁹ Monaldini mint könyvkereskedő- és kiadó volt bejegyezve a könyvek impresszumában, míg Giunchi (neve szerepel Paolo Giunchi Komarek formában is) nyomdászként, 1760–1790 körül működött aktívan. Több kötet kiadói mezőjében együtt szerepel a két név – „per Paolo Giunchi, a spese di Venanzio Monaldini”, „a spese di Venanzio Monaldini e Paolo Giunchi” –, vagyis együtt vállalták a kiadvány költségeit és megjelentetését.

¹¹⁰ Patachich Zaccariának, Pest, 1782. január 7. KFK Ms. 447. 4. No. 114.

¹¹¹ DÓBÉK 2026a, 103.

Mamachi, *Epistolarum ad Justinum Febronium*, Romae, Salvioni, 1776–1778, D4250/1-2, és Antoinus de Haen, *De miraculis liber*, D6206).¹¹² Patachichnak segítségével volt abban is, hogy az érsek környezetében megjelent munkákat – például a budai egyetem ünnepélyes megnyitására készült beszédek és költemények – több magas rangú bécsi személy számára eljuttassa.¹¹³

Mivel az érsek különösen nagy hangsúlyt fektetett könyvritkaságok vásárlására, a bécsi aukciókon való részvételre is adott megbízást. Ezt a munkát egyik ügynöke, Anton Kurz látta el, aki a bécsi udvar kötelékében dolgozott és a magyarországi főpapok közül még Szily János szombathelyi és Andrassy Antal rozsnyói püspökök voltak ügyfelei.¹¹⁴

Patachich és Kurz együttműködését egy korábbi tanulmányomban mutattam be, itt annak eredményeit összegzem néhány újabb kutatási adattal kiegészítve.¹¹⁵ Levelezésük alapján az ügynök 1782 májusa és októbere között két jelentős bécsi aukción képviselte az érseket. Az első, 1782 tavaszán zajló árverés a Bibliotheca Penkeriana feloszlata volt, ahol több mint háromezer nyomtatott könyv, kéziratok és térképek kerültek kalapács alá. Kurznak az érsek által kijelölt tételek közel felét – köztük értékes kéziratokat – sikerült megszereznie kedvező áron. Michael Denis bécsi könyvtáros és irodalmár adott neki szakmai tanácsot az értékelésükhöz. Patachich elégedett volt az eredménnyel, de utólag hiányolta néhány különösen ritka mű – elsősorban egy középkori latin Biblia-kódex és bizonyos történeti munkák – megszerzését. Kurz ezeket utólag igyekezett pótolni, és sikerrel vásárolt meg egy 13. századi, arany iniciálékkal díszített Biblia-kódexet, amely ma is azonosítható a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár állományában (Ms. 267). Az aukción vásárolt kötetek jegyzéke nem maradt fenn, a levelekben az ügynök néhány mű címét említi meg. Azonban fennmaradt az árverés katalógusa (D6264), amelyben egyes tételek mellett ismeretlen kéztől származó ceruzás jelölések találhatók, hasonlóan a könyvkereskedői katalógusok esetében megismert gyakorlathoz. Sikerült azonosítani, hogy a megjelölt tételek az érsek vásárlásait jelzik, nagy részük ma is megtalálható a Patachich-könyvtár állományában. Eszerint Kurz több mint 300 könyvet vett az árverésen, köztük értékes kéziratokat és antikvákat.¹¹⁶

¹¹² Bernáth Patachichnak, Bécs, 1776. november 23. KFK Ms. 447. 3. No. 81. Bernáth jelezte, hogy De Haen munkáját betiltották. A könyv a „csodás gyógyulások” kritikai vizsgálata, annak bemutatása, hogy az állítólagos miraculumok nagy része orvosi szempontból megmagyarázható.

¹¹³ Bernáth Patachichnak, Bécs, 1780. július 3. Ms. 447. 3. No. 29.

¹¹⁴ DÓBÉK 2025b, 330.

¹¹⁵ DÓBÉK 2026b, megjelenés alatt.

¹¹⁶ A katalógus *Manuscripta* részlegéből ma is azonosíthatóak a kalocsai könyvtárban: (katalógus tétele száma+katalógus tételének leírása+mai jelzet) 1. Petr. de Crescentiis *Ruralia Commoda* aus dem XV. Jahrh. (Ms. 378); 30. *Psalterium et Cantica in Membrana cum Miniaturis*. Sec. XV. (Ms. 382); 39. *Relazione della Corte di Roma, tanto in Spirituale, che in temporale*, 1675. (Ms. 255); 52. Vita B. Wilhelmi Conf. Comitis Pictavorum et Eremitae a Theobaldo episcopo scripta (Ms. 353); 68. Guido de Columna *Historia Trojana* in pergam scripta, 1470. (Ms. 311); 69. *Dizionario Cavalleresco* IV. Tomi (Ms. 024/1-2); 71. Eusebii Pamph. *Historia Ecclesiastica et Cassiodorus Historia*

Az ügynök 1782 őszén egy újabb aukción vásárolt az érsek számára történeti, irodalmi és kritikai témájú könyveket, köztük ritkaságokat. Ezután levelezésük megszakadt.

Bécsben Kurz mellett Ignaz Kibler állt Patachich szolgálatában mint könyv-ügynök. Őt nagy valószínűséggel azzal a miniatúrafestővel és rajzolóval azonosíthatjuk, akinek munkái egy Budán, 1783-ban megjelent kötetben is szerepeltek.¹¹⁷ Patachichnak címzett három, 1776-ból fennmaradt levele alapján tudjuk, hogy Bécsben ismerkedett meg az érsekkel, aki azzal bízta meg, hogy az irodalmi körökben érdeklődve derítse fel, hol találhatók eladásra kínált ritka szerzők művei.

Kibler nem kizárólag Bécsben, hanem más osztrák városokban is próbált ritkaságokhoz jutni, elsősorban egyházi személyek közvetítésével. Első beszámolójában kifejti, hogy kutakodása „hosszadalmas volt, és eleinte minden eredményt nélkülözött, mivel a kolostori szekrényekből a termés igen nehezen bukkan elő, akkor is, ha nem ritkán duplumok is vannak közöttük.”¹¹⁸ Végül egy szerzetes közvetítésével, Morvaország határvidékén akadt eladásra kínált ritkaságokra. Őt értékes művet itt megvásárolt Patachich számára, a többiről jegyzéket készített, hogy az érsek válogathasson közülük. Bár sem a lista, sem a megvásárolt könyvek címei nem maradtak fenn, Kibler leveléből tudjuk, hogy kivételesen jó áron jutott a könyvekhez, köztük egy értékes Bibliához: „áruk nem áll arányban értékükkel hiszen közülük pusztán egy Bibliát a Bentley-féle könyvtárban¹¹⁹ 150 forintért kínálnak”. Patachich jóváhagyta a vásárlást, Bernáth György ágensen keresztül küldött pénzt a költségekre.¹²⁰

Tripartita, Sec. XV. (Ms. 313); 95. Processus feudalis de Varesio et Historia primorum Ducum Mediolanensium (Ms. 338); 97. S. Pauli Epistolae cum glossa [...]. Sec. XV. (Ms. 371).
Néhány példa a katalógusból beszerzett antikvák közül: 18. Collectio omnium librorum hebraeorum, graecorum, [...], plerique in aedib. Willeri, 1592 (C0654); 86. Agenda S. Modus administrandi Sacramenta [...], 1585 (A0780); 303. Epistola SS. Antonii, Ignat. Antioch, B. Virginis, Polycarpi [...] Camperio editore, Paris, 1516 (D0523/koll1); 320. Commentariorum urbanorum Raphaelis Volaterani [...], ap. Frobenium, 1559 (K01332); 371. Pet. Lombardi Sententiarum, Paris, 1558 (D1081/A); 429. Jornandes de rebus Gothorum [...], Aug. Vind., 1515 (D2054); 442. Monasteriorum Germaniae praecipuorum [...], Ingols., 1551 (D2446); 468. Marci Velseri Rer. August. Vindelicarum [...], Venet., 1594 (D3068); 497. Agenda caeremonialia secundum ritum ecclesiae Olomucensis, Cracoviae, 1586 (D3802); 552. Biblia Sacra, Antwerp., ex off. Plant., 1583 (D0051); 704. S. Io. Chrysostomi Missa [...], Venet., 1523 (D6614). Ősnyomtatvány: 651. S. Antonini Hor. Summa cum tabula. Partes IV. Vol. III. Argent. per Joan Grüninger, 1496 (IN090/1-3).

¹¹⁷ A korszak könyvtörténetében két Kibler ismert Bécsben, a szakirodalom gyakran összekeveri őket: Friedrich Kibler (1747–1816) antikvár könyvkereskedést vezetett, míg Ignaz Kibler (1749–1806) miniatúrafestő volt: TASSINARI 2022, 307. Ignaz Kibler metszeti megalálhatók Mitterpacher Lajos és Piller Mátyás, a budai egyetem tanárainak *Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam* címmel megjelent munkájában.

¹¹⁸ Kibler Patachichnak, Bécs, 1776. augusztus 30. KFK Ms. 447. 9. No. 185.

¹¹⁹ Uo. Richard Bentley (1662–1742) angol tudós és teológus.

¹²⁰ Kibler Patachichnak, Bécs, 1776. december 20. KFK Ms. 447. 8. No. 184.

Továbbá Patachich felhívta Kibler figyelmét a Wurmbrand család elhagyatott könyvtárára a Schwarza folyó völgyének egyik településén. Kibler utazásai során felkereste a gyűjteményt, és megállapította, hogy az addig használaton kívül marad, amíg fel nem vásárolják. Ehhez azonban jelentős anyagi erőforrásokra lenne szükség, mivel a család legalább az állomány harmadát egyben kívánja értékesíteni.¹²¹

Kibler már 1776 augusztusában említést tett arról, hogy Bécsben találkozott egy volt könyvtárossal, aki megosztotta vele, hogy közel nyolcezer duplumról tud, amelyekről méltányos áron vagy megfelelő csere útján szívesen megválnának. Novemberben Stájerországba utazott, hogy ott megtekintse ezt a gyűjteményt. Bejárta Graz és környéke „tudományos” helyszíneit; bejutott az említett könyvtárba is, ahol a ritka és kiváló állapotú duplumok voltak. Még nem jegyezték fel őket katalógusba, Kibler pedig a téli időszakban nem tudott kivonatot készíteni róluk, az idő jobbra fordultával tervezte elvégezni a munkát. Ez volt stájerországi tartózkodása fő célja, amit végül az időjárás és betegség miatt nem tudott teljesíteni.¹²² Bécsbe való hazatérte után arról tudósított, hogy az út során – eljutott Salzburg határáig – a helyi gyűjteményekből való jövőbeli vásárlásokhoz biztos kapcsolati alapokat fektetett le, miközben a kedvezőtlen téli időjárás miatt egyelőre kénytelen volt megpihenni, amíg a körülmények lehetővé nem teszik az ügy teljes lezárását.

Vásárlásai alapján Kibler Patachich alkalmazásában a ritka könyvek piacára specializálódott: Bécsből egy olyan, a városban rendezett aukcióról számol be az érseknek, amelyen a jezsuiták könyvtárának köteteit bocsátják licit alá. A katalógus elküldését feleslegesnek tartja, mivel véleménye szerint az abban szereplő valamennyi tétel ritkaságszámba megy. Közülük különösen két művet emel ki: egy antwerpeni Bibliát, valamint Théophile Raynaud összes munkáit tizenkilenc kötetben.¹²³ Kibler további levelei nem maradtak fenn, így nincs közvetlen információnk arról, hogy az érsek végül megvásárolta-e ezeket a műveket. Ugyanakkor a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött Raynaud-sorozat (Lugduni, Boissat et Remeus, 1665, K04010/1-13, K00868/1 24671) címlapján található korábbi posszesszor bejegyzése – *Prof. S. J. Vien. Cat.* – megerősíti, hogy a köteteket a Kibler által említett bécsi aukción szerezték be. Az antwerpeni Biblia esetében nem lehetünk ilyen bizonyosak a bécsi eredetet illetően. Fogarassy ugyanis még 1781-ben is azt írta Küffnernek, hogy a ritka antwerpeni Biblia-kiadás nem található meg a könyvtárban.¹²⁴ Ezt tovább erősíti, hogy a kalocsai antwerpeni Bibliák példányaiban nem szerepel a provenienciára utaló, korábbi

¹²¹ Kibler Patachichnak, Bécs, 1776. augusztus 30. KFK Ms. 447. 9. No. 185. A Wurmbrand-Stupach alsó-ausztriai nemesi család a 17–18. században, tagjai politikai és birtokviszonyokkal rendelkeztek Ausztria területén. Több kastély tulajdonosai, a levélben említett környéken Schwarza am Steinfeld településen.

¹²² Kibler Patachichnak, Graz, 1776. november 13. KFK Ms. 447. 8. No. 183.

¹²³ Kibler Patachichnak, Bécs, 1776. december 20. KFK Ms. 447. 8. No. 184.

¹²⁴ Ld. a 72. jegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.

poszszessor bejegyzése (Antverpiae, Plantinus, 1624, D3880/1-2 03880; 1569, K01439/1-6 22361).

Patachich gyűjteményéhez magánszemélyek is ajánlottak fel könyveket. Bécsi kapcsolatai közül ki kell emelnünk Andreas Ladislaus Madrutsch (Madruzzi) bárót, aki felajánlotta felesleges könyveit az érseki könyvtár gyarapításához. Ehhez négy katalógust küldött el Palma Károly Ferenc kalocsai nagypréposton keresztül, és azt kérte, hogy ezekben jelöljék be azokat a tételeket, amelyekre szükség van. Az érsek bár nagyra értékelte, nem fogadta el a felajánlást, mivel az elküldött jegyzékben felsorolt könyvek túlnyomó része már megtalálható volt könyvtárában.¹²⁵

Összegzés

A Patachich Ádám kalocsai érseksége idején megvalósuló könyvgyarapítás egy többcsomópontú, személyekre épülő közvetítői hálózat működéseként értelmezhető. A Kalocsa–Pest–Bécs–Róma-tengely mentén szerveződő könyvbeszerzési rendszer egyszerre volt kereskedelmi és információs hálózat, alapját a levelezés útján megvalósuló kommunikáció biztosította. Fő irányítója Patachich érsek volt, mellette kulcsszemélyként Fogarassy könyvtárost nevezhetjük meg. A kereskedelmi infrastruktúrát főként a pesti Weingand és Köpff cég, és néhány aukcióra specializálódott ügynök – Kurz és Kibler – biztosította.

A római közreműködők szerepe Patachich könyvbeszerzéseiben és információs hálózatában inkább kiegészítő jellegű volt. Poloni és Zaccaria közvetítése elsősorban a római egyházi és tudós világ híreinek áramlását tette lehetővé, míg a könyvforgalom egyre inkább a bécsi és pesti kereskedői csatornákra tevődött át. A római kapcsolatok így kevésbé a rendszeres beszerzés, mint inkább a mecénatúra és az alkalmi könyvbeszerzés közegei maradtak, jól érzékeltetve az itáliai orientáció fokozatos háttérbe szorulását a 18. század végének magyarországi könyvkultúrájában.

A budai egyetemmel, a bécsi diplomáciai környezettel és a római tudományos intézményekkel, tudósokkal fenntartott aktív kapcsolat révén a kalocsai érseki könyvtár a Habsburg Monarchia katolikus értelmiségi hálózatába integrálódott. A levelezésben nyomon követhető, hogy a könyvek mozgása együtt járt információk, hírek, cenzurális álláspontok és tudományos viták áramlásával, így a könyvtár a tudásáramlás egyik regionális csomópontjaként működött.

A kutatás során feltárt dokumentumokból kirajzolódik, hogy a gyűjtemény gyarapítása tudatos stratégiát követett. Patachich személyes érdeklődése, oktatáspolitikai szerepvállalása és reprezentációs igénye egyaránt meghatározta a beszerzések irányát. Emellett a gyűjtésben közreműködő személyek nem pusztán meg-

¹²⁵ Madrutsch Patachichnak, Bécs, 1781. augusztus 10. Patachich válasza: Pest, 1782. március 1. KFK Ms. 447. 24. No. 243–244.

bízott végrehajtók voltak, hanem aktív közvetítők, akik műveltségükön és saját kapcsolatrendszerükön keresztül formálták a könyvtár arculatát.

Fogarassy András könyvtárosi működése arra mutat rá, hogy a Patachich-gyűjtemény Kalocsára szállítását tudatos tudományszervező munka követte. Fogarassy római tanulmányai során kialakított kapcsolatai, filológiai és orientalisztikai tudása, valamint katalóguskészítési tervei és ritka könyvek iránti érdeklődése azt jelzik, hogy a gyűjteményt enciklopédikus igényű, módszeresen felépített tudományos műhelyként képzelték el.

A kalocsai Patachich-könyvtár a 18. századi magyarországi főpapi gyűjteményekkel összevetve több sajátos, egyedi vonást mutat. A korszak jelentős bibliotékaalapítói – Klimó György, Eszterházy Károly, Szily János – arra törekedtek, hogy könyvtáruk a helyi oktatási intézmények számára segédkönyvtárként szolgáljon, és könyvrendeléseikben ez a cél meghatározó szempontként érvényesült. Bár Patachich a kalocsai szeminárium könyvigényeit is kielégítette, nem elsősorban ez irányította gyűjteményének gyarapítását. A fennmaradt könyvszámlák tanúsága szerint könyvtárosai az enciklopédikus jelleg megőrzése mellett különös figyelmet fordítottak a legújabb, kortárs kiadványok gyors beszerzésére. Ebben az értelemben Patachich és könyvtárosai tevékenysége a magyarországi egyházi könyvkultúra modernizációjának egyik példjaként is felfogható. A gyarapítás stratégiája – a teljes sorozatok beszerzésére való törekvés, a klasszika-filológiai és orientalisztikai segédkönyvek rendszeres megrendelése, a kortárs irodalom integrálása – egy nemzetközi horizontú gyűjtemény kialakítására irányult.

Emellett az érsek kiemelt hangsúlyt helyezett a ritka könyvek, antikvák és ősnymtatványok megvásárlására. Levelezésében ritkán találkozunk alkudozással vagy a beszerzések visszamondásával a magas ár miatt: ezekre a vásárlásokra a kortárs főpapokhoz képest jelentősebb összegeket áldozott.

Ahogy a korszak más főpapi könyvtárai esetében, úgy Patachich gyűjteményéből is következtethetünk az alapító személyes érdeklődésére. Az állományban különösen nagy számban voltak irodalomtörténeti munkák, könyvészeti bibliográfiák, valamint szépirodalmi művek, köztük a drámai irodalom kötetei is. Az érsek aktív használója is volt a gyűjteménynek, és ahogy az egyetemnek való adományozás feltételei is mutatják, a könyvtárnak fontos szerepe volt a hétköznapijában, nem akart megválni tőle. E kötődést saját megfogalmazása is jelzi, amikor azt írja, nehezen tudna belenyugodni abba, hogy „életkora előrehaladtával önként megfossa magát egyetlen vigasztól, amely e földi világon számára megmaradt”; könyvtára „az irodalmi elmélkedés örömét” nyújtja neki, „amelyhez ifjúkora óta hozzászokott, és amely öregsége gyönyörűsége”.¹²⁶

¹²⁶ Patachich Garampinak, 1777. december 14. KFK Ms. 447. 4. No. 107. Kiad.: VANYÓ 1986, 223–224; TÓTH 2019, 313–314.

Hivatkozott irodalom

- BITSKEY István, *Hungariából Rómába: A római Collegium Germanicum et Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
- BOROS 1994a = BOROS István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, Bp., Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Balassi, 1994.
- BOROS 1994b = BOROS István, *Moerbeke Arisztotelész-fordítása a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban* = *Magyar Könyvszemle*, 110(1994), 82–83.
- BRAUN, Joseph, *Raspe, Gabriel Nicolaus* = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 27, Leipzig, Verlag Duncker et Humblot, 1888, 324–326.
- DÓBÉK Ágnes, *Katona István történetíró levelei Eszterházy Károly egri püspökhöz: Adalékok Katona munkamódszeréhez és a Historia Critica Regum Hungariae kiadástörténetéhez* = *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2023, 355–372.
- DÓBÉK 2025a = DÓBÉK Ágnes, *Klimo György mint itáliai szerzők mecénása* = *Katolikus hitélet és főpapi mecénatúra a 18. századi Magyarországon*, szerk. Dinnyés Patrik, Eger, Líceum, 2025, 27–41. <https://doi.org/10.17048/Katolikusहितelet.2025.27>
- DÓBÉK 2025b = DÓBÉK Ágnes, *Szily János szombathelyi püspök könyvbeszerezési stratégiái: vásárlások a bécsi, pozsonyi és pesti könyvpiacokon (1781–1793)* = *Magyar Könyvszemle*, 141(2025), 325–354. <https://doi.org/10.17167/mksz.2025.3.325-354>
- DÓBÉK 2026a = DÓBÉK Ágnes, *Olasz személyek közreműködése Klimó György könyvgyűjtésében* = *250 éves a Klimó Könyvtár: Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban: A 2024. október 17-én rendezett tudományos konferencia tanulmányai*, szerk. Dezső Krisztina, Méreg Martin, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, 2026, 100–117.
- DÓBÉK 2026b = DÓBÉK Ágnes, *Anton Kurz bécsi ügynök Patachich Ádám könyvgyűjtési hálózatában*, 2026, megjelenés alatt.
- EMÖDI András, *A váradi egyházmegye 18. századi alumnusainak – papnövendékeinek és bölcsészhallgatóinak – névtára* = *Tanulmányok Nagyvárad újkori történetéből*, szerk. Uő, Nagyvárad, Partium, 2009.
- FISCHERNÉ GRÓCZ Zita, *Patachich Ádám könyvtára* = *Patachich Ádám érsek emléke*, szerk. Lakatos Adél, Kalocsa, Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár, 2005, 71–74.
- FRANK, Peter R., FRIMMEL, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750–1850: kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008.
- GÖMÖRI György, *Recenziók magyar szerzőkről az Acta Eruditorum korai évfolyamaiban* = *Magyar Könyvszemle*, 118(2002), 288–292.
- GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói 1770–1810. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon, 1770–1810*, Bp., OSZK, Universitas, 2009.
- HOFMANN, Michael, *Reine Seelen und komische Ritter: Aspekte literarischer Aufklärung in Christoph Martin Wielands Versepik*, Stuttgart, Weimar, J. B. Metzler Verlag, 1998. <https://doi.org/10.1007/978-3-476-04290-3>
- KATONA István, *A Kalocsai Érseki Egyház története. I–II.*, szerk. Romsics Imre, Thoroczkay Gábor, a fordítás alapja: Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis*

- ecclesiae I-II. Colocae, 1800, ford. Takács József, a fordítást ellenőrizte, s. a. r. és jegyz. Tóth Gergely, Kalocsa, 2003.
- KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997.
- KOVÁCS Elisabeth, *Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-Josephinischen Staat. Der Kampf der Kardinäle Migazzi und Franckenberg gegen den Wiener Professor der Kirchengeschichte Ferdinand Stöger*, Wien, Wiener Dom Verlag, 1975.
- LAEVEN, A. H, *The 'Acta Eruditorum' under the editorship of Otto Mencke (1644-1707): the history of an international learned journal between 1682 and 1707*, Amsterdam, APA–Holland University Press, 1990.
- LAKATOS Adél, *Patachich Ádám (1716–1784) tudomány- és művészetpártoló tevékenysége nagyváradi püspöksége és kalocsai érseksége idején = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 31(2019), 1–2, 127–189.
- PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig = ECSEDY Judit, A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 321–340.
- RUSU, Marius, *Monaldini e Angelo Maria Bandini: profilo di una libreria nella Roma Sette-Ottocentesca = Studi sul Settecento e l'Ottocento: rivista internazionale di italianistica*, (XIX)2024, 141–149.
- SOMMERVOGEL, Carlos et al., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 11 vol., Brussels–Paris, 1890–1932.
- SZELESTEI N. László, *Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában = Magyar Könyvszemle*, 110(1994), 2, 193–198.
- TASSINARI, Gabriella, *Joseph Eckhel e le gemme, antiche e 'moderne' = Ars Critica Numaria. Joseph Eckhel (1737–1798) and the Transformation of Ancient Numismatics*, eds. Bernhard Woytek, Daniela Williams, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2022, 299–372.
- TÓTH Sándor Attila, *Rómából a Pannon Árkádiába. Patachich Ádám fiók-Árkádiája: Nagyvárad, Kalocsa*, Bp., METEM, 2004.
- TÓTH, Tamás, «*Si nullus incipiat, nullus finiet*». *La rinascita della Chiesa d'Ungheria dopo la conquista turca nell'attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784)*, CVH I/6, Bp.–Roma, Istituto Teologico Ferenc Gál, 2011.
- VANYÓ 1986 – *A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786*, összegyűjtötte, válogatta és bev. Vanyó Tihamér Aladár, Bp., Akadémiai, 1986.
- VÉRTESY Miklós, *Patachich Ádám ősnymtatvány gyűjteménye = Magyar Könyvszemle*, 84(1968), 54–61.

Dóbk, Ágnes

**Expanding the Library of Ádám Patachich, Archbishop of Kalocsa
A Book-Collecting Network
between Kalocsa, Pest, Vienna, and Rome (1776–1784)**

The study examines the expansion of the library of Ádám Patachich, archbishop of Kalocsa, in the last third of the eighteenth century, with particular attention to the intermediary networks that enabled book acquisitions between 1776 and 1784 along the nodal axis of Kalocsa, Pest, Vienna, and Rome. Patachich belonged to that segment of the Hungarian high clergy who, through a deliberate strategy of book collecting, established significant ecclesiastical libraries. The research focuses on the individuals who played an active role in enlarging the collection, carrying out the search, ordering, transport, and processing of books on the archbishop's behalf.

Based on the systematic analysis of surviving correspondence, invoices, and book catalogues, the study reconstructs the functioning of Patachich's book procurement network. It presents, among others, the roles of Giuseppe Garampi, papal nuncio in Vienna, the librarian András Fogarassy, the Pest-based librarian Küffner, as well as book agents and commercial booksellers in Pest, Rome, and Vienna. The activities of these intermediaries not only provide insight into contemporary practices of the book trade but also reveal the structure of the archbishop's elite informational and cultural connections.

The investigation demonstrates that the expansion of the library served simultaneously the needs of ecclesiastical learning, education, and secular scholarship, while also supporting Patachich's cultural self-representation and patronal identity. The analysis of this book-collecting network thus contributes to a deeper understanding of the international embeddedness of the eighteenth-century Hungarian ecclesiastical elite and the transregional circulation of book culture.

Keywords: eighteenth-century Hungary, book collecting networks, booksellers and agents, book trade in Central Europe.

KÖZLEMÉNYEK

Bakai Benedek élete és levelezése. Bakai vagy Bakay Benedekről Szinnyei József rövid életrajzát veszik át a kézikönyvek,¹ pedig a 19. század vége óta felbukkant újabb adatok alapján meg tudjuk rajzolni utazásainak és kapcsolatainak a térképét. Egyetlen latin értekezése maradt ránk, s az utazásai mellett az André Rivet-vel való levelezése miatt érdemel figyelmet személye.

Bakai Benedek² kassai református családban született 1597-ben. Kassán és a boroszlói a Magdaleneumban tanult, majd 1615-ben indult el hosszú peregrinációs útjára. A boroszlói gimnáziumi tanulmányokra bizonyíték a latin nyelvű üdvözlő verse, amit a Caspar Wohlfahrt nevű evangélikus lelkészhez, volt iskolatársához intézett 1619-ben.³ Peregrinációjának első állomása Wittenberg volt. Az egyetemet Thurzó Imre ott tanulása és rektorsága idején több protestáns magyar is fölkereste. Bakai 1615. október 2-án iratkozott be.⁴ Bár az ortodox lutheránus fordulat miatt ekkor már inkább csak az evangélikus diákok érezték magukat igazán jól Wittenbergben, Bakai reformátusként mégis több évig hallgatta az előadásokat. Nemrég felbukkant Kassa város levéltárában 1618. november 12-én, Nürnbergben kelt levele Georg Rehm részére, amelyből úgy tűnik, hogy a wittenbergi éveiben sokat utazgatott a német fejedelemségekben. Rehmet, Szenci Molnár Albert barátját „Fautora” és támogatójaként üdvözölte. Szögi László adataira szerint Bakai Benedek csak 1621-ben hagyta el Wittenberget.⁵

Szinnyei József úgy vélte, hogy Bakai 1622-ben tűnt fel „a belgiumi akadémiáknak”, vagyis a holland egyetemek látogatójaként. Erre nincs matrikulációs adatunk és mindenképpen kiesik egy, ha nem több év életrajzából. Honnan volt pénze újabb peregrinációjára? Egy 1625-ös levél Kassa városához azt jelzi, hogy Bakai tanulmányait Alvinczi Péter kassai prédikátor is támogatta.⁶ Bakai 1621-ben és 1622-ben, vagy 1621 és 1624 között Kassán (és talán Debrecenben is) tanított. Mindezenre 1622-ben Kassán latin logikai tankönyvet adott ki, amelyben a második levél versóján Bakai megnevezte hat tanítványát is.⁷

¹ SZINNYEI 1891, 359–360; GÖMÖRI 2005, 7.

² Neve a leideni matrikulában *Bakai Cassovius* alakban szerepel, ld.: BOZZAY, LADÁNYI 2007, 2493. Egy 1618-as, Georg Rehmhez írt levelét mint *Bakayanus* szignálta, ld. alább. Külföldön általában ipszilont használt a neve végén.

³ *Handbuch des personalen Gelegenheitsschrifttums*, Band 9, no. 0458 – 532873.

⁴ SZINNYEI 1891, 360.

⁵ SZÖGI 2011, 4061.

⁶ KEMÉNY 1904, 241. Az 1625. szeptember 29-i feljegyzésből kiderül, hogy korábban Alvinczi Péter 100 aranyat küldött Bakainak és peregrináló társának.

⁷ *Logicae peripateticae praecepta ... collecta a Casp. Bartholino...*, Cassoviae, per Nicolaum Mollerum, anno M.DC.XXII, fol. [1v–3v]. (RMNy 1264).

Bakai Benedek 1624 előtti németalföldi tanulmányairól nem tud a legújabb hollandiai magyar diáklista. A legtöbb magyar diák nem Leidenben, hanem Franekerben kezdte a németalföldi egyetemjárást, és ezek többsége Hollandiába menet útba ejtette az Odera melletti Frankfurt egyetemét is: 1623 és 1625 közötti mintegy húszan ezt az útvonalat választották.⁸ Jóllehet nincs rá matrikulációs adatunk, nagyon valószínű, hogy a kassai peregrinus is megfordult a német egyetemen. Bár a neve nem szerepel sem a frankfurti, sem a franekeri listán, csak 1624. május 13-án matrikulált Leidenben, ugyanazon a napon, amikor a Sárospatakon végzett Gönczi Bálint is beiratkozott.⁹ Leidenbe mindkét magyart André Rivet teológia tanár hírneve vonzotta, s ez a kapcsolat rendkívül fontos lesz Bakai számára: majdnem bizonyos, hogy mások mellett Rivet ösztönzésére utazott Angliába. Ugyanakkor a Rivet-nek írt első (fennmaradt) leveléből úgy tűnik, hogy korábban már beutazta Franciaországot, járt Genfben is, és csak azután utazott Leidenen át Angliába.¹⁰

André Rivet (1572–1650) francia hugenotta lelkész volt, akit 1620-ban neveztek ki a teológia tanárának Leidenben. Itt adta ki a többi közt *Oratio e bono pacis et concordiae in Ecclesia* című művét, amelyben a római katolikus egyház kemény ellenfelének és a kálvinizmus elkötelezett hívének mutatkozott. Hozzá hasonlóan Bakai is ortodox kálvinista volt. Mindössze egy évet töltött Leidenben, majd innen utazott tovább, kis kitérővel, Angliába. Színnyei állításával ellentétben nem ő volt az első magyar, aki a 17. század elején felkereste az I. Jakab uralkodása alatt már elkötelezetten protestáns országot. Bánfihunyadi János 1608 óta élt Londonban, de más magyar teológusok is megfordultak korábban Oxfordban.¹¹ Ugyancsak Rivet hallgatója volt az a Gönczi Bálint, aki valószínűleg Bakaival együtt utazott Angliába, de nála hamarabb visszatért Leidenbe, ahová két levelet vitt magával: Johann Joachim Rusdorf levelét az Erdélyben tartózkodó Paul Strasburgerhez, valamint útítársa Oxfordból írt levelét Rivet-hez.¹² Rivet-nek ekkoriban volt még egy magyar levelezőpartnere: a Leidenben 1626. április 24-én inmatrikuláló Kapornai (Tornatoris) Péter, aki Flushingból írt neki levelet arról, hogy szerencsésen megérkezett Angliába.¹³

A Leidenből Angliába utazó magyarok rendszerint a puritánabb Cambridge-ben kezdték tanulmányaikat, de az 1624–1625-ös akadémiai év ezen az egyetemen valószínűleg csalódást jelentett számukra. A két teológiai professzor közül John Richardstont arminianusként tartották nyilván, és mivel az 1625. április 25-én meghalt,¹⁴ ebben a trimeszterben a magyarok csak a kevésbé inspiráló Samuel Collins előadásait hallgathatták. Jellemző módon Thállyai János két, Kassa tanácsának írt levelében¹⁵ egyetlen szót sem ejt arról, milyen előadásokat hallgatott Cambridge-ben. Bakai számára is fontosabbnak bizonyult Oxford Whitaker és Ames egyeteménél.

⁸ BOZZAY, LADÁNYI 2007, 2–23.

⁹ Bakai Benedek az oxfordi egyetemen, Gönczi Bálint, a londoni Gresham College-ben tanult, bár valószínű, hogy Gönczi Oxfordban is megfordult. Ld.: GÖMÖRI 2005, 187.

¹⁰ Bakai Benedek André Rivet részére, London, 1625. április 10–20. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 42r. Kezdet: „Ex Gallia...”

¹¹ Corvinus (Raab) Mihály, Csanaki Máté és Kecskeméti Máté, ld.: GÖMÖRI 2005, 3–5.

¹² P. VÁSÁRHELYI 1991, 165–168. A levél kelte: 1626. március 29.

¹³ Kapornai Péter André Rivet részére, Flushing. Leyden, Universiteitsbibliotheek, BPL, 293. II. Kapornai Oxfordban töltött pár hónapot, majd 1625. április 4-én Franekerben, illetve 1626 június 21-én Leidenben matrikulált, ld.: BOZZAY, LADÁNYI 2007, 46, 2522. Bakai „Postquam a vobis...” kezdetű oxfordi levele: Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL I. 285, I. 46/r.

¹⁴ John Richardson életére ld.: *Dictionary of National Biography*, 227–228.

¹⁵ Cambridge-ben, 1625. december 23-án, illetve 1626. március 10-én kelt leveleit ld.: PETTKÓ 1885, 179–181.

Bakai összesen nyolc latin levelet írt André Rivet-nek,¹⁶ amelyek főleg kapcsolattörténeti szempontból érdekesek. Az első, 1625-ben írt londoni levele tele van panasszal.¹⁷ Úgy tűnik, hogy sem Franciaországban, sem Angliában nem talált elég olyan emberre, aki jól beszélt volna latinul. Ugyanakkor biztosítja Rivet-t a felől, hogy nem tölti hiába idejét, lassan megismeri a „helyek szellemét”, miután az elmúlt telet Cambridge-ben töltötte, most Oxfordban lakik, ahol „D. Prideaux”, azaz John Prideaux¹⁸ teológiai előadásaira jár, és sok időt tölt az ottani könyvtárban. Közli, hogy meghalt az angol király, I. Jakab, akit a fia, Károly követ a trónon. Az új királynak francia a felesége és szerinte a puritánok elégedetlenek az új királlyal.

Már több mint egy éve tanult Bakai Oxfordban, amikor megismerkedett Johann Caspar Bauhin svájci orvossal, akinek 1626. május 23-án beírt az emlékkönyvébe,¹⁹ méghozzá (alighanem Bauhin kérésére) magyarul. Szenci Molnár fordításában idézi a 91. zsoltár első nyolc sorát, majd így folytatja: „Tovabba valo emlekezetnek kedvéért írtam, az én jo akaro Uramnak ez könyvében, Oxoniumban Angliab[an] 23 May 1626 esztendőben Benedictus Bakay Cassovius H[ungarus]”.²⁰

Mielőtt Bakai megírta volna az újabb beszámolóját André Rivet-nek, még adományozott egy Angliában ritkán felbukkanó magyar könyvet az oxfordi Bodleian könyvtárnak: Pázmány Péter *Kalauz*ának 1613. évi kiadását. Nem tudni, hogy hol vette a könyvet, de több országon keresztül hurcolhatta magával, abból a célból, hogy megírja a nagyhatású katolikus vitairat cáfolatát. Erre mutatnak a *Kalauz* margójára írt latin nyelvű glosszái, amelyeket csak a könyv 289. lapján váltanak fel a magyar nyelvű kommentárok. Bakai alighanem beszerzett más könyveket is Oxfordban, és nem akarta ezt a roppant fölőt magával vinni a vándorútjára. Mindenesetre a könyv címlapját lefordította az angol olvasók kedvéért latinra, egy kis gúnyos megjegyzéssel Pázmány Péter címeinek felsorolása után: „quid non?”²¹

A következő, Oxfordból kelt levelében,²² megköszöni Rivet-nek az ajánlóleveleit, dicséri Prideaux-t, akit az oxfordi egyetem alkancellárjaként és Regius professzorként „a szegény peregrinusok pártfogója”-nak nevez, mint aki segíti a Palatinus száműzöttjeit. Dicséri az (akkor még eléggé új) Bodleian könyvtár keleti nyelvi gyűjteményét és megjegyzi, hogy Buckingham hercege is gondját viseli a könyvtárnak. A franciaországi útjához pénzre van szüksége, és pénzt vár Kassárból, amit vagy Rivet-hez, vagy Altinghoz²³ fognak küldeni, s ő maga szeptember végén lesz újra Leidenben.²⁴ Írt még Hágába is, Rusdorfnak, aki ezek szerint már korábban elhagyta Angliát. Végül megint Prideaux-ról ír,

¹⁶ Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. fol. 42–50. Másolatuk: Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 846 Miklós Ödön iratai, 245. szám. Rivet levelezésének teljes jegyzéke: DIBON 1971.

¹⁷ Ld. a 12. jegyzetet.

¹⁸ John Prideaux (1578–1650) devoni születésű teológus, Oxfordban az Exeter College magisztere (1601), majd igazgatója, 1615-től a teológia Regius professzora, 1641-től 1646-ig Worcester püspöke. Életére ld.: MADDICOTT 2021.

¹⁹ Johann Caspar Bauhin (1616–1659) bázeli botanikus, XIV. Lajos udvari orvosa. Emlékkönyve: Universitätsbibliothek Basel, Mscr. AN VI. 20.

²⁰ Ld.: Inscriptiones Alborum Amicorum, 5440. http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=5440 (2026. április 29.)

²¹ Bodleian Library (Oxford), T 7.4 Jur. Említi: GÖMÖRI 1999, 202.

²² Bakai Benedek André Rivet részére, Oxford, 1626. június 4. (Valószínűleg a Julianus naptár szerint.) Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 45r. Kezdet: „Postquam a vobis...”

²³ Heinrich Alting (1583–1644) heidelbergi teológus, aki 1622-ben Leidenbe menekült, majd 1627-ben Groningenbe költözött. Rivet mellett ő lehetett Bakai bizalmas embere Leidenben.

²⁴ Csak 1625 októberében jutott el újra Leidenbe, amely hónap 18-án iratkozott be, ld.: BOZZAY, LADÁNYI 2007, 2493.

aki Hóseás próféta könyvéhez fűz értékes kommentárokat. Bakai magát Rivet „legodaadóbb” („adictissimus”) hívének írja le és köszönti. (Nem mondja, de tudjuk, hogy nem matrikulált az oxfordi egyetemen, mert az pénzbe kerül, és neki, mint más magyar peregrinusoknak is, kevés a pénze.)

1626 júliusában Bakai még Oxfordban volt. Ezt egy politikai okokból peregrináló cseh protestánsnak szóló emlékkönyvi bejegyzéséből tudjuk. Joannes Maconius Mytenus (német néven Honingsdorf) beutazta Európát Londontól Gyulafehérvárig. Bakai bejegyzése ezúttal kétnyelvű, a latin idézetet – „qui deorum consilia culpet, stultus inscitusque sit, qui eos vituperet”²⁵ – egy olyan magyar bejegyzés követi, ami szinte Bakai mottójává válik a továbbiakban. Ez a 90. zsoltár utolsó (17.) verse: „Úr Isten minden dolgunkat bírjad forgassad, kezeink munkáját igazgassad”²⁶.

Egy október végi rövidebb levél Párizsból arra mutat, hogy egy másik, Rivet-nek írt levele elveszhetett, mert Bakai arról tudósít: „három hete azt írtam neked, hogy Londonból készülök Galliába”.²⁷ Az, hogy két évet kibírt lelkileg Angliában, szerinte csodálatosnak tűnik. Párizsból, ahol alighanem protestáns lelkészek vendégszeretettel élvezte, Genfbe készül, s kéri, hogy ha pénzt kap Kassáról, azt oda küldjék. Genfből pedig az Odera melletti Frankfurtba szándékozik menni.

Párizsból Bakai hamarosan tovább utazott Genfbe, ahol 1626 novemberétől 1627 februárjának végéig maradt. Ez idő alatt négy levelet küldött André Rivet-nek. Bakai Genfben találkozott egy talán már Oxfordban megismert német peregrinussal, a közismert Camerarius családból származó Joachim (IV.) Camerariusszal, ahogy azt albumbejegyzése bizonyítja. Bakai először latinul idézte Horatiust, majd ismét magyarul jegyezte be a Maconiusnak is beírt zsoltárszöveget.²⁸ Camerariusnak egy másik magyar albumbejegyzője is volt, Kecskeméti Máté.²⁹ Érdekes módon Bakai nem matrikulált a genfi egyetemen, vagy azért, mert ez sokba került, vagy mert talán – egy kivétellel – nem volt olyan professzor Genfben, akinek az előadásait szívesen hallgatta volna. Friedrich Spanheimet éppen abban az évben nevezik ki a genfi egyetem filozófia professzorának,³⁰ a teológiát pedig Bénédict Turretini tanította, aki alighanem azonos a Rivet-nek írt levelek „D. Turretinus”-ával. Ahogy az már az első, meg a következő, genfi levélből is kiderül, Kálvin és Béza városában Bakai főleg két olasz származású kálvinista teológussal, „Turretinus”-szal és „Deodatus”-szal tartotta a kapcsolatot. Élt még akkor a Turretini-dinasztia legidősebb tagja, a Luccából száműzött Francesco Turretini (1547–1628), aki 1592 óta lakott Genfben, de csak 1622 óta volt teljes jogú háztulajdonos polgár. Turretini selyemszövésből gazdagodott meg, később azonos nevű unokájából jelentős kálvinista teológus lett.³¹ Fia vagy unokaöccse, Bénédict Turretini 1618-tól a teológia professzora volt Genfben, ortodox kálvinista teológiát adott elő, de a munkásságának kevés nyoma marad. Ami Johannes Deodatus (vagy Theodatus, Diodati) genfi bibliafordítót illeti,³² aki az első genfi levél

²⁵ Plautus, *Miles gloriosus*, 736–737.

²⁶ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, MS 12896, fol. 483. Maconius bejegyzése szerepel a legkorábbi magyar album-bejegyzések ismertetésében: MENCSIK 1907, 507.

²⁷ Bakai Benedek André Rivet részére, Párizs, 1626. október 20. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 46r. Kezdete: „Ante demum...”

²⁸ London, British Library, MS Egerton 3039, f. 106r.

²⁹ London, British Library, MS Egerton 3039, f. 77v és 79. Kecskeméti Máté is magyarul írt Camerarius albumába.

³⁰ Az idősebb Friedrich Spanheim (1600–1649) Heidelbergben és Genfben tanult, majd Leidenben tanított.

³¹ Francesco Turretini (1623–1687) *Institutio theologiae elencticae* című művét széles körben használták tankönyvként. Róla bővebben: BURCKHARDT 1990.

³² Giovanni Diodati (1576–1649) neves genfi teológus, ld.: CAMPI 1998.

végén Bakain keresztül meleg üdvözlést küld Rivet-nek,³³ már járt Hollandiában mint delegátus, az 1618-as dordrehti zsinaton és ugyancsak a dogmatikus kálvinizmus tipikus képviselője volt.

Bakai későbbi genfi levelei Rivet-hez rendszerint rövidebbek. A második genfi levélben főleg további terveiről ír,³⁴ ezekről egy Alttingnak írt levélben is beszámolt: ő hamarosan német földön át kíván visszatérni hazájába.

A harmadik levélből úgy tűnik, más magyarok leveleiből értesült már arról, hogy Alvinczi Péter száz aranyat küldött Thállyai Jánosnak és neki, és szeretné azt vagy Bázelen, ahová pár hét múlva készül, vagy az Odera melletti Frankfurtban megkapni.³⁵

Ezt az 1627. február 10-én kelt levelet egy héttel később követi a negyedik genfi levél Rivet-nek,³⁶ amelynek olvasatában zavart kelthet a két levél hasonló kezdete: „Reverende admodum Clarissime T.D.”, illetve „Reverende et Clarissime T.D.” A levelek borítékán ugyanakkor mindig ez a szöveg áll: „A Monsieur (lejjebb) Monsieur Rivet Pastour & Professeur en l'Eglise & Academie de Leyden”.

Bakai utolsó svájci levelét már Bazelből küldte Rivet-nek,³⁷ ez már az első mondatban megnevez egy fontos kapcsolatot: „Superioribus diebus D. Wedelius Tuas ad me Geneva transmisit literas...”, vagyis több Rivet-levelet küldött át Bakainak. Ez a Nicolaus Vedel (vagy Wedel), leideni teológus, később genfi professzor volt és már 1624-ben teológiai műve jelent meg Genfben.³⁸ Vedel, mint Bakai Benedek legtöbb ismerőse, elszánt anti-arminianus volt, nyolc-kilenc évvel később két vitairatban foglalt állást a kálvinizmus enyhébb változata ellen.³⁹ Bazel ebben az időben biztonságosabbnak látszott az Odera melletti Frankfurtnál, jóllehet német földön, veszedelmesen közel Bázélhez dúlt a harmincéves háború, mert a „császári seregek a bádeni hercegségben grasszálnak”, viszont a Buxtorf családnál lakó Bakai biztonságban volt.⁴⁰ Ebben a bázeli levélben újra megköszöni a leideni tudósak azt a segítséget, amit neki korábban Párizsban és Genfben nyújtott. Közli, hogy betegeskedett, és bár írt Alttingnak és a most Bázelen élő Brederodenak, akit patrónusának tekint,⁴¹ úgy gondolja, hogy a nekik írt, illetve tőlük kapott leveleket a tolvajok ellopták. Úgy tudja, Brémában vannak honfitársai, akik, ha Hollandiába érnek, és hoznak neki pénzt, a legjobb, ha Deodatusnak küldik. Küldi az ifjabb

³³ Bakai Benedek André Rivet részére, Genf, 1626. november 1. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 43r–v. Kezdet: „Quamodo ex Anglia migraverim...”

³⁴ Bakai Benedek André Rivet részére, Genf, 1626. december 12. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 47r–v. Kezdet: „Non de pridem...”

³⁵ Bakai Benedek André Rivet részére, Genf, 1627. február 10. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 48r–v. Kezdet: „Heri id est 9 Febr. ...”

³⁶ Bakai Benedek André Rivet részére, Genf, 1627. február 17. Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 49r–v. Kezdet: „Superiori septimana...”

³⁷ Bakai Benedek André Rivet részére, Bazel, 1627. április 26. (Az ókalendárium szerint.) Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 285.I. f. 50r–v. Kezdet: „Superiori diebus D. Wedelius...”

³⁸ *Commentarius de tempore utriusque episcopatus s. apostoli Petri ... auctore Nicolao Vedelio...*, Genevae, apud viduam M.DC.XXIV.

³⁹ *De fide et mediis Arminianismi* (Leiden, 1633) és *Arcana Arminianismi* (Leiden, 1634).

⁴⁰ Az idősebb Johannes Buxtorf (1564–1629) hebraista, a bázeli egyetemen tanára. Fia, az ifjabb Johannes Buxtorf (1599–1664) Bakai barátja volt, Heidelbergben tanult, részt vett a dordrehti zsinaton és megörökölte apjától a bázeli héber tanszéket. Számos héber művet fordított latinra, köztük Maimonides munkáját (*Doctor Perplexorum*, 1629), de leghíresebb műve talán a *De Lingvae Hebraicae origine et antiquitate* (Bazel, 1644) volt.

⁴¹ Pieter Cornelisz Brederode (1559–1637) németalföldi diplomata, főleg német kapcsolatokkal. Heidelbergben működik, ahonnan 1624-ben költözik Bazelbe. Levelezői között megtalálható Georg Rehm, Ludwig Camerarius és az angol diplomata Sir Thomas Roe.

Buxtorf üdvözlétét Rivet-nek. Ez a másfél oldalas levél 1627. május 6-án íródott, de tudjuk, hogy Bakai már március óta Bázelen időzött, mert már ebben a hónapban matrikulált a bázeli egyetemen.⁴²

A Bázelen írott levélből látszik, hogy Bakait kiváló hebraistaként tartották számon, és hogy a Rivet-vel való ismeretsége és tartós levelezése jó ajánlólevél volt minden protestáns tudóshoz. Lehet, hogy szívesen látták volna hosszabb időre Bázelen, de ő már az Odera melletti Frankfurton keresztül haza készült. Október végén hagyta el Bázelt, és 1627. november harmadikáról van róla újabb nyom, Augsburgból. Szerencséje volt, mert a császári seregek főleg északon háborúztak, Bakai Benedek tehát – feltehetően számos könyve társaságában – nyugodtan utazhatott. Augsburgban két nyelven írt be Philipp Hainhofer albumába, sőt, hogy imponáljon a helyi sokoldalú diplomatának és műkereskedőnek, még a saját családi címerét is befestette az albumba. A Nagy Iván-féle címertanban fennmaradt egy Bakay-címer 1573-ból,⁴³ amely azonban nem hasonlít a Bakai Benedek által egy augsburgi album amicumra rajzolt címerre: utóbbin egyetlen szárból kinyíló három rózsza és egy kardot tartó kéz látható, piros mellékdíszekkel.⁴⁴ Ezt a címet a 17. század végén a Bakay család több tagja használta.⁴⁵

Hainhofernek több albuma is volt, a leghíresebb az 1599 és 1633 között vezetett 227 oldalas „Grosse Album”, amelybe kizárólag királyok és hercegek írtak, illetve festők rajzoltak és festettek be (ma a wolfenbütteli Herzog August könyvtárban őrzik). A másik albumot, amiben Bakai is hagyott nyomot, Hainhofer utazásai során vitte magával. Pádovától Ulmig és Augsburgig tartalmaz bejegyzéseket, lengyel, svéd és német arisztokratáktól és protestáns lelkészeketől. Bakai ugyan csak egyszerű protestáns tanár volt, de ezúttal fitogtatta a nemesi származását, bár az sincs kizárva, hogy ez a származás légből kapott volt és a címet Bakai csak rögtönözte.⁴⁶

Bár nem tudjuk pontosan, meddig maradt Augsburgban, és mikor érkezett vissza Kassára, Bakai 1628–1629 folyamán már biztosan az ottani iskolában tanított. Tanári tehetségének híre mehetett, s bizonyára ennek volt köszönhető I. Rákóczi György döntése, aki 1630 májusában az egykori peregrinust kinevezte a Sárospataki Református Kollégium igazgatójának. Ebből az évből való Bakai két utolsó ismert emlékkönyvi bejegyzése is. Ezek közül korábbi a másodszori bejegyzés Maconius albumában,⁴⁷ aki Erdélybe menet útra ejtette Kassát. Bár külföldön Bakai mindig magyarul (néha latinul és magyarul) írt be, a hazai terepen a magyar helyét átvette a latin. Ez a bejegyzés a rendkívül gazdag album 367. rectó lapján található. Érdekes módon itt visszatér a „Bakai” névváltozathoz és ismét a korábban említett,⁴⁸ Plautus *A hetvenkedő katona* című komédiájából vett idézettel köszönti Maconiust, talán azért, mert ebben az időben éppen Plautust tanította a kassai iskolában.

Végül a sárospataki tanári kinevezése után egy hónappal latinul hagyott nyomot Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes⁴⁹ albumában. Ezúttal Tertullianusból veszi a textust: „O nos

⁴² HEGYI 2003, 48.

⁴³ NAGY 1857, 95–96.

⁴⁴ Bakai bejegyzése Philip Hainhofer albumában: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod Guelf. 210 Extrav. (*Stammbuch des Philipp Hainhofer*), p. 458. Ld. még: Inscriptiones Alborum Amicorum, 16061. http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=16061 (letöltve: 2026. 04. 29.)

⁴⁵ *Magyarország címeres könyve*, I, 48. tábla, 8. címer.

⁴⁶ Bakai bejegyzése Philip Hainhofer albumában: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod Guelf. 210 Extrav. (*Stammbuch des Philipp Hainhofer*), p. 458. Ld. még: Inscriptiones Alborum Amicorum, 16061. http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=16061 (letöltve: 2026. 04. 29.)

⁴⁷ Maconius album amicorum, Kassa 1629 vége vagy 1630 eleje.

⁴⁸ Ld. a 27. jegyzetet.

⁴⁹ OLÁH 2022, 27–33.

miseros, qui Christiani dirimus hoc tempore, gentes agimus sub nomine Christi!”⁵⁰ Ami arra mutat, hogy karrierje csúcspontján Bakai nem elégedett a kereszténység gyakorlati alkalmazásával, s talán a pataki iskola helyzetével sem. 1633-ban fejezte be színes, emlékekben gazdag életét.

Hivatkozott irodalom

- BOZZAY, LADÁNYI 2007 = *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, szerk. Bozzay Réka, Ladányi Sándor, Budapest, ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15).
- BURCKHARDT, B. Andreas, *Turretini historiographie des débuts de la Réforme à Genève* = *Bulletin de la SHAG*, 20(1990), 29–44.
- CAMPI, Emidio, *Diodati, Giovanni* = *Dizionario storico della Svizzera*, Locarno, Armando Dadò, 1998.
- DIBON, Paul, *Inventaire de la Correspondance d'André Rivet*, Nijhoff, La Haye, 1971.
- Dictionary of National Biography, 1885–1900, Vol. 48*. London, Smith, Elder and Co., 1896.
- GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászott Zrínyi Miklósig*, Bp., Argumentum, 1999.
- GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 14).
- Handbuch des personalen Gelehenheitsschriftums in europäischen Bibliotheken und Archiven*, Hildesheim, Zürich, New York, Olms-Weidmann, 2003.
- HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1798)*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 6).
- KEMÉNY Lajos, *Alvinczi Péter életéhez, Kassa város jegyzőkönyveiből* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 14(1904), 112–120.
- MADDICOTT, John, *Between Scholarship and Church Politics: The Lives of John Prideaux, 1578–1650*, Oxford, Oxford University Press, 2021. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192896100.001.0001>
- Magyarország címeres könyve*, szerk. Alapi Gyula et al., Bp., Grill Károly, 1913.
- MENCSEK Ferdinánd, *Magyar emlékkönyvi beírások a XVI és XVII századból* = *Történelmi Tár*, 8(1907), 506–521.
- NAGY Iván, *Magyarország családai*, Címerekkel és nemzékrendi táblákkal, I, Pest, Beimel és Kozma, 1857.
- OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra, 7).
- PETTKŐ Béla, *Művelődéstörténeti adatok. Kassa város levéltárából* = *Történelmi Tár*, (1885), 173–184.
- P. VÁSÁRHELYI Judit, *Johann Joachim von Rusdorf válogatott levelei*, Szeged, Scriptum Kft., 1991 (A Lymbus Füzetek, 22).
- REUSNER, Nicolaus, *Icones sive Imagines vivae, literis cl. virorum, Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Vngariae*, szerk. Dienes Dénes, Oláh Róbert, Sárospatak, Hernád, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2018,
- RMNY = *Régi magyarországi nyomtatványok*, Bp., Akadémiai, OSZK, 1976–2023.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., Hornyánszky Viktor, 1891.
- SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 18).

GÖMÖRI GYÖRGY

⁵⁰ Bakai bejegyzését Miskolci Csulyak albumában ld.: REUSNER 2018, 1221.

Könyvészetileg ismeretlen Nottenstein nyomtatványok 1728-ból. A budai Landerer Nyomda alapítójától, a bajor származású Landerer János Sebestyéntől a tipográfia Nottenstein János Györgyre szállt, aki Landerer halálát (1727. június 7.) követően feleségül vette (1728. január 11.) özvegyét. Nottenstein János György haláláig (1737. április 10.) vezette a nyomdát. A műhely eleinte szabadalom nélkül működött. 1728. január 30-án Nottenstein azt kérte a budai tanácstól, járjon közbe bécsi ügyvivője által, hogy kizárólagos szabadalmat kaphasson német evangéliumos könyvek, katekizmusok és ábécéskönyvek kiadására. A tíz évre elnyert királyi kancelláriai privilégium (1728. április 28.)¹ értelmében Magyarországon ő nyomtathatott és árusíthatott német nyelvű ábécéskönyveket, katekizmusokat és evangéliumos könyveket a tanuló ifjúság számára, melyek közül köteles volt az ábécéskönyveket a polgári, a katekizmusokat és az evangéliumos könyveket pedig az egyházi hatósággal cenzúráztatni. 1733-ban katalógust adott ki a tőle megvásárolható nyomtatványokról a hozzávetőleges tartalom és az ár megjelölésével *Catalogus librorum in typographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium* címen.² A katalógusban közölt latin, magyar és német nyomtatványok egyrészt arra utalnak, hogy ugyanaz a munka több nyelven is megjelent. Másrészt összevetve a tartalmat jelző címeket a tipográfiából kikerült, jelenleg példányból ismert nyomtatványokkal, nyilvánvaló, hogy a bibliográfiai számbavételekből pillanatnyilag még több Nottenstein-kiadvány hiányzik. Ilyen a következő, gyűjteményemben őrzött, a sajtó alól három önálló címlappal 1728-ban kikerült két német nyelvű könyvecske, mely kolligátumként 18. századi fatáblára vont bőrkötésben maradt fenn.

1.

Evangelia / Samt denen / Episteln oder Lectionen / [...] / Zu Nutz allen Catholischen Seel= / Sorgern und Christlicher Jugend.

Ofen [Buda], Joh. Georg Nottenstein, 1728.

A⁸ – Z⁸, Aa⁸ – Bb⁸ = [200] levél, 16-r.

A kolligátum első darabja az *Evangéliumok és Episztolák* címmel magyarul is számos kiadásban és változatban megjelent szöveg bibliográfiailag ismeretlen, német nyelvű kiadása, piros-fekete címlappal, szövegközti fametszetes ábrákkal, lapszámozás nélkül. A címlap után kivonat olvasható a nyomda által elnyert privilégiumból: *Extract aus dem Kaiserlich- und Königl. Hungarischen Privilegio* címmel (A1v–A2r). Az 1733-ban megjelent nyomdai katalógusban: „*Libri germanici [...] Evangeli, einfache, 16-r., 12 denár. [...] Evangeli, doppelte, 16-r., 18 denár.*” A kiadás két változata (einfache und doppelte) közti különbséget példányok hiányában nem tudom ismertetni. Miután azonos méretű könyvekről van szó, a doppelte szövege feltehetően bővebb. A szöveg magyar nyelvű megjelenésére utal ugyanott: „*Libri ungarici [...] Evangélium figurákkal, 12-r., 20 denár.*” A magasabb árat talán a nagyobb méret indokolja, de lehet, hogy szövegében is bővebb, ez esetben a nyomdai katalógusban említett doppelte kiadás fordításáról lehet szó.

2.

[Peter Canisius] **Kleiner / Catechismus / Doctoris Petri Canisii,** / In kurtze Frag und Antwort / gestellt für die gemeine Leut und / Jugend im Druck verfertigt. [...] – **Catholisches / Frag-Büch-lein** / Etlicher Geheimnussen des Le- / bens Leidens und Sterbens / unsers Herrn / Jesu Christi [...]. Ofen [Buda], Joh. Georg Nottenstein, 1728.

A⁸ – C⁸, D⁴, E⁸ – F⁸ = [44] levél, 16-r.

A kolligátum második darabja Canisius Szent Péter kis katekizmusának német nyelvű, bibliográfiailag

¹ GÁRDONYI 1917, 5; vö. még, GÁRDONYI 1944, 1–18.

² A jegyzéket közölte: GÁRDONYI 1917, 15–17.

ismeretlen magyarországi kiadása szövegközi fametszetes ábrákkal, lapszámozás nélkül. Ezt követi önálló címlappal és folyamatos ívszámozással, ugyancsak lapszámozás nélkül egy katekizmus típusú, német nyelvű katolikus kérdés-könyvecske, végén a lorettói litánia szövegével. A második címlap az E1 levél rektóján. Az 1733-ban megjelent nyomdai katalógusban: „*Libri germanici [...] Catechismus samt Frag-Büchl, 16-r., 4 denár*”, vagyis kiadói kolligátumról van szó. Latin–magyar és latin–német nyelvű megjelenésére utal ugyanitt: „*Libri latini [...] Canisius latino-ungaricus, 8-r., 6 denár: Canisius latino-germanicus, 8-r., 6 denár.*” A kétnyelvű kiadások egyikéből sincs ismert példány, a magasabb árat feltehetően a nagyobb méret és a latin szöveggel bővült terjedelem indokolja.

Hivatkozott irodalom

GÁRDONYI Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp., Lantos A., 1917.

GÁRDONYI Albert, *Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában = Magyar Könyvszemle*, 68(1944), 1–18.

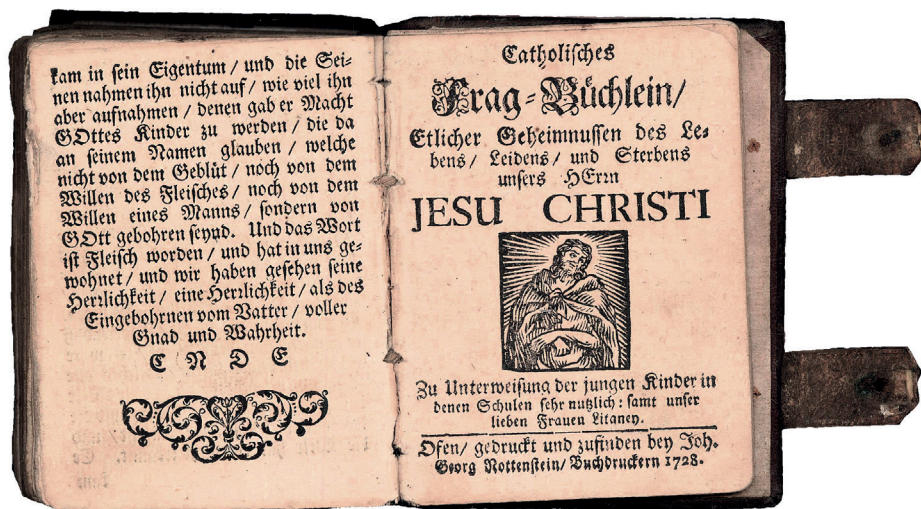
BORDA LAJOS

1. ábra. *Evangelia [...]. Címlap, Buda, 1728, Nottenstein nyomda*

2. ábra. Canisius Szent Péter; Kleiner Catechismus, címlap, Buda, 1728, Nottenstein nyomda

3. ábra. A kiadó kolligátum belső címlapja: Catholisches Frag-Büchlein [...]. Buda, 1728, Nottenstein nyomda

Szabadkőműves és rózsakeresztes álnevek a 18. században. – Megjegyzések Szendrei János Miskolc-monográfiájához. Szendrei János Miskolc-monográfiájának II. kötetében részletesen ír a Török Lajos alapította és vezette Zum tugendhaften Kosmopoliten (Az Erényes Világpolgárhoz) címzett páholyról.¹ Ebben a páholy tagjainak szabadkőműves neveiként a következőket közli:

„A tagok külön neveket vettek fel. így Török Lajos: Rutil Vendogra, Vay Miklós: Vociny Vasul, Kail János: Enias Kalion, Orczy József: Zophorces Boreas, Vay József: Hoyas Vivus de Japea s később Kazinczy Ferencz Orpheus nevet használtak. Mindegyik tagnak külön czimere is volt, mely a czimerkönyvbe ígtattatott be. Vay József czimere például zöld paizsban két ezüst haránt pólya, úgy elhelyezve mint az András kereszt, egy másiké paizsba zárt arany kereszt, ismét egy másik tagé a paizs ezüst mezejében zöldelő fa, melyen két arany alma függ stb.”²

Ezt a részletet számosan felhasználták a páholyról írva, gyakran szó szerint átvéve mind könyvekben és tanulmányokban,³ mind internetes publikációkban.⁴

Lupták Annamária néhány további álnevet talált kutatása során az Országos Levéltár dégi iratai között:

A MOL-ban fennmaradt jegyzőkönyv töredék felsorolja a miskolci tagok szabadkőműves neveit. Eszerint Török Lajost Zophorus Ekeodeon, Vayai Vay József volt Hoyas Vivus de Japca, Ragályi István Philolophus a Retactis de Kuysa.⁵

A Lupták-cikk 2. számú mellékletében ellenőrizve az álnevek kiolvasását néhány tévesztést vagy sajtóhibát találhatunk.⁶ Nem Török Lajos, hanem Török József neve Zophorus Ekoedeon Sector, Vajai Vay József neve Hoyas Vivus de Japea, Ragályi István neve pedig *Philologus* a Retactis de *Knyssa*.

Érdemes felfigyelni a nevek furcsaságára. A korabeli szabadkőműves rendszerek mindegyikének páholyaiban ugyanis általában ókori latin vagy görög neveket – neves személyeknek vagy mitológiai alakoknak, illetve az európai és magyar őstörténet szereplőinek a nevét – vették fel a felavatottak:

Achilles (az Iliász főhőse), Akus (Ákos nemzetség), Almus (Álmos fejedelem), Anaxagoras (görög filozófus), Anselmus (középkori teológus), Antonin (Szent Antonin szíriai képfaragó), Arcatius (Arcadius római császár), Aristoteles (görög filozófus), Arsaces (pártus király), Assur (akkád isten), Attila (hun király), Augustus (római császár), Barclajus (John Barclay skót író, költő), Bendegúz (Attila apja), Camech, Canutus (dán király), Cham (Hám Noé fia), Cato (római államférfi), Celsus (római orvos), Cicero (római író, filozófus), Confucius (kínai bölcs), Constantius (római császár), Coriolanus (római hadvezér), Curtius (római történetíró), Decentius (római hadvezér, császár), Democritus (görög filozófus), Demosthenes (athéni szónok), Diderot (francia filozófus), Diocletianus (római császár), Elias (bibliai próféta), Elucidarius (középkori enciklopédia), Epaminondas (thébai hadvezér), Ethelred (angol király), Fabius (római hadvezér), Fabricius (a római utak felügyelője), Florentius (keresztény szent), Gedeon (Izrael bírása), Geyza (Géza fejedelem), Hadrianus (római császár), Hannibal (karthágói hadvezér), Hellespontus (tengerszoros), Herminegildus (vizigót királyfi), Hieronymus (egyházatyja), Hilarius (szent püspök), Hildebrandus (longobárd társkirály), Homerus (görög költő), Honorius (római császár), Horatius (római költő), Hugo (jaffai gróf), Huss (cseh re-

¹ SZENDREI 1904, 656–675.

² SZENDREI 1904, 657.

³ REIMAN 2019, 284; LUPTÁK 2013, 597; ÁGOSTON 1999, 103; SZARKA 1988, 163.

⁴ REIMAN 2018, REIMAN 2025.

⁵ LUPTÁK, 2013, 597.

⁶ LUPTÁK, 2013, 612.

formátor), Hypocrates (az orvostudomány atyja), Ingenui (szabad polgár), Innocentius (pápa), Isaak (bibliai pátriárka), Ismael (bibliai próféta), Jephthe (Izrael bírja), Joannes (római császár), Jonathan (Saul király fia), Josephus (zsidó történetíró), Jovius (italiai orvos, történetíró), Julius (római nemzetség), Justinianus (bizánci császár), Laurentius (szent mártír), Livius (római történetíró), Lycurgus (spártai törvényhozó), Macarius (egyiptomi szent), Marcus Tullius (római szónok), Marlborough (angol hadvezér), Melchior (napkeleti bölc), Melchisedek (bibliai király), Mephistophiles (a Faust ördöge), Milton (angol költő), Orpheus (mitikus költő), Osmanus, Ovidius (római költő), Periclides (spártai követ), Philander (Apolló fia), Photius (bizánci pátriárka), Piacidus (asztrilógus), Plinius (római tudós), Plutarchus (görög életrajzíró), Pluto (alvilág istene), Pylopomenes (görög hadvezér), Romulus (Róma alapítója), Rudolphus (német-római császár), Salamon (bibliai király), Salmonaeus (mitológiai király), Scarius, Scipio (római hadvezér), Seneca (római filozófus), Simeon Stilita (szír keresztény aszkéta), Socrates (görög filozófus), Sophronius (jeruzsálemi pátriárka), Spinoza (holland filozófus), Sulpitius (ókeresztény író), Terentius (római drámaíró), Themistocles (athéni hadvezér), Thirmothenes (Timosthenes görög hadvezér), Titus (római császár), Torpetus (keresztény szent), Tubalcain (bibliai kovács), Tullius (római király), Uriel (arkangyal), Ursulus, Vespasianus (római császár), Xenophon (görög történetíró), Zacharus (bibliai próféta)⁷

E nevek legnagyobb részét (~40%) az antik görög római világ hírességei alkotják, majd a bibliai és keresztény kánon (~30%) következik. A középkori és újkori történeti alakok kb. 15%-ot tesznek ki, a magyar nemzeti elem minimális (~3%).

Néhány példa az ismertebb szabadkőművesek közül: Aigner Ferencz Ádám (Ethelred), Darvas Ferencz (Epaminondas), Draskovich János (Jacobus), Hertelendy Mihály (Vespasianus), Kazinczy Ferencz (Orpheus), Niczky István (Hieronymus), Pálffy Károly gr. (Hugo), Pálóczi Horváth Ádám (Arion), Spissich János, japrai (Terentius), Splény József br. (Salamon).⁸

Marczali Henrik szerint a pesti páholy vezetőinek névválasztásában a nemzeti szellem tűnik elő:

A pesti páholy tagjai közül b. Orczy József, a székmester – Bendegúz, Rátonyi Gábor – Álmos, b. Splényi József – Ákos, Farkas Antal – Attila, gróf Szápáry Pál – Geyza név alatt „dolgozott”. Ha már ideális nevet kerestek, az ősi magyarsághoz tértek vissza.⁹

Abafi sem magyar, sem német nyelvű monográfiájában nem szerepelteti szabadkőműves rendi nevekként a Miskolc monográfiában közöltek.

Szendrei két hivatkozást ad meg a szabadkőműves páholyról szóló részfejezethez:

Világosság. 1884. III. évf. 10. és 11. szám. Abafi Lajos: „Az Erényes Világpolgárok” páholya Miskolczon, és u. a. Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn, Budapest, 1899, V. Band, 229–260. lap.¹⁰

Abafi a *Világosságban* megjelent cikkében hivatkozik Belányi Ferenc ugyanerről a páholyról írt tanulmányára is.¹¹ Mindezeket átnézve megállapítható, hogy egyik hivatkozott munkában sem szerepelnek ezek az állítólagos szabadkőműves álnevek. Lupták Annamária sem találta meg Szendrei forrását, aki pedig kiváló tanulmányában alaposan utánanézett a szóba jöhető kútfőknek. Kiderítette,

⁷ ABAFI 1993 és ABAFI 1899 alapján saját gyűjtés. Az elsőből 90, a másodikból 33, ismétlődő 5 név van, így 90+33-5=118 a teljes lista mérete. Míg a magyar változatban vannak sajtóhibák, a német pontos.

⁸ ABAFI 1993 alapján saját kigyűjtés.

⁹ MARCZALI 1907, 287. Marczali forrása ABAFI 1899 lehetett, ott szerepelnek ezek az álnevek.

¹⁰ SZENDREI 1904, 675, 1. jegyz.

¹¹ BELÁNYI 1881.

hogy Abafi német nyelvű könyvében¹² mely dégi iratok,¹³ jegyzőkönyvek alapján írta meg a miskolci páholy történetét. Ezek a források a következők:

Részletesen: Merthinini an Rutil 10/5, 80: XLV. 1; Merthinini an Rutilus 14/5, 81: XLVI. 1.; Merthinini an Rutilus 2/7, 81: XLVI.1.; Rutil an Merthinini 20, Juni 1781: XLIII. 10.; Merthinini an Rutil 2. Juli 1781: XLVI. 1.; Rutil an Merthinini 13. August und 5. Sept. 1781: XLIII.10. A jegyzőkönyvről készült képet lásd a 2. számú mellékletben! Forrás: MOL P1134, 3-4. dob.¹⁴

Lupták Annamária ezek közül kettőt megtalált az Országos Levéltár dégi anyagai között¹⁵, az egyiknek a fényképét közölte is dolgozatában. Ezekben szerepelnek a Szendrei által megadott nevek, sőt újabbakat is talált Lupták, de mint láttuk korábban, némelyiket tévesen olvasta ki.

Hogyan lehetséges akkor, hogy Abafi e forrásokból is dolgozva írta meg a miskolci páholy történetét és mégsem közölte műveiben ezeket a neveket?

Úgy, hogy a felsorolt iratok rózsakeresztes levelezésből származnak, Török Lajos, Heinzeli Márton és Glosz Jakab között.¹⁶ Török rendszeresen beszámol rózsakeresztes feljebbvalójának, Heinzelinek alkímiai kísérletekről, és ezek között elszórva szerepelnek a szabadkőműves páholy életével kapcsolatos hírek. Heinzeli és Glosz a rózsakeresztes körre vonatkozó utasítások mellett instruálta Török Lajost a páholy működésére vonatkozóan is.¹⁷ Ugyanis ekkor és itt erős személyi összefonódások jellemezték a két, elvileg független szervezetet.

Elutaztával Bernhardi – akinek nevére szólt a páholy [Erényes utazóhoz Eperjesen] alapító oklevele – megtartotta a főmester címet, de a páholy vezetésével megbízta Heinzeli (utóbb magyarosítva Hanzéli) Mártont, aki nevelő volt Pottornyay A. György földbirtokos házábanál. 1772-ben a rózsakeresztes rendbe is belépvén, ezt tartotta a szabadkőművesség tulajdonképi magvának, s annak szentelte minden erejét és figyelmét, sőt patronusát rábírta, hogy Girálty kastélyában laboratóriumot rendezzen be és a rózsakeresztes kör élére álljon, melynek azonban, úgy mint a páholynak, Heinzeli volt a lelke, és melyhez a páholynak legjobb elemeit is vonták. Ezek voltak Pottornyay A. Gy. és Heinzelin kívül Szolkovy József, eperjesi kereskedő, valamint Szendrői Török József, szepesi adminisztrátor, utóbb gróf, s ennek fia, gróf Török Lajos, később tanulmányi főigazgató; Kapivári Kápy József György, királyi biztos, utóbb beregi főispán; Glosz Jakab, a kör manipulánsa; Heinzeli Ferdinánd, Sáros megye mérnöke; Berzeviczy Imre és Krasznecz Imre evangélikus lelkészek; Jeszenovszky József, kapitány; végül Pottornyay fiai: Imre, Tamás és Péter.¹⁸

Abafi a rózsakeresztes leveleket küldője, címzettje, dátuma és kötetbe rendezése megadásával azonosította és hivatkozott rájuk: „Merthinini an Rutilus 14/5, 81: XLVI. 1.; Rutil an Merthinini

¹² ABAFI 1899.

¹³ Abafi Lajos a hosszú ideig a Festetics család dégi kastélyában őrzött szabadkőműves iratok alapján írta ötkötetes német és egykötetes magyar nyelvű műveit és folyóiratokban megjelent tanulmányait a magyarországi és az osztrák–magyar monarchiabeli szabadkőművesség történetéről. A dégi archívum a második világháború alatt megsemmisült, mára már csak az Abafi megbízásából készült másolatok találhatók meg az Országos Levéltárban.

¹⁴ LUPTÁK, 2013, 594–595, 43. jegyz.

¹⁵ Mai jelzete: MNL OL P 1134-A-1.-18.

¹⁶ ABAFI 1899, 224.: „schreibt Goboli (Glosz) an Vendogra (Török)”.
¹⁷ Ez így, expliciten nem szerepel Abafinál, de egyértelműen következik a szövegből.

¹⁸ ABAFI, 1993, 38–39.

20, Juni 1781: XLIII. 10.”¹⁹ stb. (Heinzeli Márton volt Merthinini, Török Lajos Rutil vagy Rutilus, Glosz Jakab pedig Goboli.)

Ha ezek ismeretében újból rátekintünk a Szendrei és Lupták közötti nevekre, eszünkbe kell jusszon, hogy a rózsakeresztesek és alkimisták a Nagy Transzformáció sikertelen keresése mellett kisebb transzformációkat sikeresen végrehajtottak, például nevüket átalakították. Latinos alakból különböző nyelvi játékokkal generáltak álneveket, például anagrammákat alkalmazva.

ROBERT FLOUD²⁰ → RUDOLF OTREB

ADRIAN SEUMENICHT²¹ → EADRIAN (Hadrian) MUNSICHT

MICHAEL SENDIVOGIUS²² → DIVI LESCHI GENUS AMO (= Szeretem a Lechek [lengyelek] isteni nemzetségét.)

Persze nem mindegyik rózsakeresztes vagy alkimista álneve volt teljes anagramma, különösen ritka Sendivogius bravúrja. Ha most újra ránézünk a miskolci páholy tagjainak állítólagos szabadkőműves rendi nevére, az ismeretlen hangzású szavak betűhalmazai ismerősnek tűnnek. Háttha anagrammákról van szó? Próbáljuk meg visszafejteni az álneveket, amelyben a latin névformák lesznek a segítségünkre.

Név	Szendrei/Lupták álnév-olvasatai	Vezetéknév és a maradék	Az anagramma alapját képező névforma	Javított olvasat
Kail János	Enias Kalion	KAIL ENIASON	Ioannes Kail	
Vay József	Hoyas Vivus de Japea	VAY HOSIVUS- DEJAPEA	Josephus Vay de Vaia	
Vay Miklós	Vociny Vasul	VAY VOCINSUL	Nicolaus Vay ²³	Vociny Vasal
Ragályi István	Philologus a Retactis de Knyssa	RAGALYI PHLOOSETC- TISDKNSSA	Stephanus Ragályi de Kis Csolto	

A többivel sajnos nem boldogultam:

Török Lajos: Rutil Vendogra – Nem sikerült a vezetéknévét vagy annak más nyelvű változatát kiemelni.

Orczy József: Zophorces Borcas – Még az Orczy sem emelhető ki.

Török József: Zophorus Ekoeodeon Sector – Itt a *Toeroek* kiemelhető, de a maradékkal nem tudtam mit kezdeni.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a Szendrei János (és Lupták Annamária) által talált, mindeddig szabadkőműves rendi névnek tekintett álnevek valójában rózsakeresztes nevek, s a Szendrei leírta címerek sem szabadkőműves, hanem rózsakeresztes jellegűek.

Ezt az is bizonyítja, hogy Abafi, habár ismerte és felhasználta ezeket a rózsakeresztes iratokat, beszámolókat, nem tüntette fel egyetlen munkájában sem az itt levő álneveket, habár minden más páholy esetében a talált szabadkőműves rendi neveket közölte. Német nyelvű könyvsorozatának tervezett VI és VII. kötete sajnos nem készült el, pedig ide szánta a rózsakereszteség feldolgozását:

¹⁹ ABAFI, 1993, 231., 234.

²⁰ Robert Fludd (1574–1637), filozófus, paracelsusi fizikus, asztrológus, misztikus, az angol Rózsakeresztesek kiemelkedő személyisége.

²¹ Adrian von Mynsicht (1603–1638) német alkimista.

²² Michał Sędziwój (1566–1636) lengyel alkimista, filozófus és orvos.

²³ A latinban a V jelöli az U-t.

Dr. Szmik Lajos főszónok t. a „Geschichte der Freimaurerei in Österreich und in Ungarn” című mű szerzőjének Aigner-Abafi Lajos t.-nek arra a kérelmére, hogy a VI. és VII. kötet kiadására 400–400 K segítség adassák, azt a véleményt adta, hogy a Szövetségtanács szerezze be a kéziratot és intézkedjék azután. A Szövetségtanács a véleményt kiadta a Nagypáholyoknak.²⁴

Nem valószínű, hogy Szendrei János az Országos Levéltár dégi iratai között találta meg az általa közölt álneveket, mivel akkor a Lupták Annamária által publikált álnevek is a szeme elé kerültek volna. Inkább elképzelhető, hogy a miskolci levéltár egy hasonló irata, rózsakeresztes levele lehetett a forrása. Ennek egyelőre nem akadtam a nyomára.

Hivatkozott irodalom

- ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1993.
- ABAFI, Ludwig, *Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn*, 5. Bd., Bp., Martin Bagó & Sohn, 1899.
- ÁGOSTON István György, *Gróf Török Lajos emlékezete = Széphalom*, 10. köt., Sátoraljaújhely, 1999, 99–112.
- BELÁNYI Franz, *Die Loge der „Tugendhaften Cosmopoliten” (Virtuosorum Cosmopolitarum) im Or. Miskolcz 5781–5788 = Orient*, 1881. jan. 1., 5–6.
- LUPTÁK Annamária, *A miskolci szabadkőműves páholy(ok) tevékenysége = Tanulmányok az Eszterházy Károly Főiskola tudományos diákköreinek tudományos tevékenységéből (2011–2013)*, Eger, 2013, 583–616.
- MARCZALI Henrik, *Az 1790–1-diki országgyűlés*, I, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1907, NN 1901
- A Szövetségtanács ülése, Február 4. = Kelet*, 1901. febr. 20., 2. sz., 38–41.
- REIMAN Zoltán, *Miskolc mindig várni fog!*, Miskolc, Miskolci Tükörkép Közéleti Egyesület, 2019.
- REIMAN Zoltán, *Az „Erényes világpolgárhoz” miskolci szabadkőműves páholy története = Szemelvények Miskolc város történelméből* (2018. szeptember 22.) https://miskolciszemelvények.blog.hu/2018/09/22/a_miskolci_szabadkomuves_paholy_tortenete (2026. április 27.)
- REIMAN 2025, A nyelvújító miskolci szabadkőműves páholy tagja = Miskolc utcáin (2025. november 7.) <https://miskolcutcain.hu/2025/11/07/a-nyelvujito-miskolci-szabadkomuves-paholy-tagja/> (2026. április 27.)
- SZARKA Róbert, *A szabadkőművesség Miskolcon = Első lépések a történelemben*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988, 163–167.
- SZENDREI János, *Miskolcz város története, 1000–1800*, Miskolc, 1904 (Miskolcz város története és egyetemes helyirata, II).

VÁRI LÁSZLÓ

²⁴ NN, 1901, 41.

Széchenyi Ferenc kéziratos naplóbejegyzései és utolsó bécsi évei. A politikus, mecénás és könyvtáralapító gróf Széchenyi Ferenc (1754–1820) életének Bécsben töltött utolsó évei kevésbé ismertek a nagyközönség számára, viszont éppen ehhez az időszakhoz kapcsolódik az a kis kéziratos napló, amelyet az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára őriz az Oct. Germ. 257 jelzeten. A Széchenyi Ferenc sajátkezü bejegyzéseit tartalmazó almanachszerű könyvecske bibliográfiai leírása:

Memorabilien der Zeit von Georg Gessner, II. Aufl., Wien und Triest, Geistinger, 1807. 8°, 378 p. Széchenyi Ferenc példánya bőrkötést kapott.

Georg Gessner (1765–1843), svájci református pap, teológus, egyházi énekszerző az előszóban az idő természetéről elmélkedik, ezt követik az év minden napjára szóló naptári lapok dátummal és az adott napra szóló vallásos vagy erkölcsi szentenciával. A korban népszerű üreslapos zsebkönyv naptárral és praktikus tudnivalókkal voltaképpen egy korabeli zsebnaptár, így helyesebb talán Széchenyi bejegyzéseit naptárjegyzeteknek neveznünk.

A kis almanachot Széchenyi saját kezű január 30-i bejegyzése szerint 1816-ban, e napon kapta Dorothea Schlegeltől Bécsben¹ a következő dedikációval: „Széchenyi Ferenc grófnak – E könyvecske lapjaira kerüljenek csak örömteli események, amilyenek az Ön jóakarató szívének Isten előtt kedves cselekedetei.”² Fraknoi Vilmos ismerte e kis zsebkönyvet és néhány bejegyzését idézi is 1902-es Széchenyi monográfiájában, szerinte azonban Széchenyi 1812-től 1819-ig vezette emlékiratszerű bejegyzéseit az almanach ezen példányába.³ Bártfai Szabó László 1913-as monográfiájában szintén felhasznált belőle néhány bejegyzést, de csak naptárjegyzetek néven említi, pontos, szövegszerű hivatkozások nélkül.⁴ Ebbe a „határidőnaplóba” írta be Széchenyi Ferenc élete eseményeit 1816-tól kezdve, a korábbi eseményeket emlékiratszerűen visszatekintve, egy lapon, egy napnál calendarium historicumszerűen⁵ olykor több korábbi év eseményei is szerepelnek. Nem található beírás minden lapon, sok lap üresen áll. Hivatalos, közéleti és magánéleti eseményeket megörökítő bejegyzések egyaránt olvashatók benne, ezek többnyire a pusztá tényeket rögzítik reflexiók nélkül, de azért olykor a fogalmazás utal a naplóíró eseményekhez való viszonyulására, lelkiállapotára.

Dorothea Schlegel (1764–1839) a német filozófus, író Moses Mendelssohnna, a zsidó felvilágosodás meghatározó alakjának lánya, a Schlegel fivérekkel (Friedrich és August Wilhelm) együtt 1799-től a jénai korai romantika irodalmi körének tevékeny részese volt Novalis, Ludwig Tieck és a filozófus Friedrich Wilhelm Schelling társaságában; romantikus fejlődésregénye, a *Florentin* 1801-ben jelent meg. 1804-ben protestáns hitre tért, majd 1808-ban férjével, a filozófus, költő Friedrich Schlegellel (1772–1829) Kölnben katolizáltak. A házaspár még ebben az évben Bécsbe költözött, ahol Friedrich Schlegel irodalmi és történeti előadásokat tartott az egyetemen 1808 és 1812 között, majd 1816 és 1818 között osztrák diplomataként, követségi tanácsosként Frankfurt am Mainban a Bundestag ülésein tartózkodott a katolikus pártot képviselve. A Bécsbe érkező Schlegel házaspár Zichy Júlia (Széchenyi unokahúga) közvetítésével 1815. október 28-án ismerkedett meg Széchenyi Ferencel,⁶ akinek a Landstrassén található háza épp ebben az időben vált a bécsi katolikus élet egyik

¹ „1816. Heute dieses Büchlein erhalten von der dankbar ergebenen Dorothea Schlegel.” Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Oct. Germ. 257, 42.

² „Dem Grafen Franz Szechenyi – Mögen nur freudige Eräugnisse die Blätter dieses Büchleins bezeichnen, so wie sie vor Gott mit einer ihm wohlgefälligen Handlung Ihres wohlwollenden Herzens bezeichnet sind.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, a címlap versóján.

³ FRAKNOI 2002, 333–334.

⁴ BÁRTFAI SZABÓ 1913.

⁵ DUKKON 2024, 31.

⁶ BLEYER 1913, 13; GILLEMOT 1933, 20.

központjává. Széchenyi a korabeli osztrák szellemi élet szinte valamennyi kiemelkedő személyiségével kapcsolatban állt. Friedrich és Dorothea Schlegel megtiszteltetésnek érezte, hogy az előkelő társasági összejövetelek részesei lehetnek, kezdetben személyesen, majd levelezésük révén. Széchenyi gróf és felesége, Festetics Julianna nagy hatást tett a Schlegel házaspárra. Dorothea Schlegel fiainak Rómába írt levelében 1815. november 28-án így fogalmaz: „Ők a legkiválóbb keresztény, felvilágosult, jóakarató és jótévő emberek, akikkel eddigi egész életemben csak találkoztam, úgy-hogy ez az ismeretség, ennek a családnak az élete számomra a leggazdagabb adományt jelenti, amit életemben Isten kegyelméből kaptam. [...] A grófné pedig ötvenegynéhány éves [valójában ekkor 62 éves volt], igen ájtatos, finomlelkű, okos, szellemes asszony, végtelenül szerény és egyszerű egész életmódjában, amelyet kitölt a szüntelen vallásos buzgóság, valamint a férjéről való gondoskodás, akit a leggyengédebb önfeláldozással szeret.”⁷

Széchenyi Ferenc korábban is gyakran tartózkodott Bécsben családjával, de 1811-től kezdve, amikor hivatalaitól végleg visszavonult, télen állandóan Bécsben élt, míg a nyári hónapokat cenki birtokán töltötte; 1815-től kezdve azonban már Bécs volt az állandó lakhelye, ahonnan ritkán tett még néhány látogatást Sopron megyei birtokaira vagy Sopronba. 1814 tavaszán 120 000 forintért háromemeletes házat vásárolt a Landstrasse 212. szám alatt,⁸ amelyről naplójában ezt jegyzi föl: „1815. május 20-án költöztem be Bécsben vásárolt házamba, mint utolsó földi lakhelyemre, ahonnan majd csak az általános feltámadást követően (ha Isten akarja) a cenki sírboltba vitettetni kívánok.”⁹ Hivatalaiból és a közéletből való visszavonulását romló egészségi állapota is indokolta: gyengülő látása, kezdődő szívbaja, ami a tízes évek közepétől egyre súlyosbodott. Mindez együtt járt a romló kedélyállapottal és a rezignáltsággal, amellyel a napóleoni háborúk Európáját, majd a Bécsi Kongresszus Ausztriáját és az egyre inkább vallástalan és „elsékélyesedő” világot szemlélte. Ekkor keletkezett *A korszellemről (Vom Zeitgeist)* címet viselő utolsó, kéziratban maradt írása az egyetemes katolicizmus és a politikai konzervativizmus jegyében, Miskolczy Ambrus szavaival az elégedetlenség szociográfiája.¹⁰ Széchenyi addigi passzív katolikus hite Hofbauer Kelemen bécsi redemptorista szerzetes hatására vált aktív, tevékeny hitté, s ezzel együtt bécsi háza a katolikus megújulási mozgalom középpontjává. E katolikus kör vezető alakja Hofbauer Szt. Kelemen (1751–1820) – akit 1909-ben avattak szentté –, a szegények gyámolítója Bécsben, aki számos neves kortársat térített katolikus hitre. Ő lett Széchenyi lelkiatyja, és az egész család gyóntatója. A Bécsi Kongresszus idején (1814 szeptember–1815 július) kerültek személyes ismeretségbe, Hofbauer a gróf bécsi házában valóságos otthonra talált, lelki támaszként szolgált annak egyre súlyosbodó betegségében, egyszersmind egy széleskörű filantróp tevékenység irányítója lett a gróf erkölcsi és anyagi támogatásával. Ez a Széchenyi bécsi házában formálódó katolikus kör szegényeket, árvaházakat támogatott, valláserkölcst tanító könyvek fordítását szorgalmazta, vallásos kölcsönkönyvtárt (Geistliche Leihbibliothek) állított föl, felvásárolta

⁷ „Es sind die vortrefflichsten, christlichsten, aufgeklärtesten, gütigsten und wohlthätigsten Personen, die ich in meinem ganzen Leben angetroffen habe, so daß diese Bekanntschaft, dieses Leben in dieser Familie mir zu den reichsten Gaben gehören, die Gott mir im Leben zu verleihen die Gnade hatte. ... Die Gräfin aber eine Frau von einigen fünfzig, eine sehr fromme, äußerst feine, kluge, verständige, geistreiche Frau, höchst einfach in ihrer ganzen Lebensweise, unaufhörlich beschäftigt mit Gegenständen der Andacht und mit Sorgfalt für ihren Gemahl, den sie mit der zärtlichsten Aufopferung liebt.” BLEYER 1913, 20.

⁸ FRAKNÓI 2002, 243.

⁹ „1815. den 20ten dieses [Mai] bezog ich an diesem Tag zuerst, meines in Viene erkaufte Hauß, als meine letzte irdische Wohnung, aus welcher ich bis zur allgemeinen Auferstehung aldann (wenn Gott will) in die Zinkendorfer Gruft gebracht zu werden wünsche.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257. 153.

¹⁰ MISKOLCZY 2019, 72.

és szétosztotta Káldi György szentírásfordításának még fellelhető 400 példányát, s szétküldte a híveknek.¹¹ A Széchényi, illetve Hofbauer körüli társaság nevesebb tagjai voltak még – a Schlegel házaspáron kívül – a protestáns német hitszónok, költő, drámaíró Zacharias Werner (1768–1823), aki 1811-ben Rómában katolizált, Joseph Anton Pilat (1772–1865) publicista, Metternich titkára és Friedrich Gentz (1764–1832), diplomata, publicista, aki szintén Metternich bizalmasa volt, Joseph Anton Helfferich (1762–1837) speyeri kanonok s végül Anton Gabriel Severoli (1757–1824) bécsi nuncius, aki méltóságánál fogva ugyan nem vehetett részt a rendszeres összejöveteleken, de Széchényi barátja, Hofbauer tisztelője és a kör támogatója volt.¹² Ez a társaság filantróp működésén kívül politikai-egyházpolitikai aktivitást is kifejtett: a restauráció szellemében a katolikus egyház megújítását, megerősítését tűzte ki célul. A jozefinus államhatalom által képviselt egyházpolitika ellenében a pápa mindenkor főhatóságát vallották. Ebben a mozgalomban vett részt a magyarországi főpapok közül Fischer István (1754–1822) egri érsek, Széchényi fiatalkori jó barátja és Jordánszky Elek (1765–1840) teológus. A frankfurti Bundestagra követittkárként az egyházi párt képviselőjében kiküldött Friedrich Schlegelt 1816 áprilisában követte felesége, Dorothea Schlegel. Ők és Helfferich rendszeresen tájékoztatta a Bundestag egyházpolitikai híreiről Széchényi Ferenc bécsi katolikus körét és a bécsi kúriát azzal a céllal, hogy Róma folyamatosan információt kapjon a német ügyekről.¹³ E kapcsolat egyház- és politikatörténeti szempontból egyaránt igen érdekes dokumentuma az a huszonegy levél, amelyet Friedrich és Dorothea Schlegel írt Széchényi Ferencnek 1816. május 1. és 1818. június 13. között Frankfurtból.¹⁴

Napló(naptár)jegyzetek – Szemelvények

Hivatal – közélet

Széchényi Ferenc magas állami (királyi) hivatalai, tisztségei sokat jelentettek számára, de sosem a hatalmat és dicsőséget, hanem a mindenkor lelkiismeretes munkát és felelősségteljes szolgálatot. Mind-egyiknek a kezdetét és végét, a kinevezéseket és a lemondásokat egyaránt napra pontosan bejegyezte naptárába. Ugyanígy örökölte meg kitüntetéseit s a különböző tudományos és művészeti társaságok tiszteletbeli tagságát. Hivatali pályája 1783-ban indult, amikor az uralkodó a horvát területek báni helytartóvá nevezte ki. Széchényi kezdetben teljes elkötelezettséggel támogatta II. József reformpolitikáját, azonban e kinevezés során már tapasztalta a magyar társadalom ellenállását a központosító uralkodói rendeletekkel szemben és kényszerhelyzetben érezte magát hivatalában. 1785-ben Zágráb vármegye főispáni hivatalát és a pécsi kerületi biztosságot már vonakodva vállalta el, hiszen a vármegyék megszüntetése idején, amikor az uralkodó – szakítva a magyar alkotmányosság elvével – az országot tíz közigazgatási kerületre osztotta, már feloldhatatlan feszültségek mutatkoztak a magyar társadalomban, s Széchényiben is feloldhatatlan ellenmondásba került lelkiismerete, nemzeti érzése a magasrangú hivatali megbízatásával és az uralkodóhoz való lojalitásával.

Visszaemlékező bejegyzései s több ízben utalnak II. József alatti hivatali nehézségeire:

„1785. február 11-én kaptam meg gróf Eszterházy Ferenc kancellár leiratát, amelyben az uralkodó nevében értesít, hogy a zágrábi kerület királyi biztosává nevezett ki. A II. József által önkényesen bevezetett hivatalnak [vagyis hivatali jogkörnek] a törvényellenessége és veszélyes mivolta arra késztetett, hogy azt deprecialjam. – Így Skerlecet nevezték ki helyettem és elvesztettem a helytartói

¹¹ MISKOLCZY 2019, 69–85.

¹² GILLEMOT 1933, 25–26.

¹³ BLEYER 1913, 32–33; GILLEMOT 1933, 31.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 623 (Széchényi család levéltára) A - I. - 9. 56. Kiadta BLEYER 1913, 33–125.

címet, amelyet Mária Terézia alatt kaptam és II. József alatt a kritikus időkben Horvátországban és Szlavóniában viseltem.”¹⁵

1785. április 18-án nevezte ki az uralkodó Tolna vármegye főispánjának, egyszersmind Baranya, Somogy, Verőce és Szerém vármegye adminisztrátorának: „Egy széles és II. József alatt veszélyes jogkör! de Isten segítségével becsületesen teljesítettem feladatomat.”¹⁶

A magas tisztségeivel járó belső lelki küzdelmek nem múltak el nyomtalanul: 1787 elején Széchényi meggyengült egészségi állapotára hivatkozva benyújtotta tisztségeiről való lemondását az uralkodónak, aki októberben mentette fel őt hivatalaiból. Visszaemlékező bejegyzéséből is kitűnik, hogy az 1787 májusában megkezdett közel egy éves európai utazása felesége, titkára és svájci orvosa társaságában voltaképpen menekülés a politikai kényszerhelyzetből, egyszersmind időnyerés és az átélt tapasztalatok sokasága révén erőgyűjtés a továbbiakra. „1787. május 23-án kezdtem meg utazásomat Bécsből, Prága, Drezda, Lipcse, Dessau, Berlin, Braunschweig, Hamburg, Hannover, Kassel, Vetzlar, Koblenz, Köln, Aachen, Spa, Brüsszel, Tirlmont [Tienen], Brugge, Mons, Dünkirchen [Dunkerque], Calais, Anglia, Skócia [útvonalon]. – Egy súlyos betegség, amelyet királyi biztосként és Somogy, Tolna, Baranya, Verőce vármegye főispánjaként ki kellett állnom, főképpen azonban azok a törvénytelen és alkotmányellenes intézmények, amelyeket II. József hozzájárulással életbe kívánt léptetni, késztettek arra, hogy hivatalomról lemondván, egészségem helyreállításának ürügyével a spai fürdőbe utazzam. – Birtokaimat bérbe adtam és feleségem, titkárom, Ribinyi úr, Kaunitz herceg későbbi felolvasója és svájci orvosom, Fluch kíséretében Isten nevében útra keltem, hogy hazám szomorú sorsán vigasztalódjam.”¹⁷

Széchényi nyugat-európai útjáról vezetett, közel 600 oldalas, kéziratos, német nyelvű naplója arról tanúskodik, hogy az európai körút társadalmi, gazdasági és kulturális élmények, tapasztalatok

¹⁵ „1785. am 11ten dieses [Februar] erhielt ich ein Schreiben des Kanzlers Gr[afen] Fr[anz] Eszterházy in welchem Er mir in Nahmen S[eine]r Majestät berichtet, daß ich zum Königlichen Comissair des Agramer Districts und allerhöchst demselben bestimmt seye. – Das gesetzwiedrige und gefährliche dieses Amtes, welches Kayser Joseph 2^e eigenmächtig einführte, bestimmte mich selbes zu depreciren. – Skerlez ward also anstatt meiner ernannt, und ich verlorh die Statthalters Würde, die ich unter M[aria] Theresia erhielt, und unter Joseph 2ten in denen critischesten Zeiten in Croatien und Slavonien begleitete.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 54.

¹⁶ „1785. den 18ten dieses [April] wurde ich zum Ober Gespann des Tolnaer Comitats, und zum Administrator der Baranyer, Somogyer, Verőczer, und Syrmier Comitats ernannt. – Ein weiter, und unter Kayser Joseph 2te gefährlicher Wirkungskreis! – aber Gott half und ich erfüllte meinen Pflichten mit Ehre.“ OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 121.

¹⁷ „1787. am 23ten dieses begann ich meine Reise von Vienne über Prag, Dresden, Leipzig, Dessau, Berlin, Braunschweig, Hamburg, Hannover, Cassel, Vetzlar, Coblenz, Cölln, Aachen, Spa, Brüssel, Tirlmont, Brüg, Mons, Dün Kirch, Calais, Engelland, Schottland. – Eine tödliche Krankheit, die ich als K. Comissair, und wirkender Ober Gespann von deren Comitaten Somogy, Tolna, Baranya, Verőce und Sirmien in Fünfkirchen auszustehen hatte, vorzüglich aber die Gesetz und Constitutionswiedrige Einrichtungen, die der Kayser Joseph 2te durch mich einführen wollte, bewogen mich alle meine Chargen zu resigniren, und unter den Vorwand meiner Gesundheit herzustellen, nach Spa zu gehen. – Meine Güter gab ich in Pacht, und begleitet von meiner treuen Gattin, meines Secretairs, und nachmahligem Vorlesers des Fürst Kaunitz, des Herrn von Ribinyi, und meines Arztes Fluch (eines Schweitzers), reiste ich in Gottes Nahmen, um mich über das traurige Schicksal meines Vatterlandes zu trösten ab.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 156.

sokasága révén szellemi horizontjának olyan kiszélesedését eredményezte, amely alapvetően meghatározta egész további gondolkodását, tevékenységét.¹⁸

Hazaérkezése után a következő országgyűlésig a magyarországi értelmiség értő és bőkezű mecénásaként tevékenykedett, irodalmi, tudományos munkák fordítását, kiadását, tudós társaságok működését támogatta.¹⁹

Széchenyi Ferencet a II. Lipót által összehívott 1790/91. évi országgyűlés helyezte vissza hivatalaiba, ekkor kapcsolódott be ismét a társadalmi és nemzeti megújulást szorgalmazó reformtevékenységbe. Az 1790/91. évi országgyűlésen az a megtiszteltetés érte az uralkodó és a rendek részéről, hogy a nagy nemzeti lelkesedést kiváltó nápolyi küldetéssel őt bízták meg, amelynek során IV. Ferdinánd nápolyi királynak a II. Lipót koronázására kibocsátott emlékérmét kellett átadnia. II. Lipót 1791. november 15-i pozsonyi koronázásán IV. Ferdinánd és felesége, Mária Karolina Habsburg főhercegnő, II. Lipót testvére magyar díszruhában jelentek meg, s ez a rendekből olyan hazafias lelkesedést váltott ki, hogy az eseményt emlékérem veretésével kívánták megörökíteni. A nemzet és az uralkodó képviselőjében a nápolyi udvarhoz induló küldöttséget a gróf vezette. Visszaemlékező bejegyzéseiben erről a néhány hónapos nápolyi útról ír legbővebben, hivatali pályája egyik legemlékezetesebb, legörömtelibb élményeként idézve fel. Széchenyi ezt a hazafias célzatú küldetést kitüntetésnek tekintette, és az itáliai udvarokban a neki szóló megkülönböztetett figyelmet és nagyrabecsülést a magyar nemzet iránt megnyilvánuló tiszteletnek vette. December 8-án indultak útnak feleségével, sógornőjével, Lajos fiával és annak nevelőjével, Tibolth Mihállyal. Az 1792. év első napját Rómában töltötték. Január 6-án érkeztek Nápolyba, de előzőleg a királyság határvárosa, Terracina közelében megbokrosodtak a lovak, elragadták a kocsi, s bár szerencsésen megmenekültek, de velük utazó sógornője elájult, s Széchenyi tengervízzel locsolta, hogy magához térjen. Ruspoli herceg, császári követ és követségi titkára, Hudelist igen barátságos fogadtatását, amelyben őt részesítették, a magyar nemzet, az udvar és az ország iránti tisztelet jeléül vette.²⁰ Január 22-én adta át Széchenyi az emlékérmeket IV. Ferdinándnak udvari ceremónia keretében, a királyi pár magyar díszruhában fogadta a küldöttséget. Erre a fogadásra való érkezéskor Fraknói Vilmos a következő sorokat idézi Széchenyi január 22-i naptárbejegyzéseként, amelyek azonban érdekes módon nem egyeznek az Oct. Germ. 257 jelzetű kis könyvecskében található, január 22-i lapon bejegyzett, az audienciát megörökítő sorokkal, bár kétségtelen színesebbek: „Szívem zajosabban dobogott, amikor a palota kapujánál a katonai zenekar játéka üdvözölt, és csaknem elfelejttem a bécsi állami kancelláriában számomra kidolgozott olasz beszéd kezdetét ... de megvillant lelkemben az a gondolat, hogy magyar vagyok és egy nemes nemzet megtisztelő megbízatásában járok el.”²¹ Nem tudjuk, Fraknói valójában honnan idézte ezeket a mondatokat, ez a szöveg teljesen más hangnemű, oldottabb, személyesebb a napló objektív tényközlő bejegyzésénél. Talán egy levélből, talán abból

¹⁸ MNL OL P. 623. I. 12. 9. Descriptio itineris – Reisejournal. Az eddig kiadatlan útleírást ismerteti sok szemelvénnel MICHAUD 2009; Széchenyi csehországi tartózkodásáról vö. *Széchenyi Ferenc és Csehország*, 2003.

¹⁹ OLOFSSON 1940; DEÁK, ZVARA 2012, 15–25.

²⁰ „1792. den 6ten dieses [Januar] kam ich in Neapel als abgeordneter der Ungarischen Stände mit meiner Frau, der Schwägerin Marie, meinem Sohn Louis und seinem Erzieher Michel von Tibolt an, nachdem wir von dem Durchreissen der Pferde in Terracina glücklich gerettet worden! und sich meine Schwägerin, die ich mit dem Meerwasser labte und ihrer Ohnmacht erholt hat. Fürst Ruspoli war dort als Gesandte und Herr von Hudelist sein Legations Secretair. Beyde empfinden mich freundschaftlich nach Überreichung meiner Papiere, und denen beydern habe ich vorzüglich die Ehre zu verdanken, die mir und durch mich meiner Nation und Hofe, und dem Lande erwießen worden ist.” FRAKNÓI 2002, 139–141; vö. OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 18.

²¹ FRAKNÓI 2002, 141.

a bizonyos régebbi könyvecskéből, amelyben Széchenyi korábban az életrajzi feljegyzéseit vezette, s amikor 1816-ban megkapta ezt a naptárt Dorothea Schlegeltől, ebbe átvezette azokat.²² Ennek nem sikerült nyomára jutnom sem az OSZK Kézirattárában, sem a MNL OL Széchenyi családi levéltárban. Mindenesetre Fraknói forrásként a *Memorabilien* című könyvecske január 22-i bejegyzését adja meg – tévesen. Itt a január 22-i naplóbejegyzés így hangzik: „1792. január 22-én volt első audienciám a birodalom nagyságainak jelenlétében Nápolyban a királynál és királynénál, hogy a magyar nemzet által veretett érmét a magyarországi rendek nevében nekik átadjam. – Riario herceg jött elélem udvari kocsimhoz, és Acton [külügy]miniszter ünnepélyesen bevezetett a királyhoz és királynéhoz, akik – mindketten magyar díszruhában – kegyes jóindulattal fogadtak. A titkári minőségben szolgálatot tevő Tibolt Mihály úr tartotta kezében a két nagy aranyérmet tartalmazó kazettát, amelyeket át kellett nyújtanom a magasrangú uraságok társaságában.”²³ Március 24-én IV. Ferdinánd köszönetképpen ünnepélyes fogadáson Széchenyit a Nápoly védőszentjéről elnevezett Szent Januárius renddel tüntette ki: „1792. március 24-én IV. Ferdinánd, nápolyi király a legnagyobb ünnepélyesség közepette akasztotta nyakamba a Szent Januárius nagy rendet, megölelt és megajándékozott briliánsokkal gazdagon díszített arcképével. – A [nagykereszthez tartozó] csillagot a királyné barátnője, Sanct Marco hercegné nyújtotta át nekem, és Acton külügyminiszter adta az ünnepélyes ebédet, amelyre az összes követet és az ország nagyjait meg hívták.”²⁴ Március 27-én IV. Ferdinánd bizalma és szimpátiája jeléül magas diplomáciai posztot ajánlott neki az udvarnál, amit Széchenyi, aki nagy súlyt fektetett fiai és lányai magyar szellemű nevelésére, azzal az indokolással hárított el, hogy gyermekeit saját hazájában kívánja felnevelni.²⁵ Végül március 31-én, a búcsúzás után Rómába indultak. „Március 31-én kértem eltávozásomat a nápolyi királytól és királynétől. A királyné a nagyságok jelenlétében fogadott, a király pedig a Santa Lucia kápolnában. Imádkozás közben találtuk ott, majd az ájtatosság után elbocsájtott minket, s engem, feleségemet és sógornőmet megölelte, s mondhatom mindnyájunk szeme megtelt könnyel.”²⁶ Április 13-án fogadta VI. Pius pápa, akinek szintén átadta a koronázási

²² Vö. 36. jegyzet.

²³ „1792 den 22ten dieses [Januar] hatte ich in Gegenwart aller Grossen des Reichs meine erste Audienz in Neapel beym König und Königin, um beyden, die, zu ihrem Andenken, von der Ungarischen Nation geprägte Münze in Nahmen der Stände Ungarns zu überreichen. – Ich wurde von dem Duca di Riario in meinem Hofwagen abgeholt, und in Pracht durch den Minister Acton anfangs zum König, zur Königin eingeführt, welche beyde im Ungarischen Costume gekleidet mich auf das Gnädigste empfiengen. – Herr Michael von Tibolth, Erzieher meines Sohnes Louis vertretete die Stelle des Legation Secretairs, und hielt die Casetten in der Hand, die ich bey den hohen Herrschaften zu übergeben hatte.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 32.

²⁴ „1792. am 24ten dieses [März] hieng mir der König von Neapel Ferdinand 4te mit der grössten Feyerlichkeit den grossen Orden des Hl. Januarius um, umarmte mich und beschenckte mich mit seinem reich mit Brillanten besetzten Portrait. – Mit dem Stern beschenckte mich die vertraute Freundin der Königin, die Duchesa Sant Marco, und bey premier Minister Acton ist das Ceremoniel Dine gehalten worden, wozu alle Gesandte und Grosse des Landes geladen waren.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 96.

²⁵ „1792. am abend diesen Tag wurde mir neuerdings die Botschafter Stelle in Neapel angetragen, die ich aber der Erziehung meiner Kinder wegen, ausser ihrem Vatterlande standhaft ausschlug.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 99.

²⁶ „792. den 31ten dieses [März] beerlaubte ich mich vom König und der Königin von Neapel. Die Königin empfing mich in Gegenwart der Grossen, der König aber ertheilte mir die Abschied Audienz in Santa Lucia. Wir fanden Ihn in der Capelle bettend, und nach verrichteten Andacht entließ Er uns, nach deme Er mich, meine Frau und die Schwägerin auf das gnädigste, und ich kann sagen, mit Thränen in allen unsern Augen umarmte.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 103.

emlékérmeket. Az audiencia nagy megtiszteltetést jelentett Széchényi számára: „1792. április 13-án volt audienciám Pius pápánál Rómában. – Megáldott és megengedte, hogy kardomat magamnál tartsam, amelyet mindenkor le kell tenni az audiencia alkalmával. – A magyarok szokása, amelyre hivatkoztam, tette lehetővé számomra ezt a kitüntetést.”²⁷

A néhány hónapos, hivatalos fogadásokból és ünnepekből álló itáliai út alkalmat adott Széchényinek arra, hogy a politikai szereplés mellett felkeresse az ottani kultúra főbb helyszíneit. Olyan évszázados múltú könyvtárakat volt alkalma megtekinteni, mint Rómában a Biblioteca Vaticana, Firenzében a Laurenziana, Milánóban az Ambrosiana, továbbá meglátogatta a római Accademia dei Lincei és a firenzei Accademia della Crusca nagy hagyományú intézményeit.²⁸ Hazatérve, az itáliai élmények termékenyítő hatása nyomán, nagy tervekkel látott hozzá cenki könyvtári gyűjteményének rendezéséhez és gyarapításához. Az 1790-es évek közepétől formálódott meg Széchényiben a könyvgyűjtés nemzeti eszméje: addig összegyűjtött magánkönyvtárát tudatosan hungarika-gyűjteménnyé kezdte továbbfejleszteni. Célja a Magyar Királyság területén (Erdélyt és Horvátországot is beleértve) élő és alkotó bármely szerzőtől származó bármely nyomdatermék, valamint a külföldön megjelenő bármely nyelvű, Magyarországot és a magyarságot érintő kiadvány megszerzése volt. Széchényi felismerte, hogy az általa összegyűjtött könyvanyag úgy válik igazán jelentős értékke a magyarországi tudományosság számára, ha rendszerezi azt, és kiadja nyomtatott katalógusát. A saját költségén 1799–1800-ban nyomtatásban megjelentetett *Catalogus Bibliothecae Hungaricae* három kötete első ízben foglalta össze a Magyarországon kiadott nyomtatványok és a magyar nyelvű, illetve magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok megközelítő teljességét.

1798-ra Széchényi Ferenc elérte politikai-közéleti pályafutása csúcspontját: áprilisban Somogy vármegye főispánja, júliusban szeptemvir, vagyis a magyarországi törvénykezés legfőbb szervének, a hétszemélyes táblának tagja lett, majd főkamarászmester, s ezt követően helyettes országbíró. 1802-re érlelődött meg benne a gondolat, a terv, hogy eddig összegyűjtött és katalogizált privát könyvgyűjteményét a nemzetnek adományozza. A tavaszra összehívott országgyűlés időszakát tartotta Széchényi alkalmas pillanatnak arra, hogy megtegye a szükséges lépéseket az Országos vagyis a Nemzeti Könyvtár megalapítására.²⁹ Szándékát I. Ferenc királynak felségfolyamodvány formájában nyújtotta be márciusban. Ezt követően I. Ferenc császár 1802. június 23-án kibocsátott határozata jóváhagyta Széchényi felajánlását. Ezt jegyzi fel július 2-ára: „1802. július 2-án arról értesített Pálffy kancellár, hogy Őfelsége azt az adományozást, amit könyveimmel és egyéb fontos gyűjteményeimmel a nemzetnek tehetni kérelmeztem, jóváhagyta.”³⁰ 1802. november 25-én nyújtotta be gróf Széchényi Ferenc az alapítólevelet az udvari kancelláriához: „1802. november 25-én nyújtottam be Lányi [József] udvari tanácsosnak az ajándékozó [alapító] oklevelemet a nemzetnek ajándékozott könyvekről, érmeokről, térképekről, képekről és címerekről – adja Isten, hogy utódaim mindezeket boldogulásukra fordítsák, és ezáltal ösztönözve jó és derék polgárai és hűséges alattvalói legyenek az államnak.”³¹ A 26-án keltezett királyi oklevél az ajándékozó oklevelet minden pontjában

²⁷ „den 13. dieses [Aprilis] hatte ich bey dem Papst Pius meine Audienz in Rom. – Er segnete mich, und erlaubte, daß ich meinen Säbel behalte, den jeder ablegen muß, der eine Audienz hat. – Die Sitte’ der Ungarn, auf die ich mich berufen habe, hat diese Auszeichnung zu Wege gebracht.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 116.

²⁸ KELECSÉNYI 1988, 206.

²⁹ BERLÁSZ 1981, 42.

³⁰ „1802. d. 2ten dieses [Juli] – berichtete mir der Canzler Palfy, dass S[eine] Mayestät das Geschenck, welches ich mit meinen Büchern und anderweitigen Sammlungen meiner Nation machen zu kennen gebeten habe, bewilligt habe.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257. 196.

³¹ „1802. am 25ten dieses [November] celebrirte ich vor dem Hofrath Lányi die Fassion über die der Nation geschenckten Sammlungen an Büchern, Münzen, Landkarten, Bildern, und Wappen – Gott

jóváhagyta.³² Széchenyit az alapítást követően, annak külföldi visszhangja nyomán számos jelentős tudományos és művészeti társaság, többek között a göttingeni, a jénai és a varsói tudós társaság és az osztrák művészeti akadémia választotta tagjává. Itthon a legmagasabb királyi elismerésként az Aranygyapjas-rend lovagja lett; 1808. január 6-án vette át a főnemesek kiemelkedő szolgálatai elismerésére alapított lovagrendet I. Ferencről rendi díszruhában nagy, nyilvános ünnepség közepette magas rangú osztrák és magyar főurakkal együtt.³³

1806-ban már Somogy megye főispánjaként felmerült Széchenyiben gyengülő egészségi állapota miatt a visszavonulás gondolata tisztségeiből, döntésének fő oka azonban az volt, hogy az általa képviselt politikai törekvés az alkotmány megerősítésére és szélesebb társadalmi alapokra való kiterjesztésére egyre többször súrlódott a rendi érdekekkel, s ez vármegyei hivatalaiban egyre több személyes konfliktus forrása lett. Pesszimizmus és politikai borúlátás jellemzi ide vonatkozó naptár-bejegyzését, amely már az utolsó bécsi évek rezignált világszemléletét idézi. „1806. szeptember 14-én lemondtam összes hivatalomról, a hosszú tapasztalat meggyőzött arról, hogy csupán Isten egyedül, és semmiféle emberi erő nem lehet képes Európa, következésképpen alkotmányunk összeomlását megakadályozni. A kevés, még hátralevő éveimet gyermekeim nevelésének akartam szentelni, azonban a király nem fogadta el lemondásomat, hanem 1807-ben még Vas vármegye vezetését bízta rám.”³⁴ 1808-ban, amikor I. Ferenc abszolutista kormányzása következtében a magyar alkotmány tényleges veszélybe került, Széchenyi még megkísérelte egy, az osztrák monarchia országai számára fogalmazott alkotmánytervezet keretében a magyar alkotmány és a birodalmi egység érdekeit egyensúlyba hozni.³⁵ 1811-ben azonban végleg visszavonult hivatalaitól – szemorvosa május 12-én szürkehályogot állapított meg mindkét szemén –, s ez esetben az uralkodó el is fogadta lemondását. Ezt követően Széchenyi Ferenc Bécsbe költözött, s visszahúzódott a magánélet szférájába.

Magánélet: család, betegség

Széchenyi Ferenc számára mindennél többet jelentett családja: egy életen át hű társa, felesége, Gróf Festetics Julianna és gyermekeik Lajos, Pál, István, Zsófia és Franciska (Fanny). Minden velük kapcsolatos eseményt – születés, betegségek, utazások, házasságkötések, unokák születése – gondosan, napra pontos dátummal följegyzett kis könyvébe. Szűkebb családja és a kiterjedt főúri rokonság családi eseményeinek megörökítése mellett szembetűnő és rendkívüli, hogy szinte valamennyi szolgálatában álló személyt szinte családtagként tartotta számon, legtöbbjüket gyermekkorá óta ismerte, és személyes, meleg hangon emlékezik meg róluk, inasa, kocsisa, udvarmestere, jószágigazgatója és

gebe, dass meine Nachfolger diese zu ihrem Glücke anwenden, und dadurch angeeifert gute und geschickte Bürger des Staats, und getreuen Unterthanen werden.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 342.

³² „1802. am 26ten dieses wurde meien Fassion über die der Nation gemachte Schenckung an Büchern, Münzen usw. durch ein Königliches Diplom bestättigt.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 343.

³³ „Den 6ten Jänner 1808. wurde ich von Seiner Majestät Kayser Franz dem 1ten mit dem Golde-nen Fließ beschenkt. Mit mir erhielten es die Fürsten Zinzendorf, Rosenberg und die Grafen Vrbna, Altheimb, Etting, Zichy, Erdödy und die Austheilung geschah in Ordungs Kleidern, öffentlich, und mit der größten Feyerlichkeit.” Oct. Germ. 257, 18.

³⁴ „1806. den 14ten dieses [September] resignirte alle meine Ämter, die lange Erfahrung über-zeugte, dass nur Gott allein, aber keine menschlich Kraft mehr fähig seye, den Umsturtz von Euro-pa, folglich auch von unserer Constitution abzuwenden. Die wenige noch übrigen Lebensjahre wollte ich also meinen Kindern weyhen. - Aber der König nahm meine Resignation nicht an, sondern übertrug mir noch im Jahr 1807. die Administration des Eisenb[urger] Co[mi]tats.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 270.

³⁵ MISKOLCZY 2019, 45–57

gyermekei egyik nevelőjének halálát napra pontosan bejegyzí, Isten áldását kérve rájuk.

Az augusztus 17-i lapon Festetics Juliannával való házasságkötése napját jegyzi be, innen értesülünk arról, hogy korábban egy régebbi könyvbe jegyezte fel élete eseményeit, s később vezette át ebbe az almanachba: „1777. augusztus 17-én történt házasságkötésem a kópházai kápolnában, és áldom a pillanatot és köszönöm Istennek, hogy ezt a számomra boldog pillanatot 1812-ben egy régebbi könyvből ebbe az újba átvézttem.”³⁶ Ez megegyezik Fraknói Vilmos állításával, hogy 1812-től írta bejegyzéseit ebbe az almanachba, ám ellentmond annak a ténynek, hogy a könyvecskét 1816-ban kapta Dorothea Schlegeltől.

1787. november 9-i bejegyzése édesanyja haláláról szól. Az igen korán, 1769-ben megözevgyült Gróf Cziráky Mária, akinek Széchenyi határozottan magyar szellemű neveltetését és a magyar nyelv iránti elkötelezettségét köszönhet, akkor hunyt el, amikor a grófi pár egyéves európai útja során Angliában tartózkodott. Még 1816-ban is – amikor a bejegyzés születik – nagyon fájó az emlékezés: „Még most is vérzik a szívem, amikor gyengéd, szeretetteljes és igazán áldott édesanyámra gondolok! Jutalmazza meg őt az Isten mindazért a fáradozásért és gondoskodásért, amivel engem körülvezt! Vigasztalásomra konzerváltattam az ő nagyszerű szívét és egy alabástrom urnában a családi sírboltba kívánom átvinni.”³⁷

Érdekes bejegyzést olvashatunk 1816. március 7-én: az 1811-ben megállapított szürkehályog eltűnt szeméről: „1816. ezen a napon kezdtem el Márton úr³⁸ gyógyomdját, amely után a szemorvosok nyomát sem találták a szürkehályognak.”³⁹ Azonban másik betegsége, a szívbj és kísérő tünete, a vízkórság továbbra is megnehezítette mindennapjait és nagy fizikai és lelki terhet jelentett számára. Széchenyi 1817. január 20-án írta meg első végrendeletét, s szintén egyfajta lelki-szellemi végrendeletnek tarthatjuk azt az 1817. május 17-én, István fiához írott híres levelét, az „atyai intelmeket”, amelyet Széchenyi István talizmánként hordott magánál, és többször is említ naplójában. „1817. május 17-én az én jó Stefim visszautazott állomáshelyére Milánóba, ezért 16-án egy kis talizánt adtam neki, amelyben áldó imámat és néhány atyai intelmet foglaltam bele arra az esetre, ha nem látnám őt többé és nem szoríthatnám haldokló szívemre.”⁴⁰

1819. május elejétől súlyosbodott Széchenyi Ferenc betegsége, ami a haláláig tartó következő másfél évben igen sok fájdalommal és szenvedéssel járt számára, május elsejei bejegyzése szerint: „1819. május elsején egy hosszas gyengélkedés után a vízkórság következtében igazán beteg és

³⁶ „am 17. dieses [August] wurde ich in der Kohlenhofer Capelle copulirt, und segne noch den Augenblick, und danke Gott innigst für ihr, als ich im Jahre 1812 diesen für mich glücklichen Augenblick in dieses Buch aus einem Ältern überschrieb.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 242.

³⁷ „1787. den 9ten dieses [November] starb meine gute Mutter als ich in Engelland war. – aldort hat mir meine gute Julie diesen mir unvergeßlichen Verlußt mit aller Schonung vorgetragen – aber noch blutet mir das Herz, als ich auf die zärtliche und wahrhaft heilige Mutter dencke! Gott lohne Sie für alle Mühe und Nachsicht um mich. Zum Troste conservirte ich ihr vortreffliches Herz in einer alabasternen Urne in der Capelle, die ich nach meinem Tode in die Familien Gruft übersezt zu haben wünschte.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 326.

³⁸ Valószínűleg Márton István (1756–1827) orvosdoktor.

³⁹ „den 7ten dieses [März] an diesem Tag habe ich die Cour Methode des Herrn Márton angefangen – nach deme die Augen Ärzte nichts wieder den grauen Staar mir mehr anrathen können.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 79.

⁴⁰ „1817 reiste mein guter Stefi nach Mailand in sein Quartier ab, nachdeme ich den 16ten einen kleinen Talisman mitgegeben habe, in welchem mein wahrhaft heylicher Seegen, und einige väterliche Wohlmeynungen begriffen waren für den Fahl, wenn ich Ihn nicht mehr sehen, und an mein sterbendes Herz würde drücken kennen.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257, 150. Széchenyi Ferenc levelét Széchenyi Istvánhoz közli FRANKÓI 2002, 345–350.

ágyhoz kötött lettem. Isten áldja meg az én jószágos Júliámat és a gyerekeket, akik rólam fáradhatatlanul gondoskodtak!”⁴¹

1819. május 8-án felvette a betegek szentségét, amely után átmenetileg jobban kezdte érezni magát. 1819. szeptemberében utolsó látogatását tette Horpácson és Sopronban, rokonaitól, ismerőseitől és alattvalóitól búcsúzott.⁴² Ettől kezdve lassan emésztette fel életerejét súlyos betegsége, a vízkór, amelyet a korban nem tudtak gyógyítani, csupán fájdalmas beavatkozásokkal próbáltak javítani a beteg állapotán. Kezelőorvosa, Wörtensohn doktor is a folyadék mesterséges úton való eltávolítását alkalmazta a lábon történő bevágások vagy beszúrák (Incision) segítségével. 1819 októberétől 1820. december elejéig 13 ilyen fájdalmas beavatkozást jegyez fel Széchényi naptárában. Az első 1819. október 9-én: „ezen a napon kaptam az első beszúrást a vízkór ellen, amely nem egészen a kívánt módon hatott.”⁴³ A következő ilyen műtét alkalmával élet-halál között lebegett és másodszor is megkapta a betegek szentségét. Ezt követően Hoffmann Bernát bécsi szervita rendfőnöknek bizonyos összeget adott át, hogy a bécsi Szent Peregrinus, a lábbajosok védőszentjének oltárnál évente október 8-ától hét napon át misézzenek érte. Széchényi Ferenc élete utolsó szakaszában mindenre gondot fordított: siettetett a cenki családi sírbolt építésének befejezését, birtok- és gazdasági ügyeit igyekezett megnyugtató módon elrendezni, végrendeleteiben mindenkiről gondoskodott, családján kívül személyes szolgálóiról és a birtokain szolgáltatókról is, még azt is előírta, hogy a temetésén csak magyar nyelvű beszédet mondjanak felette, s az emberi dicsőség múlandóságát emelje ki a pap.⁴⁴ A kis határidőnapló utolsó bejegyzése 1820-ban felesége, Festetics Julianna kézírása a december 13-i lapon, amelynek szentenciája így hangzik: „A síron túl az örök elégtétel és a viszontlátás vár.”⁴⁵

„Ezen a napon reggel negyed 10-kor e könyvecske tulajdonosa, a legszeretreméltóbb férj, a legjobb apa, a jövő barát és rokon, a szegények gyámlátója hosszantartó betegség után békésen elszenderült és e világból kiragadtatott.”⁴⁶

Közleményemben Széchényi Ferenc életútját, politikai és kulturális ténykedését – amelyre bőséges irodalom áll rendelkezésre – csupán érintőlegesen, a naplóbejegyzések ismertetése szempontjából idéztem fel. Az általa alapított könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának egy alig ismert vagy nagyon kevesek által ismert forrását kívántam szélesebb tudományos kör számára bemutatni, jóllehet nem szolgál a naplóíróval kapcsolatos különösebb újdonságokkal, de mégis Széchényi kézírásával, saját megfogalmazásában és calendarium historicum féle szerkesztésben olvashatjuk benne élete eseményeit.

⁴¹ „1819 wurde ich nach einem langwirigen Kränkeln wirklich an der Wassersucht krank und Bettlägerig – Gott segne meine gute Julia und Kinder, die mich unermüdet besorgten.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257. 134.

⁴² 1819 [19. September] Nahm ich in Oedenbourg von allen meinen Bekannten und Untergebenen den Abschied, und kam nach Wien um dort zu enden und ganz abgemattet und geschwollen zurück. Oct. Germ. 257. 275.

⁴³ „wurde mir gegen die Wassersucht die erste Incision beygebracht, welche aber nicht ganz nach Wunsch gewirkt hat.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257. 295.

⁴⁴ BARTFAI SZABÓ 1913, 493.

⁴⁵ „Ueberm Grabe dort ist Vergeltung und Wiedersehn ewig.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257. 360.

⁴⁶ „An diesem Tage um 9 ¼ Uhr des Morgens ist der Eigenthümer dieses Büchleins, der geliebteste Gatte, der bester Vater, der wohlthätigste Freund und Verwandte, der Vater der Armen nach einer langwierigen Krankheit sanft entschlumert und dieser Welt entrißen worden.” OSZK Ms., Oct. Germ. 257. 360.

Hivatkozott irodalom

- BÁRTFAI SZABÓ László, *A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchényi család története II. 1733–1820*, Bp., Stephaneum Ny., 1913.
- BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981.
- BLEYER, Jakob, *Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. Ungedruckte Briefe Friedrich und Dorothea Schlegels nebst amtlichen Berichten und Denkschriften aus den Jahren 1815 bis 1818*, München und Leipzig, Duncker & Humblot, 1913.
- DEÁK Eszter, ZVARA Edina, *Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról*, Bp., Kossuth, OSZK, 2012.
- DUKKON Ágnes, *Az idő ósága...*, Bp., L'Harmattan, 2024.
- FRAKNÓI Vilmos, *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*, Bp., Osiris, 2002.
- GILLEMOT Katalin, *Gróf Széchényi Ferenc és bécsi köre*, Bp., Türk Ny., 1933.
- KELECSÉNYI GÁBOR, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., Gondolat, 1988.
- MICHAUD, Claude, *Úton lenni a 18. században, Széchényi Ferenc 1787. évi utazása a Német-római Császárságban és osztrák Németalföldön = Sic Itur ad Astra*, 61(2009), 19–38.
- MISKOLCZY Ambrus, *Széchényi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig*, Bp., Universitas, 2019.
- OLOFSSON Placid, *Gróf Széchényi Ferenc irodalompártolása*, Pannonhalma, 1940.
- Széchényi Ferenc és Csehország, Levelestár*, vál., bev. tanulmány PRAŽÁK, Richard, s. a. r., jegyz. Deák Eszter, Erdélyi Lujza, Bp., Gondolat, 2003.

DEÁK ESZTER

Az MTA KIK Telekiek-féle alapító állományában található orvostudományi témájú kötetek provenienciája. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Gyűjteményszervezési Osztályán belül működő régikönyves munkacsoport az Akadémia bicentenáriumaához kapcsolódva végzi a Telekiekhez köthető alapító állomány autopszia alapján történő feltárását.

Az állományrészt tartalmazó régi, úgynevezett müncheni katalógus digitalizálása már korábban lezajlott, majd a digitalizált katalóguscédulák alapján készültek el a számítógépes rekordok. Ez egy igen fontos lépés volt, hiszen ez a hatalmas állományrész innentől kezdve elérhetővé vált az online katalóguson keresztül. Azonban ezeknek a katalóguscéduláknak a zömét eredetileg kézzel írták, ami nyilvánvalóan nem könnyítette meg a munkát, ráadásul a mai kívánalmakhoz képest sokkal kevesebb adatot tartalmaztak. Szükség volt tehát arra, hogy már kényelmesebb tempóban újra kézbe vegyük ezeket a könyveket. Egyrészt, hogy a müncheni katalógusból eleve hiányzó adatokkal kiegészítsük a rekordokat. Ilyenek például a pontos megjelenési adatok, hiszen a katalóguscédulákon többnyire csak az évszám szerepelt. Pontosabb leírással szolgálhatunk a kötésről, illetve a kötet állapotáról is. Másrészt viszont ma már rendelkezésünkre állnak olyan források, amelyek a katalógus készítésekor még nem léteztek. Egy csonka példány azonosítása manapság szinte gyerekjáték a régikönyvek digitalizálásának köszönhetően.

A bibliográfiai leírás alapvető adatszoportjainak pontosítása mellett különösen nagy hangsúlyt fektetünk a korábbi possesszorok feltárására. Ritoókné Szalay Ágnes már közel fél évszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet erre az adósságunkra:

Az egész magyarországi művelődéstörténet számára igen nagy értéket mentett meg Teleki László azzal, hogy megvásárolta sok erdélyi főiskolai tanár könyvhagyatékát. Korántsem mondhatjuk, hogy a Teleki-gyűjtemény régi anyagának nagy részét átvizsgáltuk már ebből a szempontból. De az eddig kézbe került kötetekből is látjuk, hogy a Teleki-könyvtár anyagának majdan teljes ismerete a magyar művelődéstörténet jelentős részének hosszsmetszeti képét adhatja. Az egymásra épülő könyvgyűjtemények gazdáiból itt csak a legjelentősebbekre figyelmeztetünk.¹

Most minden egyes kötet kézbe vételével lehetőségünk van ennek az adósságnak a törlesztésére.

Somkuti Gabriella 1967-ben megjelent írásában már feltárta Teleki László könyvtárának természettudományi témájú kötetait,² majd az elmúlt években könyvtárunk munkatársai, Sallai Ágnes és Szabó Ádám több tanulmányt is szenteltek az egyes tudományterületeket lefedő könyvállománynak,³ részben kiegészítve Somkuti munkáját. Jelen írásomban a müncheni katalógus autopszián alapuló revíziója során feltárt, az orvostudományi munkák provenienciáját illető adatokat ismertetem.

Az Orvostudomány szak a Teleki-gyűjteményen belül mind az állomány mennyiségét, mind a tartalmát tekintve a jelentősebbek közé tartozik, annak ellenére, hogy a természettudományokhoz vonzó Telekiek éppen ezzel a területtel csak felületesen foglalkoztak.

Az egyetlen kivétel a 18. század elején fiatalon elhunyt Teleki József (1701–1729) lehetett. Róla feltételezhető, hogy Halléban látogathatott orvostudományi előadásokat, talán unokatestvérével, idősebb Teleki Ádámmal (1703–1763) együtt. A könyvtára valószínűleg nem sokkal halála után került a nagyenyedi kollégiumba, ahol a disszertációgyűjteményének darabjait két kolligátumba kötötték, ezekben pedig túlnyomórészt orvostudományi értekezések találhatók.⁴ Az ő possesszori

¹ RITOÓKNÉ SZALAY 1977, 14–24.

² SOMKUTI 1967, 408–428.

³ Pl.: SALLAI, SZABÓ 2018, 381–410; UÓK, 2019, 421–468.

⁴ GORDÁN 2019, 137.

bejegyzésével ellátott disszertációk Halléban jelentek meg Teleki József hallei tartózkodása idején, ami arra utal, hogy kiemelt figyelmet szentelt ennek a tudományterületnek.

A koronaőr Teleki József (1738–1796) elsősorban matematikával és fizikával foglalkozott, e két terület iránti vonzalma élete végéig kitartott, Leidenben azonban látogatta egyebek mellett az Albinus fivérek, Bernhard Siegfried (1697–1770) és Frederik Bernard (1715–1778)⁵ előadásait is. *Essai sur la foiblesse des Esprits-forts* című írásában a himlőoltás előnyeit valószínűségi számítással bizonyította.⁶

Teleki Mária könyvtárából

A könyvtáradományozó Teleki József (1790–1855) édesanyja, Teleki Mária 1792-ben örökölte meg az ő édesapja, Teleki Ádám (1740–1792) könyvtárának egyharmadát.⁷ Teleki Ádám könyvtárát a három lánya (Mária, Polixéna és Anna) között osztották fel. Mária ekkor már Teleki László felesége volt, könyvtára értelemszerűen beolvadt férje pesti könyvtárába, majd fiuk, Teleki József adományaként kerültek az Akadémia könyvtárába.⁸ Az öröklésről szóló bejegyzés az orvosi témájú könyvek közül négy tételben szerepel, az egyetlen magyar nyelvű műben, K. Mátyus István *Diaeteticájában*⁹ nincs korábbi possesszori bejegyzés, és a megjelenés éve is arra mutat, hogy ez Teleki Ádám beszerzéséül került a tulajdonába.

A possesszori bejegyzésekből két könyvről tudjuk, hogy idősebb Teleki Ádám (1703–1763), a könyvtárát lányaira hagyó Teleki Ádám édesapja hallei tanulmányai idején vásárolta, ezek közül az egyik Philipp Jacob Düttel *Tractatio medico-practica* című munkája.¹⁰ Az orvostudomány szakban még egy lógyógyászati témájú könyvön szerepel Teleki Ádám supralibrosa (A. C. T. 1738),¹¹ ez azonban már inkább a földbirtokos és katonaember, semmint a tudós érdeklődésének köszönhetően került a könyvtárába.

A negyedik mű, az *Enchiridion practicum medico-chirurgicum*¹² előléte már mozgalmasabb, legalább három korábbi possesszora is volt. Egy bizonyos Kászoni J. személyét dátum és helymegjelölés nélküli possesszori bejegyzése alapján eddig nem tudtuk azonosítani, így az sem világos, hogy a másik két possesszor előtt vagy után birtokolta a könyvet. A kötet egy ideig Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) tulajdonában volt (*Fran. Pariz Pápai Med. Dris Enyed. Compar. Symb. EPIΩ*

⁵ Édesapjukhoz, Bernhardus Albinushoz (1653–1721) hasonlóan a fivérek is elsősorban humán anatómiával foglalkoztak. Az idősebb Albinus anatómiai munkái (*De ossibus corporis humani*, 1726, *Historia musculorum hominis*, 1734) évtizedekre meghatározóak voltak ezen a tudományterületen. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz318.html#> Ld.: F. CSANAK 1983, 74.

⁶ F. CSANAK 1983, 162–186.

⁷ Az öröklöt hagyott könyvekbe egységesen a következő szöveg került, ugyanattól a kéztől: *Ex Bibliotheca Excellentissimi quondam Domini Comitis Adami Teleki de Szék primis Mensis 7bris diebus in Anno 1793 in tres partes divisa cessit in partem Ill. Dominae Comitissae Mariae Teleki de Szék.*

⁸ SZABÓ 2019, 43–65.

⁹ MTA KIK Orvt.O.196e *Diaetetica, az az, A'jó egészség' meg-tartásának modját, fundamentumson elő-adó könyv; mellyet, betegek körül való foglalatosságtól üres óráin írt és készített, 's maga költségével közönségessé-is tett K. Mátyus István. Kolozsvár 1762–1766*

¹⁰ *est C. AT. Comp. Halae [...] 1723 Diebus. Febr. Symbol. Jehova lux mihi in tenebris in luce Solutum mp.* MTA KIK Orvt.O.234e Philippi Jacobi Düttelii *Tractatio medico-practica*. Augsburg, 1722. A másik biztosan Halléban vásárolt könyv Georg Heinrich Zincke *Schediasma de re literaria et bibliothecaria [...]* című műve.

¹¹ MTA KIK Orvt.F.33h. *Georgii Simonis Winteri Hippiater expertus, seu medicina equorum absolutissima* Nürnberg, 1678.

¹² MTA KIK Orvt.O.241e. Genf, 1644.

k[a]j AAHΘEIA), tőle került Fejérvári Istvánhoz. Fejérvári Pápai-Párizra mint a filozófia és a görög nyelv professzorára hivatkozik, tehát a bejegyzés 1680 után és valószínűleg Pápai-Páriz halála előtt keletkezhetett, a bejegyzés szövegezése is arra utal, hogy a professor maga ajándékozhatta a könyvet Fejérvárinak: *Ex donatione Clarissi. ac doctissi. M.D. philosophiae linguaeque graecae professoris Dni. Francisci Pariz Papai praeceptoris sui gratissimi in memoriam nunquam debibile possidet Stephanus Fejérvári.*

Fejérvári életéről keveset lehet tudni, azon túl, hogy Teleki Mihály (1634–1690) költségén tanult Leidenben, skorbutról szóló disszertációját neki ajánlotta 1684-ben.¹³ Orvosi reversálisban kötelezte magát, hogy tanulmányai végeztével, hazatérte után a Teleki család szolgálatába áll, így ő lett a Telekiek első udvari orvosa.¹⁴ Weszprémi István úgy tudja, hogy 1688-ban hunyt el.¹⁵

Bodoki József és Kresznerics Ferenc

Köztudomású, hogy az alakuló Magyar Tudós Társaság könyvtárát a Teleki József által adományozott családi könyvtár alapozta meg, amely azonban már évtizedekkel korábban is jóval több volt egy főúri család könyvtáránál, amit az is jelez, hogy igyekeztek felvásárolni a látóköribe kerülő tudóskönyvtárakat. Cornides Dániel könyvtárát például a koronaőr Teleki József vásárolta meg, fia, Teleki László, ahogy arról már korábban szó esett, erdélyi professorok könyvtárát szerezte meg, mások mellett Bodoki Józsefét. A könyvtáradományozó Teleki József pedig már kimondottan az Akadémia számára vásárolta meg a szótáríró plébános, Kresznerics Ferenc (1766–1832) könyveit.

Bodoki József (1730–1799) maga is vásárolt teljes könyvtárakat. A legjelentősebb talán a két Zoltán József, apa és fia könyvtára.

Idősebb Zoltán József (1712–1763) életútját részletesen ismerteti halotti beszédében Incze Mihály. 1741-től öt évet töltött külföldi (Halle, Leiden, Utrecht) egyetemeken, majd hazatérve Bánffy Dénes és felesége, Bartsai Ágnes udvarának orvosa és ezzel párhuzamosan Fehér és Hunyad megyék orvosa volt.¹⁶ Élete utolsó éveiben szülővárosában, Kolozsvárott működött. Noha korának ismert és népszerű orvosa volt, nevét mégis inkább műfordítói munkássága miatt emlegetik. Könyvtárából nemcsak orvostudományi kötetek maradtak fenn, azonban minden orvosi munkában szerepel egy bizonyos Bódvay (Bódvai) Ferenc possesszori bejegyzése is, akinek a személyéről semmi közelebbit nem sikerült kideríteni. Valószínűleg orvos volt, erre az egyetlen hosszabb bejegyzésében a mottója utal (*Honora medicum – Tiszteld az orvost*¹⁷). Talán Erdélyben, közelebből Fehér vagy Hunyad megyében működhetett, ahol Zoltán József is. A possesszori bejegyzéseiben helymegjelölés egyáltalán nem szerepel, dátum is csak két alkalommal (1740, illetve 1747). Zoltán József possesszori bejegyzéseinek datálása minden esetben 1754. június 4., amiből arra következtethetünk, hogy Bódvay abban az évben, esetleg az előző év folyamán hunyt el, és a hagyatékát vásárolhatta meg Zoltán József.

¹³ *Dissertatio inauguralis medica de scorbuto* = RMK III, 3293.

¹⁴ A reverzális teljes szövege olvasható: FODOR 1965, 83–84.

¹⁵ WESZPRÉMI 1787, 149.

¹⁶ *Hazáját híven és serényen gyógyító szerelmes orvos* 1763, [20]. – Egyébként örünk a Teleki-gyűjteményben egy nőgyógyászati munkát Bánffy Dénes ex librisével, James Primerose-tól, *De mulierum morbis et symptomatis libri quinque* címmel. MTA KIK Orvt.Qu.22h.

¹⁷ Az idézet a deuterokanonikus Sirák fia könyvéből származik (Sir 38:1). A bejegyzés az Orvt.F.1h raktári jelzetű kötetben található, erre a későbbiekben még vissza fogunk térni.

Ifj. Zoltán József kolozsvári tanulmányai¹⁸ után, édesapjához hasonlóan Utrechtben tanult, Jacob Benignus Winslow négykötetes anatómiájának latin nyelvű kiadását itt vásárolta meg 1767-ben.¹⁹ A többi, tőle származó posszesszori bejegyzés 1776 és 1790 között keletkezett, de helymegjelölés nélkül, és egy magyar nyelvű ásványtani munka²⁰ kivételével mind orvostudományi mű. Pontosabb életrajzi adatokat nem tudni, 1794-től Kraszna vármegye physikusa volt.

Kresznerics Ferenc az 1790-es években kezdetett intenzívebben a könyvgyűjtésbe, legkorábbi posszesszori bejegyzései ebből az időből származnak. Könyvtára a nyelvészet és a teológia mellett számos más tudományterületet is lefed, valamint szépirodalmi műveket is tartalmaz. Szép számmal őrzünk orvostudományi könyveket Kresznerics bejegyzésével, ezek közül több magyar nyelvű is: Rácz Sámuel (1744–1807) orvos fiziológiával és „borbélyi tanításokkal” foglalkozó műveit,²¹ illetve az ő fordításában a bécsi Anton von Störck (1731–1803) *Orvosi tanítás* című könyvét.²²

Az eddig ismertetett kötetek útja a Telekiek könyvtárába viszonylag pontosan rekonstruálható, akár családi örökségként, akár egy-egy nagyobb gyűjtemény megvásárlásával jutottak hozzá. Néhány olyan korábbi posszesszori könyvtárából is kerültek orvostudományi művek a Telekiek birtokába, akik nem álltak közelebbi kapcsolatban a családdal.

Glosius Sámuel (1740–1802) orvos életéről, családjáról és anyagi körülményeiről viszonylag sok részlet ismert, köszönhetően fia és menyé végrendeletének és az evangélikus egyház javára tett alapítványuknak. Édesapja, Glosius Dániel, evangélikus lelkész volt, aki intenzív levelezést folytatott sógorával, Wallaskay János (1709–1766) pesti orvossal.²³ Glosius Dániel könyvtárának néhány darabja fiához került, amint arról unokájának végrendeletéből értesülünk:

...mert azt a keveset, ami reá esett volna, Babett nővérének, férjzett Mathesius-nének ajándékozta, még azt az egynéhány könyvet is, amit magához vett, neki kifizette és őt továbbra is állandóan támogatta.²⁴

Bécsi egyetemi tanulmányai után Pesten telepedett le, egy ideig nagybátyja, Wallaskay János mellett praktizált, majd annak halála után megörökölte a patientúráját, amelyhez ebben az időben már számos Pesten és Pest megyében élő arisztokrata család is tartozott, egyebek mellett a Ráday és a Teleki család.²⁵

¹⁸ PATAKI 2004, 357. – Ifjabb Zoltán József a kolozsvári református kollégiumban 1766-ban könyvtárőr volt, Sófálvi Józseffel együtt állították össze a könyvtár katalógusát (*Catalogus librorum illustris Collegii Reformati Claudiaci*). Sófálvi József (1745–1794) külföldi tanulmányai, majd néhány év nagyszebeni és kendilónai lelkési szolgálat után a kolozsvári kollégium tanára volt. Posszesszori bejegyzését a Teleki-gyűjtemény számos kötetében megtaláltuk, elsősorban teológiai művekben.

¹⁹ [E]st Josephi Zoltán. Compar. Trajecti ad Rhen. A. 1767. 10, Octobr. MTA KIK Orvt.O.24e

²⁰ BENKŐ Ferenc, *Magyar minerologia, az az a' kövek's értzek tudománya*, Kolozsvár, 1786. MTA KIK. Ás.Ft.O.21.

²¹ MTA KIK Orvt.O.16e *A physiologiának rövid summája*, Pest, Patzkó, 1789; MTA KIK Orvt.O.24 *A borbélyi tanításoknak első-második darabja*. Pest, Trattner, 1794.

²² MTA KIK Orvt.O.36e.

²³ 1749-től 1754-ig esperes, majd haláláig (1755) a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke volt. KRÁSZ 2023, 129–130.

²⁴ A „Glosius Sámuel és Dániel és Glosius-Artner Karolina egyesített alapítvány” alapító-levele, 1941, 16. – Az 1750 körül elhunyt Glosius Dániel könyvtárának jegyzékét ld. *Magyarországi magánkönyvtárak* 2024, 349–362.

²⁵ „Semmi újságot írni nem tudok” 2016, 194.

A neves orvos posszessori bejegyzéseit három kötetben találtuk meg, az egyikben a mottójával kiegészítve: *Inseruit usibus Samuelis Glosii cuius symbol[um] Mihi semper vivere Christus et mori lucrum. 1759.*²⁶

Johann Conrad Barchusen (1666–1723)²⁷ és Herman Boerhaave (1668–1738)²⁸ egy-egy művét tartalmazó kolligátumban²⁹ olvasható bejegyzés szerint a kötet eredetileg a kolozsvári Pataki Sámuel tulajdona volt.³⁰ Ezen a néven három orvos is praktizált Erdélyben a 18–19. században, egy orvosdinasztia három tagja. Önmagában a posszessori bejegyzés helymegjelölése alapján nem dönthető el, hogy pontosan melyik Pataki Sámuelről lehet szó. A sorban első (1692–1766) a Telekiek támogatásával végzett teológiai és orvosi tanulmányokat Németországban és Hollandiában az 1720-as években (Leidenben éppen Boerhaave-nál tanult). 1738-tól Kolozsvárott élt és praktizált a város alkalmazásában, valamint arisztokrata családok, így a Telekiek családi orvosa is volt. Fia (1731–1804) szintén német és holland egyetemeken tanult, majd 1759-től a kolozsvári kollégiumban a bölcséleti tanszék tanára volt egészen 1780-ig, amikor Kolozs megye orvosa lett. Ekkorra már kiterjedt praxissal rendelkezett, a Teleki család tagjait is kezelte.³¹ A harmadik Pataki Sámuel (1765–1824) kötődött legkevésbé Kolozsvárhoz, de a könyvek kiadási helye (Utrecht és Párizs), a megjelenés éve (1696, illetve 1723) és a szerzők személye miatt is valószínűbb, hogy a két idősebb Pataki közül az egyik lehetett az eredeti tulajdonos.

Horváth Mátyás orvos (?–1817) posszessori bejegyzésével (Matth. Horváth 1784) két kötetben találkoztunk.³² Valószínűleg arról a Horváth Mátyásról van szó, aki Marosvásárhelyen a város hivatalos orvosa volt, majd az 1812-ben megnyílt kórházban működött. Szintén valószínű, hogy az ő neve olvasható a marosvásárhelyi Teleki Téka feljegyzéseiben, amelyekből kiderül, hogy rendszeresen olvasott egy 17. századi vegytani kézikönyvet.³³ Mindössze három levele maradt fenn,³⁴ ezektől eltekintve nem sokat lehet tudni az életéről, így az sem világos, hogy milyen rokoni kapcsolatban volt, ha egyáltalán, azzal a Horváth Sámuellel, akinek a posszessori bejegyzése (Samuely Horváth M. Dris) szintén olvasható a *Lexicon medicum*-ban.³⁵

Orvt.Qu.25h jelzeten található Boerhaave *Methodus studii medici* című munkájának 1753-as velencei kiadása.³⁶ Mindkét kötetben ugyanaz a posszessori bejegyzés olvasható (Emerici G[...])

²⁶ MTA KIK Orvt.O.219e *Corporis humani anatomiae authore Philippo Verheyen*, Amsterdam, Lipcse, Wetstein–Smith, 1731.

²⁷ Utrechti orvosprofesszor.

²⁸ Leideni orvos és botanikus, a leideni botanikus kert igazgatója. Magyar páciense is volt Bethlen Júlia személyében, bár soha nem találkozottak, Boerhaave a férj, Teleki Sándor (1679–1760) levelei alapján állította fel a diagnózist és javasolt gyógykezelést. Ld.: PETRŐCZI 2024, 387–402.

²⁹ MTA KIK Orvt.O.252e *J. Conradi Barckhausen pharmacopoeus synopticus*, Utrecht, Halma, 1696², *Hermanni Boerhaave [...] Tractatus de viribus medicamentorum*, Paris, Cavalier, 1723.

³⁰ Est Samuelis Patakij de Kolozsvár.

³¹ GAAL 1994, 28–44.

³² MTA KIK Orvt.O.22e *Die Geschichte der Gesundheit und die Kunst dieselbe zu erhalten*, MTA KIK Orvt.Qu.13 *Bartholomaei Castelli Lexicon medicum Graeco-Latinum*.

³³ SOMKUTI 1963, 291–303.

³⁴ FODOR 1965, 155–159.

³⁵ Horváth Sámuel neve még egy általános természettudományos műben kerül elő. A posszessori bejegyzés keltezése 1769, és egy korábbi bejegyzést írt felül, amelyből csak annyi olvasható ki, hogy a kötet korábban egy Telekié volt. MTA KIK Termtan.O.271 *Allerhand nützliche Versuche, dadurch zu genauer Erkäntnis der Natur und Kunst der Weg gebähnet wird*, Halle, 1721–1723.

³⁶ *Hermanni Boerhaave [...] Methodus studii medici*, Venezia, Remondini, 1753. Somkuti nem említi.

1772 MD.), és bár a családnevet mindkét kötetben kivakarták, ha nehezen is, de kivehető, hogy Gogolák Imréről lehet szó, aki tanulmányait a Markhot Ferenc által alapított egri orvosképzőben kezdte.³⁷ Az intézmény pár év működés után szűnt meg, hallgatói közül többen, így Gogolák Imre is a budai egyetemen fejezte be tanulmányait, ekkor írta meg *Dissertatio inauguralis medica de ictero periodico* című értekezését. 1772-ben tehát a medicus doctor cím még semmiképpen nem járhatott neki, vagy megelőlegezte magának, vagy a posszesszori bejegyzés később került a kötetekbe.

Végezetül essen szó Daniel Sennert (1572–1637)³⁸ összes műveinek 1641-es párizsi kiadásának második kötetéről, amelyben nem kevesebb mint nyolc posszesszor bejegyzését találtuk.³⁹

A legkorábbi bejegyzés 1697-ből, Vizaknai (Briccius/Bereczk) György kolozsvári orvostól származik, aki egy évvel korábban tért haza külföldi tanulmányai után. Vizaknai György 1720-ban hunyt el Kolozsvárott. 1725-ben Szászvárosban vásárolta meg a kötetet gyerőmonostori Kemény János. Tőle vette (vagy kapta) meg Petrás Mihály, gyulafehérvári apotekárius,⁴⁰ majd néhány évvel később 4 magyar forintért adta el a könyvet Pósaaházy Pálnak, akiről nem tudunk semmi közelebbit. Pósaaházy bejegyzésének keltezése meglehetősen furcsa, úgy tűnik, mintha a bejegyzésben szereplő eredeti, szinte biztosan helytelen évszámot (1777) valaki később 1737-re javította volna. Annyi bizonyos, hogy 1740-ben a könyv már Bódvay Ferenc birtokában volt. Mint arról már ejtettünk szót, Bódvay könyvei 1754-ben idősebb Zoltán Józsefhez kerültek. Zoltán József könyvtárát Bodoki József vásárolta meg, Bodokiét pedig Teleki László. 1777-ben tehát már jó eséllyel Bodoki birtokában volt a könyv.

Szoboszlai György bejegyzésében nem szerepel évszám, de mivel valószínű, hogy arról a Szoboszlairól lehet szó, akiről Ruard Andala (1665–1727) franekeri professzor nagy megbecsüléssel nyilatkozott Teleki Sándornak 1720-ban írt levelében,⁴¹ ezért vagy Vizaknai után, vagy Pósaaházi és Bódvay között birtokolhatta a kötetet.

Ennek az egy kötetnek a provenienciája tehát viszonylag pontosan feltárható a többé-kevésbé gondosan keltezett posszesszori bejegyzéseknek köszönhetően 1697-től 1799-ig, Bodoki József haláláig, amikor is a Telekiek birtokába került, onnan pedig a születő Akadémia könyvtárába.

Amint látható, az alapító állomány egyetlen szakjának alaposabb vizsgálata során is több, 17–18. századi magyar értelmiségi neve bukkant fel korábbi tulajdonosként, akiről semmit, vagy szinte semmit nem tudunk. Életútjuk feltárása, esetleg könyvtárak rekonstruálása későbbi kutatások tárgya lehet.

Hivatkozott irodalom

A „Glosius Sámuel és Dániel és Glosius-Artner Karolina egyesített alapítvány” alapító-levele, Bp. 1941.

F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán, Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1983.

FODOR István, *Orvostörténeti levelek, II. rész = Orvostörténeti Közlemények*, 35(1965), 65–309.

GAAL György, *Pataki Jenő, Erdély első orvostörténésze = Erdélyi Múzeum*, 56(1994), 3–4, 28–44.

³⁷ NEMES 2021, 146.

³⁸ Wrocław-i születésű német orvos, wittenbergi professzor.

³⁹ MTA KIK Orvt.F.1h *Danielis Sennerti Vratislaviensis [...] Operum*, Paris, 1641. Sennert munkái többnyire rendkívül gyakorlatiasak, nem véletlen, hogy évtizedekig kézről kézre jártak a kötetek.

⁴⁰ Petrás Mihály posszesszori bejegyzése 1721-ből a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában is felbukkan, Thomas Bartholin dán orvos *Historiarum anatomicarum rariorum centuria* című, 1654-ben Koppenhágában kiadott munkájában. (B o-2332).

⁴¹ *Peregrinuslevelek* 1980, 357.

- GORDÁN Edina, *Ifj. Teleki József (1701–1729) disszertációgyűjteménye = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben, Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. Kolumbán Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 25), 132–166.
- Hazáját hiven és serényen gyógyító szerelmetes orvos ... Zoltán Jo'sef ... felett ... a 'kolo'svári reformáta ecclesiának ... templomában, ... utolsó tisztességet tett Intze Mihály ezer hét száz hatvan harmadik esztendőben Bőjtelő havának huszadik napján*, [Kolozsvár], [1763], [20].
- KRÁSZ Lilla, *Tudományos tudáshálózatok a modern kor küszöbén: orvosi írásmódok a 18. századi Magyar Királyságban = Élet – Tudomány – történelem, Tanulmányok az MTA Élettudományok-története Munkabizottság tevékenységéből, 2016–2023*, szerk. Forrai Judit, Krász Lilla, Bp., Létra Alapítvány, 2023, 118–137. <https://doi.org/10.32558/elet.2023.7>
- Magyarországi magánkönyvtárak, 7, 1540–1760*, szerk. Monok István, Bp., MTA KIK, 2024 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 13/7).
- NEMES Csaba Miklós, *Tallózás Eger orvostörténeti múltjában = Orvostörténeti Közlemények*, 67(2021), 135–157.
- PATAKI Jenő, *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2004.
- Peregrinuslevelek, 1711–1750, Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. Hoffmann Gizella, Szeged, JATE BTK, 1980 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 6), 357.
- PETRŐCZI Éva, *Hermann Boerhaave professzor és Telekiné Bethlen Júlia = Balázs 75, Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára*, szerk. Béla Bálint, Latzkovits Miklós, Majoros Viktória, Bp., Reciti, 2024, 387–402.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Az Akadémia Könyvtárának régikönyv-gyűjteménye, Vázlat és adatok a gyűjtemény fejlődésének történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 93(1977), 14–24.
- SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *Az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású botanikai és zoológiai könyvei = Magyar Könyvszemle*, 134(2018), 381–410. <https://doi.org/10.17167/mksz.2018.4.381-410>
- SALLAI Ágnes, SZABÓ Ádám, *A Teleki család és az Akadémiai Könyvtár Teleki-állományának magyar vonatkozású földtudományi könyvei = Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 421–468. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.4.421-468>
- „Semmi újságot írni nem tudok”, Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése, s. a. r. Berecz Ágnes Gabriella, Bp., Ráday Gyűjtemény, Balassi, 2016.
- SOMKUTI Gabriella, *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében = Az OSZK Évkönyve 1961/1962*, Bp., 1963, 291–303.
- SOMKUTI Gabriella, *Korszerű természettudományos irodalom Széchényi Ferenc és Teleki László könyvtárában (II) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966*, 1967, 408–428.
- SZABÓ Ádám, *A Teleki család és a könyvek = Teleki József, Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*, Bp., MTA KIK, 2019 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, 40(115), 43–65. <https://doi.org/10.36820/MTAKIK.KOZL.2019.TELEKI.2>
- WESZPRÉMI 1787 = *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia, Centuria tertia, decas I. et II. Excerpta ex adversariis Stephani Wespriemi*, Bécs, Trattner, 1787.

MEZEY MÓNIKA

FIGYELŐ

Beszámoló egy sikeres restitúciós eljárásról: a visszatért Nervus opticus. 2025 nyarán érkezett haza az Egyesült Államokból egy, a második világháború végén, az Eötvös Collegium könyvtárából eltűnt kötet. Mind térben, mind időben hosszú utat járt be: 1675-ös megjelenésétől napjainkig, a bécsi nyomdából Nagyszombatba, onnan Pozsonyon át Budapestre, majd Münchenen át egészen New Yorkig (és ezek csupán a fellelhető források alapján feltárt helyszínek).

A mű maga nem ritkaság, Magyarországon is megtalálható több közgyűjteményben. Két variánsát ismerjük: az egyik ajánlása Szelepcény György esztergomi érseknek (ilyen a miénk is), a másik Karl von Liechtenstein-Kastelkorn olmtüzi püspöknek szól.

Teljes leírása¹:

Nervus Opticus Sive Tractatus Theoricus, In Tres Libros Opticam Catoptricam Dioptricam Distributus : In quibus radiorum a lumine, vel obiecto per medium Diaphanum processus, Natura, Proprietates, & Effectus, selectis, & rarioribus Experimentiis, Figuris, Demonstrationibusque exhibentur / Authore P. Zacharia Traber, Styro Martiaffluensi, Societatis Jesu Sacerdote
Viennæ Avstriæ, Typis Joannis Christophori Cosmerovij, Sac. Cæs. Majest. Typographi Aulici, Die XXIV. Aprilis, Anno M. DC. LXXV.

Példányunk kötése korabeli fehér pergamen, középen Szelepcény György supralibrosával, csupán a szalagokat cserélték/pótolták valószínűleg nemrég. Jó állapota, gyönyörű metszetei miatt magas áron eladható a külföldi műtárgypiacon.

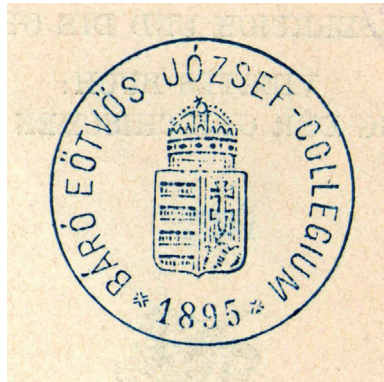
A műről, szerzőjéről és magyar vonatkozásairól Ecsedy Anna művészettörténész kutatásaiból tudhatjuk meg a legtöbbet, itt csak a legfontosabbakat említem: Zacharias Traber (1611–1679) jezsuita szerzetes műve három könyvre tagolódik: optikára (fénytán), katoptrikára (visszavert fény, azaz a tükröződés tudománya) és dioptrikára (sugártöréstan). A gazdagon illusztrált kötet címlapképét Tobias Sadeler rézmetsző (1641?–1679 körül) készítette, és valószínűleg az ő műhelye kivitelezte az ábrákat tartalmazó táblákat is. Traber a műben az optika tudományának alapvető tudnivalóin túl személyes tervezői tapasztalataira alapozva, bonyolult katoptrikai kombinációk gyakorlati megvalósíthatóságát is elemzi. Pótolhatatlan forrás a pozsonyi érsekkert egykori képeinek rekonstrukciójához, hiszen Lippay György érsek megbízásából Traber döntő szerepet játszott a kert berendezésében, a különleges technikai megoldások megtervezésében, kivitelezésük irányításában.²

¹ *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*: VD17 32:701326B, <https://kxp.k10plus.de/DB=1.28/CMD?ACT=SRCHA&IKT=8079&TR-M=%2732:701326B%27>

² ECSEDY 2013, 171–232.

2022 márciusában vette észre a New York-i Martayan Lan antikvárium online kínálatában Kiss Farkas Gábor irodalomtörténész, tanszékvezető egyetemi docens a kötetet. Figyelmét az keltette fel, hogy az ismertető szerint a címlapon a nagyszombati jezsuita kollégium tulajdonosi bejegyzése szerepel. Azonnal felhívta erre az ELTE Egyetemi Könyvtár munkatársainak figyelmét, hiszen a nagyszombati könyvtár nagy része a jezsuita rend feloszlata után, 1777-ben Budára (majd rövidesen Pestre) költözött, a mai egyetemi gyűjtemény alapja lett.

Az Egyetemi Könyvtár vezetője rögtön belső vizsgálatot indított, s miután saját példányukat nem találták – feltételezve, hogy az ő eltűnt könyvük bukkant fel – felvette a kapcsolatot az amerikai antikváriummal. A levélváltás során kiderült, hogy a címlapverzón egy bélyegző nagyon halvány, elmosódott körvonala látszik, ezért multispektrális képalkotó vizsgálatot (MSI) kért annak láthatóvá tételére. A rekonstruált kép azonban nem a várt eredményt hozta: nem az Egyetemi Könyvtár, hanem az Eötvös József Collegium régi bélyegzője sejtett fel. A kötetből minden más, az egykori collegiumi tulajdonra utaló jelzést eltüntettek: az utolsó oldali bélyegzőt és a címlap jobb felső sarkába írt leltári számot és szakjelzetet csupán a papír némileg világosabb árnyalata, enyhe benyomódása jelzi az avatott szem számára.

1. ábra. Az Eötvös József Collegium bélyegzője

A történetnek az Eötvös Collegium bélyegzőjének előtűnéséig, így a jogutód Irodalomtudományi Intézet mint tulajdonos színre lépéséig tartó állomásait részletesen bemutatta Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamária, az Egyetemi Könyvtár főigazgatója 2022 szeptemberében a *Hagyományok és kihívások X. Országos Könyvtárszakmai Nap* nyitóelőadásában, mely azóta nyomtatásban is megjelent.³

Rövid kitérő arról, miért az Irodalomtudományi Intézet kapja vissza az egykori Eötvös Collegium kötetét: Az 1895-ben, a minőségi tanárképzés céljával alapított Eötvös Collegium magas követelményei teljesítéséhez a kezdetektől színvonalas könyvtárat igyekezett biztosítani, melynek felbecsülhetetlen tudománytörténeti értékét máig az adja, hogy alapításától a legkiválóbb tudós tanárok tanácsai alapján fejlesztették állományát, valamint hogy páratlan magángyűjteményekkel, ajándékokkal gazdagodott.

A Rákosi-rendszer azonban a Collegiumot is megszüntette, 1950 szeptemberétől az épület a Tanfolyamellátó Nemzeti Vállalat irányítása alá került (20. sz. diákszálló néven a korábbi 100 helyett

³ KULCSÁR SZABÓ 2023, 13–28.

nem ritkán 400–450 hallgatóval). „A könyvtárat csak a nagy tekintélyű volt collegisták közbelépésével sikerült az Akadémiai Könyvtár fiókjaként megőrizni” – írta Keresztury Dezső visszaemlékezésében.⁴ Hivatalosan 1950. október 1-jével a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára egyik osztályává vált, majd 1956-tól a megalakuló Irodalomtudományi Intézet kezelésébe került.

Visszatérve kötetünkhöz: a restitúciós eljárás elindításához a collegiumi bélyegzőn túl szükség volt minden olyan fellelhető dokumentumra, mely igazolja, hogy a könyv egykor az intézmény tulajdonában volt. A régi cédulakatalógusokban nem találtam nyomát, ahogy az 1950 utáni (már MTA) törlési-, illetve más intézményeknek átadott könyvjegyzékekben sem, ezért az egyetlen járható út az eredeti leltárnaplók alapos átvizsgálása maradt 1895-től kezdve. Ez csaknem 40 ezer cím ellenőrzését is jelenthette volna – szerencsére kb. 2 órai munka után, a 6910-es leltári számnál megtaláltam a művet.

A leltárnapló bejegyzése szerint a kötetet 1903-ban, „a pozsonyi kir. kath. főgymnasium Régi Könyvtárának duplumaiból” kapta ajándékba a Collegium. E „Régi Könyvtár” eredetileg az 1626-ban, Pázmány Péter által alapított pozsonyi jezsuita kollégium könyvtára volt,⁵ s bár innen is leválogatta Kovachich Márton György a legértékesebb köteteket az Egyetemi Könyvtár számára⁶ 1782-ben, a jezsuita rend feloszlása után (ekkor kerültek oda az utóbbi évtizedek kutatásainak köszönhetően fellelt, Pázmány Péter magánkönyvtárából származó kötetek⁷), de még így is jelentős gyűjtemény maradt a továbbiakban katolikus gimnáziumként működő intézményben egészen 1919-ig.

S hogy hogyan kerülhetett könyvünk Pozsonyba? Az 1777-es Budára költözés után Nagyszombatban maradt könyvek egy részét szétesztották környékbeli iskoláknak, más részük a Nagyszombati Akadémia tulajdonába került, majd annak nem sokkal későbbi (1784) Pozsonyba, a klarissza kolostor épületébe költöztetésével a szintén ott működő gimnázium „régii könyvtárába” olvadtak be kötetei.⁸

Még egy gondolat a nagyszombati eredet kapcsán: a fennmaradt egykori könyvjegyzékek Traiber 1675-ös művének több példányát is felsorolják fehér pergamen kötésben.⁹ Ezek közül – mivel feltüntették a bekerülés évét is – kötetünk a legelső (még nyomtatása évében) Nagyszombatba került példány, a többi mind későbbi (1680 és 1720 között).

Bartoniek Géza, az Eötvös Collegium első igazgatója a pozsonyi katolikus gimnázium diákja volt egykor, szoros kapcsolatot ápolta alma materével, ezért kaphatott értékes köteteket az akkor már régóta komoly helyhiánnyal küzdő iskolától.¹⁰ (Traiber művén kívül egy 1626-os Káldi-Bibliát, Káldi György 1631-es prédikációgyűjteményét, Baróti Szabó Dávid szótárait, valamint – Bartoniek tudományos érdeklődésének megfelelően – fizikai tárgyú munkákat.) Schönvitzky Bertalannak a gimnázium és a régi könyvtár történetét feldolgozó munkájának nálunk ma is őrzött példányát Bartoniek Géza ajándékozta az Eötvös Collegium könyvtárának.¹¹

⁴ KERESZTURY 1989, 83, Markó 2010, 226–241.

⁵ SCHÖNVITZKY 1896, 24–46.

⁶ SCHÖNVITZKY 1896, 401–403.

⁷ KNAPP 2017, 135–161, KNAPP 2013, 852–859.

⁸ SCHÖNVITZKY 1896, 403–404.

⁹ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 2, 1997, 338, valamint *Catalogus novus librorum Collegii Tirnaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini MDCXC. servato ordine alphabetico* ... 2 tom. Nagyszombat, 1690–1773. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, EK MS J 2/1–2.

¹⁰ A gimnáziumi értesítőkből 1899-től csillan fel az új épület reménye, mert a régi: „Célszerűtlen, egészségtelen, nem iskolának szánt régi kolostor!” – *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium értesítője* 1901, 16. Végül 1908-ra készül el Lechner Ödön tervei alapján a gyönyörű szecessziós új épület a belvárosban, mely ma is a (sok névváltozáson átment) gimnázium székhelye.

¹¹ SCHÖNVITZKY 1896, leltári száma 17.276. A pozsonyi könyvtár 17. századi kéziratos könyvjegyzékeinek fennmaradása is Schönvitzky Bertalan érdeme, ma az egri Dobó István Vármúzeum

A collegiumi könyvtár zárt volt, kölcsönözni nem lehetett, külső olvasók nem látogathatták, ezért valószínűleg csak a háború végén, az ostrom alatt, vagy az azt követő hónapokban kerülhetett ki a kötetünk a gyűjteményből. A háborús károkat felmérő első teljes állományellenőrzés 1947–1949 között zajlott, a záró jegyzőkönyvhöz¹² kapcsolt hiánylista 13. oldalán szerepel Traber műve. A restitúciós eljárás szempontjából fontos volt, hogy a hiánylistán (nem törlési listán!) szereplő köteteket – bízva esetleges előkerülésükben – nem törölték a leltárnaplóból, csupán darabszámát és értékét húzták át.

„A Collegium épületét az ostrom alatt egy nagy légibomba- (valószínűleg összeláncolt), két kisebb légibomba-, két fel nem robbant légibomba-, több ágyúlövedék- és számtalan aknatalálat érte. Az összeláncolt bomba okozta a legnagyobb kárt: az intézet nyugati felét, a homlokzati oldalon valóssággal kimetszette az épülettömbből.”¹³ Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az ostrom kezdetekor az épületben maradt tanárok és kollégisták a pincébe hordták le a legértékesebb könyveket a beszállásolt katonák elől. A bombatalálatok után a romok alól mentették a diákok a köteteket...¹⁴ Valószínűleg e zavaros időkben, de semmiképp sem jogszerűen tűnt el a gyönyörű metszetekkel díszített mű a gyűjteményből. Az azóta eltelt időből csupán annyit tudunk könyvünkéről, hogy 2007-ben egy müncheni aukción vásárolta meg a New York-i antikvárium.

A fentebb ismertetett dokumentumok és történeti háttér alapján kezdeményezte a restitúciós eljárást 2022 nyarán az akkori nevén ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet az akkor még a Miniszterelnökség alá tartozó, de azóta már az Építési és Közlekedési Minisztérium Kulturális Javak Főosztály munkatársaival a kötet visszaszerzésére. Három évvel később, 2025. október 1-jén az Eötvös Collegium épületében, az Irodalomtudományi Intézet könyvtárának olvasótermében együtt ünnepeltük könyvünk hazatérését. Tüzkő Péter, a Kulturális Javak Főosztály vezetője adta át ünnepélyesen a kötetet, majd Bagdány Judit hatósági műtárgy referens beszélt a három évig húzódó eljárás jogi nehézségeiről. Ezután három tudományterület képviselője mutatta be saját szemszögéből a művet és szerzőjét: Kiss Farkas Gábor irodalomtörténész, Ecsedy Anna művészettörténész és Varró Sándor fizikus. Az esemény zárásaként Markó Veronika könyvtáros foglalta össze röviden az itt leírt történetet.

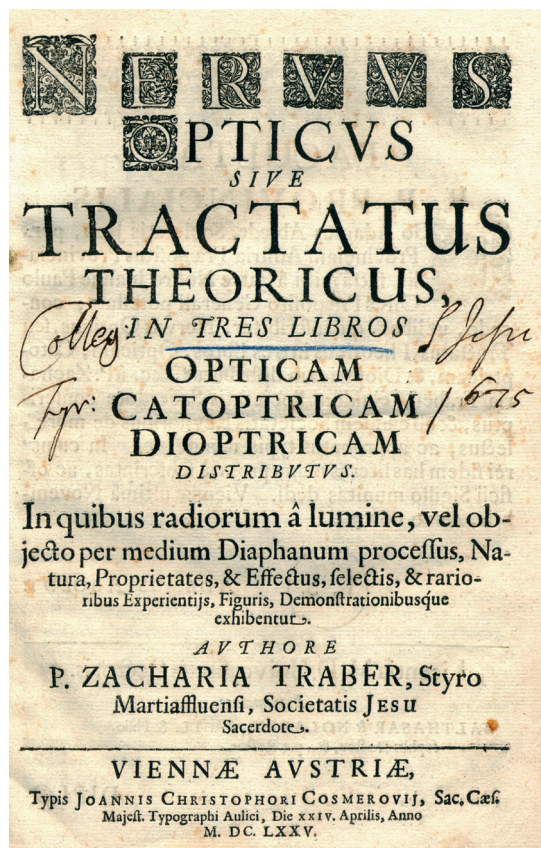
Hangsúlyoznom kell, hogy a siker az érintett intézmények elhivatott szakembereinek közös érdeme, a nehézségek dacára mindenki mindent elkövetett a maga területén, hogy kulturális örökségünk e darabja hazatérhessen.

könyvtára őrzi, ahova az egri jogakadémián tanító fia révén juthattak. *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, 1990, xiv.

¹² A háborús károkat felmérő első teljes állományellenőrzés jegyzőkönyve, 1949. június 30. ELTE Eötvös József Collegium Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár 177/a dosszié.

¹³ TOMASZ Jenő aligazgató jelentése a háborús károkról gr. Teleki Géza kultuszminiszternek, Budapest, 1945. június 18. = *A háború sújtotta Eötvös Collegium* 2004, 129.

¹⁴ IMOLYA 1990. Részleteit közli *A háború sújtotta Eötvös Collegium* 2004, 19–40.

2. ábra. Trabér kötetének a címlapja

Hivatkozott irodalom

- ECSEDY Anna, *Plenus sapientia, Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertjének látványosságai* = *Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 171–232. <https://doi.org/10.1556/muvert.62.2013.2.1>
- A háború sújtotta Eötvös Collegium, Tomasz Jenő emlékére, szerk. Dörnyei Sándor, Bp., Eötvös József Collegium, 2004.
- IMOLYA Imre krónikája, *Egy koronatanú feljegyzései az Eötvös Kollégium ostrom alatti napjairól* = *Juss, Vásárhelyi társadalomismereti és kulturális szemle*, 3(1990), 2, 119–139.
- KERESZTURY Dezső, *Emlékezés az Eötvös Collegium utolsó éveire* = *Valóság*, 32(1989), 3, [61]–84.
- KNAPP Éva, *Librum evolvo, Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Bp., Reciti, 2017.
- KNAPP Éva, *Pázmány Péter magánkönyvtára* = *Magyar Tudomány*, 174(2013), 852–859.
- KULCSÁR SZABÓ Ernőné Gombos Annamária, *Minden, amit a közgyűjtemények védelméről tudni akartál, de sosem merted megkérdezni, Az Egyetemi Könyvtár esete* = *Hagyományok és kihívások X. Országos Könyvtárszakmai Nap, 2022*, szerk. Szabó Panna, Székelyné Török Tünde, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2023, 13–28. https://doi.org/10.21862/HagyKihiv_2022.13

- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, 1, Kassa, Pozsony, Sáropatak, Turóc, Ungvár*; szerk. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/1).
- Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, 2, Nagyszombat, 1632–1690*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Monok István, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 17/2).
- MARKÓ Veronika, *Eötvös József Collegium könyvtára – Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtár; Egy sorsdöntő évtized története (1945–1955) = Magyar Könyvszemle*, 126(2010) 226–241.
- A pozsonyi kir. kath. főgymnasium értesítője az 1900/1901. iskolai évről*, Pozsony, 1901.
- SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, 1896.

MARKÓ VERONIKA

Az erdélyi magyar sajtó egyre bővülő digitális feldolgozása. Immár közel kétfélmillió oldalnyi anyagot számlál és biztosít az olvasó- és kutatóközönségnek a DigiTéka adatbázisa.¹ A 2018 végén indult projekt célja az erdélyi magyar sajtókiadványok digitalizálása, adatbázisba rendezése és megosztása online platformon, ezáltal a lapok, periodikák bárholonnan elérhetővé és kutathatóvá válnak.

A projekt 2020-tól az *1000 év Erdélyben, 100 év Romániában* kulturális programsorozat égisze alatt bontakozott ki. Kezdetben – mivel saját gyűjtemény nem állt rendelkezésére az Iskola Alapítványnak –, az Arcanum és az Erdélyi Magyar Adatbank gyűjtő és digitalizáló műhelyekkel dolgoztak együtt a közkinccsé tenni kívánt tartalom minél szélesebb gyarapítása érdekében, e partnerek meglévő adatbázisaira mai napig hiperlinkekkel hivatkoznak, 2022-től azonban már a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár tetemes magyar nyelvű állományát önállóan dolgozzák fel. Az indulás után fennálló túlerhelyt helyzetet, miszerint az oldalak szkennelése jóval gyorsabban haladt, mint azok feldolgozása és PDF-be rendezése, megfelelő metaadatokkal való ellátása, végül az ELTE Digitális Örökség Nemzeti Laboratóriumával (DH-LAB) kötött szerződés oldotta meg. 2024 végére már elkerülhetetlen volt megoldást találni a feldolgozás gyorsítására, valamint a korszerű eszközök adta lehetőségek kihasználására, ebből a helyzetből született az együttműködés a DigiTéka és az DH-LAB között.

Jelenleg 86 napi- és hetilap, valamint 45 folyóirat számai között böngészhetnek az olvasók, ebből 26 újság már a két műhely közösen végzett munkájának köszönhetően kerülhetett fel az adatbázisba igen rövid idő alatt. Egy év távlatából az összefogás háromszázezer oldalnyi új tartalmat jelentett.

Jelentős lépés volt ez az annotálás az információfeldolgozás és a metaadatok szempontjából is, hisz mindezek teszik lehetővé a gördülékeny kutathatóságot, ezek nélkül azonosíthatatlanná válna a tartalom, a digitális tér által szolgáltatott gyors összefüggés-keresés semmissé lenne.

A jövőt illetően kitűzött cél a repertoár folyamatos bővítése, a keresőmotor finomítása, mivel a különböző cikkek és vizuális anyagok metaadatai ugyan elkészültek, az ezek alapján történő szűkített keresésre még nincs lehetőség.

A jelenlegi munkafolyamat a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár segítségével indult, az ottani dolgozók fotózták be a digitalizálásra előkészített dokumentumokat a Qidenus Smart 4.0 könyvszkennelőrrel, ezután kerültek át a JPG-fájlok a DH-LAB-hoz. A Budapesten használt OCR (optikai karakterfelismerés) alkalmazásba olyan szinten beépítették a mesterséges intelligencia adta lehetőségeket, hogy általa tömeges mennyiségű adatot dolgozhatnak fel rövid időn belül. Az OCR felismeri a lapon a nyomtatott karaktereket, a feldolgozás közben ráhúzza a fényképre egy szövegréteget, ami kijelölhetővé és másolhatóvá teszi a tartalmat. Ez az újonnan létrehozott réteg láthatatlan, nincs megjelenített „felülírása” az eredeti nyomtatásnak, így a nyomdafolyamatok esszenciája, a lapra jellemző betűtípus, tördelés, egyéb esztétikai döntések autentikusak maradnak. A Kolozsvárra visszajuttatott terjedelmes állományra ezek után már csak tördelés, ellenőrzés és feltöltés vár.²

A DigiTéka adatbázisa virtuális térben gyűjti az erdélyi sajtótörténet több mint 200 évnyi anyagát. Az annotálásnak köszönhetően régiókra, szerzőkre szűkíthető a keresés, így a specifikus kutatómunka során lokalizált tartalommal dolgozhatnak a kutatók. A sajtónyomtatványok mellett, Erdély utóbbi két évszázadát felölelő művelődéstörténeti látképét kiegészítendő, felkerültek más jellegű tartalmak is, főként térképek, leltárak, történelmi tanulmányok, különböző statisztikák. Digitális bölcsészeti megközelítésben rendkívül hatékony platformot biztosít a kutatási és anyaggyűjtési folyamatok felgyorsítására, hiszen a beépített keresőmotor elvégzi a kutató helyett a klasszikus metodológia időigényes procedúráját, segítségével nem kell már több száz oldalt átböngészni a kutatás tárgyához releváns részeket keresve, mivel azt pár kulcsszóval elérhetjük. Ugyanakkor indokoltan használok a platform szót, hisz a kutató helyett nem végez el előre meghatározott algoritmusokkal elemzéseket, nem dolgozza fel helyette az adatokat. A terjedelmes tudományos és kulturális tartalom kvantitatív

¹ <https://digiteka.ro/> (letöltve: 2026. 04. 02.)

² Erről bővebben: FERENCZI 2025.

módszerek alkalmazásával lett digitálisan elérhető, melyek a technológia segítségével már megfelelő módon szegmentált és strukturált állapotban kerültek fel a világhálóra.

A nagyméretű forrásanyag feldolgozását a beépített keresőmotor teszi lehetővé. Ez, a korábban elképzelhetetlen pontossággal digitalizált forrásokban a fellelt kulcsszavakat már pillanatok alatt kilistázza, megjelenítve azok kontextusát is, így a kutató saját kutatásához, érdeklődési köréhez releváns linkekre kattint rá csupán. Középtávú cél volna egy komplex kérések feldolgozására és a találatok leszűkítésére is képes algoritmus, ez egyelőre a mesterséges intelligencia megbízhatóságának javításán, finomításán múlik. Addig pedig marad a kutató képességeitől és lehetőségeitől függő keresés.

Korunkban gyakran előkerülő, sok kérdést felvető téma a már meglévő, nyomtatott hordozók digitalizálása, valamint a már egyenesen az online térbe felkerülő (born digital) tartalmak kezelése, kutatása. A magyar könyvdigitalizálás hajnalán, 1996-ban a *Magyar Elektronikus Könyvtár* projekt kezdte a sort a már meglévő irodalmi szövegek egy részének felvitelével egy internetes, bárki számára elérhető, böngészhető adatbázisba. A másik hasonló kezdeményezés a *Digitális Irodalmi Akadémia* volt két évvel később, viszont ez a platform kifejezetten a kortárs szerzők műveire összpontosít. Mindkettő elektronikus átiratokat jelentett elsődlegesen, nem kevés hibaszálalékkal, ami idő közben finomodott. Az *Arcanum* (kezdetekben *Arcanum Digitális Tudománytár*) szintén ebben az időszakban indult útjára, viszont majdnem két évtizedig csupán CD-formában adták közre a már valóban digitalizált, tehát képszerűen azonosítható tartalmakat. A ma is ismert platform mindazonáltal csak 2014-ben bukkant fel. Az *Arcanum Újságok* aloldal az ADT-n belül jelenleg közel 92 millió oldalról nyújt szkennelt verziót, viszont az eddig tárgyalt adatbázisokhoz képest ezek elérése regisztrációt, intézményi vagy személyes előfizetést is igényel (időnként változó mértékben, intézethez és helyhez kötöttek ezek elérhetőek a nagyobb közönség számára is).

Az idő előrehaladtával átalakult a digitalizálás módszertana: a nyomtatott szövegek terjesztésének határait könnyen átugró online tárolás és olvashatóság a szkennelésnek hála megnövekedett ütemben volt képes kiszolgálni az olvasóközönség igényeit. Míg az előbb említett első két projekt a hangsúlyt a kijelzőkre való optimalizálásra fektette, addig a szkennelés új kaput nyitott meg: a tartalom feldolgozásának kezdetétől a feltöltésig töredékre csökkent az idő, és ugyanakkor a lap esztétikai értéke is rögzült. Megjelenésükhöz hűek maradtak az illusztratív elemek, az oldalak, hasábok tördelése, a kor eszközeinek lenyomata.

Ebbe a környezetbe érkezett meg időközben a DigiTéka hiánypótló kezdeményezése, hiszen középpontjában kifejezetten az Erdélyben megjelent sajtóanyagok digitalizálása áll, mindezt egy olyan projekt keretén belül, melynek kitűzött célja a tartalom ingyenes megosztása, terjesztése.

Történettudományi szempontból óriási értékkel bír egy ekkora volumenű projekt, melynek jelentőségét számos egyéb tudományág is fontosnak érezheti és igazolhatja. A művelődéstörténet is elsődleges hasznát veszi az erdélyi lakosságon belül folyó változások feltérképezésében, lehetőséget adva tendenciák felismerésére, összehasonlításra, már a kiegészést megelőző időktől kezdődően. Hogy egyetlen példát emeljek ki, a repertórium részét képezik olyan színháztörténeti hetilapok, mint a *Színház és Mozi* vagy a *Színház és Társaság*. Ezek révén megismerhetővé válnak nemcsak a műsorra tűzött darabok listája és a színészi gárda, hanem a helyi kultúrközönség igényei, véleménye, reakciója is, másrésről pedig a gazdag illusztráltságnak köszönhetően a kor divatja, a jelmezek stílusa, a különböző testtartások, de még maga a portréfotó részletei is megismerhetőek, melyek mind hozzájárulnak a teljes esztétikai kép megalkotásához, mely különböző üzeneteket hordoz magával.

Az irodalom- és sajtótörténet számára nyilvánvaló kincs ez a kezdeményezés, melyben nagymennyiségű szépirodalmi anyag került rögzítésre. Külön kiemelendő az a terjedelmes sajtóanyag, mely a dualizmus utáni időszakot öleli fel, egészen a két világháborúig (kereső program az 'irodalom' keresőszóra 51 ezer találatot listázott csak erre a korszakra szűkítve). A tárgyalt évtizedek során járatos lapok, periodikák szerkesztőseinek dolgozott az akkori irodalmi alkotótábor javarésze, így ezen orgánusok betekintést nyújtanak a legégetőbb korabeli kérdésekbe, javasolt megoldásokba,

a különböző polémiákba, a korstílusok változásába. Másfelől pedig pont ez az az időszak, melyben a leginkább fellendült a regionális sajtó, megnövekedett az igény a helyi hírek, kezdeményezések rögzítésére, propagálására, mindezt erősen támogatta az egyre hatékonyabbá váló információterjesztés is.

Az 1948-at követő időkben a román kormány erősen korlátozta az erdélyi magyar sajtó lehetőségeit, a fenntartott félmaroknyi lap korlátozottan folytatta a lokális hírek közlését, helyettük inkább a teljes országot érintő cikkek és a kommunista propaganda foglalta el a központi helyet. Ezekben az időkben leginkább a (szintén kormányzati, pártfelügyelet alatt működő, erősen cenzúrázott) irodalmi, művészeti lapok vitték tovább a helyi magyar művelődés fáklyáját, művelődéstörténeti, kortörténeti szempontból ezek emelendők ki.

Napjainkra a sajtótörténet immár 20-30 éve foglalkozik a digitális sajtóterjesztés kérdésével, azokkal a változásokkal, melyek a nyomtatott szöveg elérhetőségét és befogadását érintik, mikor az az online felületeken közvetlen fórumcsoportok elé tárul. A disztribúciós platformok közvetlensége magával hordozza az azonnaliságot, az új hírek terjesztése fokozatosan növekvő sebességgel történik. Ugyanakkor a naponta megjelenő aktualitások mellett különböző projektek és kezdeményezések foglalkoznak az archiválás folyamataival, melyek két hangsúlyos célja a már tárgyalta elérhetőség, valamint a tartalom megőrzése, rögzítése.

A digitális térre jellemző „lehívásos” keresést és tartalomelérést a DigiTéka rendszere is nyilvánvalóan követi, hisz nem maga dönti el önkezűleg, hogy mikor melyik tartalom jelenik meg az olvasó számára, nem kell időrendben, lineárisan haladni és kivárni, mire a kijelzett tartalom meg-egyezik a kutatni kívánt témával. Ebben is rejlik a digitális sajtóvilág egyik új aspektusa, miszerint napjainkra megszokottá vált, hogy az olvasó igénye szerint kereshet az őt érdeklő cikkek között. Emiatt sem lehet másodlagos a metaadatok bő részletezése, hisz a keresett tartalom hiába létezik, ha arra lehetetlen rábukkanni.

A DigiTéka által szolgáltatott információhalmazok egybeesnek a sajtó alapjáraton ellátott funkcióival: tudást közvetít, ami „földrajzilag és kulturálisan behatárolható térségekre szorítkozik”, ezen felül politikai és társadalmi befolyásoló ereje van, mely szerves részét képezi az identitásalkotásnak is.³

Kijelenthető, hogy a hasábok tartalmán, fotó- és rajzillusztrációkon keresztül körvonalazhatók, vizsgálhatók a vallási, politikai, neveléstudományi, művészi és a tudományos világot érő hatások, vélemények, megközelítések sora, a DigiTéka különlegességéből adódóan pedig, miszerint nemes egyszerűséggel lehet szűrni erdélyi településekre, lokalizált folyamatokra szűkíthetjük a vizsgált területet, lakosságot.

Egy DigiTéka által szolgáltatott kutatási irány: az erdélyi fotótörténet

A fotótörténet közel 200 évre visszanyúló íve egy a számos kutatási lehetőség közül, melyre a DigiTéka adatbázisa szolgált könnyen böngészhető, bárholnan elérhető forrást. A folyóiratokat, lapokat átnézve sok olyan esetre bukkan az ember, amikor cikkeznek egy helyi fényképészről, vagy akár külön rovatot kapnak a művészetük bemutatására. De nem kell ennyire specifikus eseteket keresnünk ahhoz, hogy a fotótörténeti értékét meglássuk a digitalizált lapokon, szinte bármilyen okból bekerülhet egy fénykép a lehozott hírek közé. A fotó jellege és a cikkhez való kapcsolódása alapján felállítható három nagy kategória, melyekbe be lehet sorolni a kész képkockákat. Lehet a művészi-esztétikai értéke miatt különleges (ezek leginkább a művészről szóló cikkek mellett jelennek meg, vagy létrehozott rovatok bekezdései); politikai-történelmi aktualitása van; az előző kategóriával valamilyen szinten átfedésben is lehetnek a dokumentarista képek, ide az előző csoportokba nem illeszkedő anyagok kerülhetnek, mint egy rendezvény sajtóanyaga, melyek inkább társadalomtudományi vagy néprajzi jelentőséggel bírnak. Az illusztrációra használt (legtöbb esetben) portréfotók külön kategóriát alkotnak, hisz nem egyetlen korszak trendjének tekinthető a cikk mellé beillesztett

³ SZAJBÉLY 2005.

fotó az újságíróról vagy az interjúalanyról, ezek akár a cikk elolvasása nélkül is kontextualizálhatják a témát. Nem érdemes hanyagolni művészi szempontból semelyik kategóriát, hisz sokuk mögött áll alkotói elképzelés, valamilyen üzenet, ugyanakkor a pillanatszerű snittek is bírhatnak valamelyik stílusba beilleszkedő értékkel.

Az összehasonlító megközelítések lehetőségeinek tárháza jócskán meghaladja az észszerűen felsorolható, hisz akár országhatárt megugró elemzést kívánunk írni, akár régióra korlátozzuk a keresést, az anyagon belül is más-más tendenciákat, elképzeléseket látunk, ha az alany illusztrálásáról esik szó. Pláne, ha időben is korszakokat átívelő vizsgálódást folytatunk.

A 19. század végére széles körben elérhetővé vált a fényképezés, számos városban bukkantak fel műtermek, a tehetősebb személyek könnyen belekóstolhattak a számukra elérhető eszközök repertoárjába, a viszonylag könnyen kezelhető gépek lehetővé tették az amatőr tevékenység elterjedését. Az első évtizedek kísérletező jellegét levetve, a századfordulóra közkedvelt irány lett a festői képalkotás a finom fény-árnyék játékokkal, valamint nagy hangsúlyt fektetett az alany érzelmi világának tükrözésére, kivetítésére. Ekkoriban a környezetre fektetett hangsúly visszaszorul, a színteret nem akarja tovább építeni, hanem az érzelmek erejét hangsúlyozza, fokozza az új, szűkre komponált, teret kitöltő arcképfotózás (ld. Máté Olga és Székely Aladár fotóit, vagy a DigiTeka adatbázisánál maradvá, a *Nagyváradi Napló* 1923-as, 21. számának főlapján közölt Ady-portrét).⁴ Ez az új stílus tette lehetővé az irodalmi szereplők „prófétává”, „ikonná” emelésének vizuális illusztrálását is, a fókusz azok látnoki, bölcs erején maradt.

Noha a századforduló idejére már közkedvelt tevékenységgé nőtte ki magát új médiumként a fotográfia, a fénykép sajtónyomtatásban történő publikációs lehetőségeit nem igazán használták ki egységesen a nyomdák. A századfordulót követő első két évtizedben még nem vált tömegessé a fényképek beillesztése a napi- és hetilapok oldalaira, jócskán nagyobb arányú volt a kézzel rajzolt grafika, viszont a hírek vizuális illusztrálása nem volt jellemző – a reklámok élvezték ezt a kiváltságot. Másrészről az igény már megvolt, a közönség szívélyesen fogadta ezt a törekvést. A már említett *Színház és Társaság* lapszámait lapozva rengeteg vizuális anyagot látunk, főként az aktuális évad műsoráról, a társulat színészeiről.

Az első világháború a piktoralista tendenciát jószerevel derékba törte, hisz a terror, a politikai átrendeződés és a halál mindennapos jelenléte oly hirtelen alakította át a művészkörök levegőjében csüngő kérdéseket, aggodalmakat, hogy csak kevesen próbálkoztak a légvárépítéssel. A fotóstársadalom tömegével fordult a dokumentarista jellegű munkák felé, mely a későbbiekben számos világhírű fotóművész táptalaja lett.

A két világháború közötti időszak számos változást hozott, a békediktátummal elcsatolt területeken óriási nehézségeket jelentett az intézmények hiánya és a cenzúra, valamint a forráshiány, ezeket fokozatosan sikerült a királyi Románia magyar kisebbségének önerőből leküzdenie. E hőskorból egyetlen megmozdulást említenék, mely a hétköznapi ember, a sanyarú sors megörökítésére összpontosított: számos magyar fényképész hagyatéka között találunk népviseletes falusi munkásokról készült pillanatképeket, portrékat, mintegy az új kollektív identitásképp megerősítéseképp.

Újabb drámai fordulatot az 1945-öt követő szovjet mintájú kommunista átrendeződés hozott a sajtó- és így a fotótörténetben is, amikor is a pártideológia oly mértékben uralta a hétköznapi élet minden aspektusát, hogy a művészek is új akadályokkal találkoztak: a Párt határozta meg, mi kerülhet a nagyközönség elé, mit szabad megörökíteni, és azt is, hogyan. Ez, ahogy a művészetek más ágazataiban is, nem fojtotta el teljesen az egyéni kifejezőképességet, hanem kreatívabb formákba kényszerítette azokat. A dokumentarista jellegű fényképeket is erősen korlátozták, kevés esély adódott arra, hogy jelentős mozzanatokot örökíthessenek meg, szabályozták, hogy hol és milyen fénykép készülhetett el a nagyközönség elé.

⁴ Ld. erről: E CSORBA 2008, E. CSORBA 2020.

A városképfotózásra már a századforduló környékén is ismerünk jelentős törekvéseket. A 20. század közepén hirtelen megnövekedett az igény a hétköznapiak és az új városi látkép megörökítésére. A propaganda hatására a folyóiratokba kerültek tömegesen olyan fotók, melyek a munkások életét és tevékenységét dicsőítették, a társadalmi haladás megvalósítóiként ünneplve a Párt különböző szintű vezetőit. Az 1956-ot követő időszakot nevezi a szakirodalom a *magyar fotózás reneszánszának*. A levert forradalmat követő években még javában érződött a centralizáló szabályozásokra tett hatalmi próbálkozás, viszont az évtizedek előrehaladtával újra erőre kapott az önkifejező, kreatív fényképezés, ami a cenzúra határfoka miatt Romániában gyakorta meg-megtorpant,⁵ 1989 után viszont látványosan teret hódított, végleg megszabadulva a cenzúra béklyóitól. Ekkortól viszont fokozatosan kellett szembenéznie a digitális fotózás kihívásaival is, mely helyzet a mai napig jellemzi a fényképművészetet és persze annak változatos (nyomtatott vagy immár online) sajtóbeli gyakorlatát, leképezéseit.

Az általam találmra kiválasztott romániai *Háromszék* napilap 1990-től kezdődő számai lelhetőek fel a DigiTékán. Jól látható, hogy ekkor még egyáltalán nem jelentek meg fotók az oldalakon, viszont 1999-ben már szinte minden oldalon találunk legalább egy fényképet. A 2591. szám főoldalán *Itt járt a csendőrpáncsnok* címmel közölt hírt a sepsiszentgyörgyi laktanya képe illusztrálja. Ugyanebben a számban később az erősen érzelmekre ható, dokumentarista riportfotó a „Muszlim menekültek Szarajevóban” képleírással jelent meg.

Az igény a fotókat közlő, illusztrált újságokra jóval korábbi természetesen. Ezt példázza többek között, hogy Marosvásárhelyen már 1959-től kapható volt a havi kétszer megjelenő *Új Élet*, mely maga is „képes lapnak” titulálta a betöltött funkcióját.

Nyilván kiragadott példák alapján nem célszerű általánosítani, hiszen nagyon egyszerű eltávolodni a valóságtól, csalóka képet alkotni meg nem valósult tendenciákról. Az anyagról elmondható, hogy leginkább eseti példákat lehet kiemelni, a fotózás és a fotók népszerűségével a sajtóban megjelent fényképek száma nem tart feltétlenül lépést – ugyanakkor vannak ez igényt kiszolgáló lapok, periodikák. Vitathatatlan viszont ezek helytörténeti értéke: az *Igaz Szó* 1982-es 10. számában több fotót is közöltek például, ami Nagyszalontához és az Arany János-kultuszhoz kapcsolható. A városban készült fotók rögzítik a látképet az adott pillanatban, mely a várostörténet retrospektív felépítéséhez is óriási segítséget jelent.

A DigiTéka bővülő anyagából csupán szemezgetésre futotta e szöveg írásakor, nem átfogó képalpalkotásra, nem is törekedtem a fotótörténet helyi sajtóban megjelent erdélyi/partiumi viszonylatára. Ezek mindazonáltal jól tükrözik az általános magyar fotótörténet nagyobb változásait, s nem mennek szembe az Európa-szerte ismert tendenciákkal. A feldolgozott sajtóanyag révén a fotók nagyszámú kutathatósága elsődlegesen a művelődés- és a helytörténet számára bír óriási jelentőséggel, de a magyar fotótörténet lokális megnyilvánulásairól alkotott képet is tovább árnyalja.

Hivatkozott irodalom

- BOKA László, *Megpróbáló ajándék, tartalmaz búcsú – Horváth Andor-invokációk = REGIO*, 29(2021), 2, 305.
- E. CSORBA Csilla, *Ady – a portrévá lett arc*, Bp., PIM, 2008.
- E. CSORBA Csilla, *Új vizeken, Írók és művészek Székely Aladár műtermében*, Bp., PIM, 2020.
- FERENCZI Szilárd, *Az erdélyi múlt digitalizálása, Kihívások és sikerek / Digitizing the Transylvanian Past: Challenges and Successes = Central European Library and Information Science Review*, (CELISR) = 2(2025), 4, 481–489.
- SZAJBÉLY Mihály, *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról = Médiakutató*, 2005, tavasz. https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatortenet (letöltve: 2026. 04. 02.)

NAGY DÓRA-KATA

⁵ BOKA 2021.

NEKROLÓG

Ötvös Péter (1946–2025), a könyves műveltség kutatója. Születésnapja előtti délután hagyott itt bennünket. Keveset író ember volt. Ami meglepő annak a ténynek az ismeretében, hogy arra a kérdésre, vajon miért beszél gyorsan, mindig azt válaszolta, hogy „rengeteg a mondandóm, és lassan nem tudnám kimondani”. Először ezt akkor hallottam tőle, amikor bécsi vendégtanárságából visszatérve Szegeden, immár harmadévesként találkoztunk vele. Akkor ő nyerte a tanárok számára meghirdetett versenyt a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” versenyt, amelynek keretében a hallgatók szavazhattak tanáraikra. Pontosan értette a „díj” elnyerésének jelentését, ezért is magyarázta el nekünk a miértet. Ezután német barátainktól is hallottam, hogy nagyon tud németül, „csak ne beszélne olyan gyorsan”.

A sok mondandó nem maradt hasznosítatlan, hiszen tanítványok generációi emlékeznek rá szeretettel és megbecsüléssel. Meggyőződéssel úgy élt, hogy amit ő tud, az egy vélemény, és nem maga a tudás. Ezért, amit leírt, vagyis „ércnél maradandóbban” rögzített, annak többnek kell lenni, kiforrott mondandónak, lehetőleg a legpontosabb adatokon alapuló „több, mint véleménynek”. Amikor könyvét kiereszkoltam tőle (*Az otthon elhagyása, félelem és reménység: „elég nehéz, hogy egyedül vagyok”*, 2021), a megjelenést követően azt mondta, hogy immár kiderült, nem tehetséges, és elvettem a célját. Amíg nem jelent meg, biztathatta magát, hogy egyszer megírja az *opus magnumot*, és íme, ennyi telt.

Tegyük hozzá, azért is keveset írt, mert – ahogy ő mondta – nem volt ambiciózus. A tudomány-metriai méricskélést ő is értelmetlennek tudta, hivatali céljai nem voltak. Azt hiszem szenvedett, amikor a Régi Magyar Irodalom Tanszék vezetője lett abban az időben, amikor még – jobb helyeken – vetésforgóban választották a tanszékvezetőt. Igazából senki nem akarta magának, így felváltva vezették a Tanszéket. Működött is.

Úgy tudtuk róla, míg nem ismertük, hogy ő egy germanista filozófus. A Filozófia Tanszéken volt neki csak hely, amikor meg akarta a Kar tartani, jót is tett a Tanszéknek. A tanszéki Acta egyik legjobb írása az ő Philipp Melanchthon régi magyar művelődéstörténeti hatását bemutató tanulmánya. És el is érkeztünk ahhoz a pillanathoz, amikor ő belépett az 1979-ben kezdődött olvasmánytörténeti kutatásokba. Mert a szegedi könyves program olvasmánytörténeti, pontosabban befogadástörténeti kutatásnak indult. Könyvtártörténeté csak később lett. Igaz az is, hogy nélküle sem a nyugat-magyarországi, sem az erdélyi százsz forrásanyaghoz nem nyúltunk volna hozzá, miután nem tudtunk németül, és nem tudtuk volna elolvasni a forrásokat akkor sem, ha tudunk valamit. Tőle tanultuk az alapokat a kutatás közben, és persze az erre a célra indított paleográfiai szemináriumain.

Nem neki való volt a könyvjegyzékesdi. Az első pár százat ugyan lelkesedve olvasta át, de ezek alapján már eleget tudott. Elismerte ugyan, hogy még lehetnek az átlagos tanulságoktól eltérő üzenetet hordozó inventáriumok a jövőben, de őt igazán a jegyzékeken felsorolt könyvek tartalma izgatta. Meg a hagyatéki összeírások könyveken túli tárgyi világa (festmények, bútorok, ruhák, ékszerek), az „anyagi kultúra”, a saját érdeklődéséhez közelebb álló *Alltagsgeschichte* forrásvilága.

Így megismerhettük az erre vonatkozó szakirodalmi alaptételeket is. Figyelt az egész hagyaték összértékére, hogy más forrásokkal és a kortárs értékelésekkel összevethesse. Többször mondta, hogy Illésházy István (1541–1609) „bujdosása” kezdetén tizennégy társzékér vitte a vagonát, közben naplójában, leveleiben kisemmizettként írja le magát. Bécsben jól is érezte magát, meg nem is. Kicsit „bujdosásnak” gondolta a helyzetét. Gondolatainak állandó témája volt ez. Említett könyvének témáját ezért is választotta az „otthon elhagyása” élethelyzetben keletkezett irodalmi emlékeknek.

Amit még a közös levéltári kutatóutakon megtanulhattunk tőle, az az idős szakirodalmi nagyságokkal való konzultáció utáni historiográfiai bevezetés. Gernot Nussbäcker, Karner Károly, vagy éppen Házi Jenő kutatásairól már azelőtt beszélt, hogy leültünk velük tanácsot kérni a helyi levéltárban való eligazodásban. Felkészült „belőlük”, valós tisztelettel beszélt velük, kérdései mindig pontosak voltak. Megtanultuk tőle, hogy nem megyünk úgy egy levéltárba, hogy az illető személyre, helyre – akivel kapcsolatban kutatunk – vonatkozó szakirodalmat előzetesen nem tekintettük át.

Művelődéstörténész volt, de mindig a *par excellence* irodalom érdekelt. Azokban a beszélgetésekben, amelyek a halotti beszédek, diplomácia naplók, történeti és teológiai traktátusok „irodalomba” sorolását tárgyalták, ő a vers, a színmű (drámai emlék) és a széppróza műfajkörre korlátozók táborában érezte otthon magát. Volt irodalmi érzéke, és mindig felkarolta azokat a fiatalokat, akik – akár „örült” módon – a versre koncentráltak. Amellett, hogy tudta és érezte a versformákat, esztétikai alakzatokat, bár sohasem mondta, azt hiszem, a költőt tartotta a legnagyobb filozófusnak.

A könyves források kutatása számára munkaeszköz készítése volt. Komoly levéltározási tapasztalata volt, a Kárpát-medence sok levéltárában, no meg a központi (Budapest, Bécs) archívumokban is sokat időzött. Az irodalmat szerette volna visszahelyezve látni azokba a hétköznapiakba, amelyben a művek keletkeztek. Olvasta az irodalomelméleti írásokat, sokakat nagyra tartott a szerzők közül. Ő maga azonban mindig elméletileg – történeti poétika, kortárs és modern irodalomelmélet – felkészült irodalom-, és művelődéstörténész maradt.

A könyvtörténeti kutatásokat élvezte. Kedvencei közé tartozott a güssingi (Németújvár) ferences könyvtár. Első hosszabb ausztriai munkavállalása idején látogatott el oda először, mindig büszkén mutatta a könyvekbe helyezett lapokon – ahova a gondos könyvtáros páter beírta, ki, mikor vette kézbe a kötetet –, hogy ő már jóval a közös kutatóútjaink előtt járt ott. Beythe István (1532–1612) és Batthyány Boldizsár (1542–1590) értelmiségi karaktere izgatta őt. Miként olvastak, miket tartottak fontosnak, hogy a margón jegyzeteljék, előbbi konfessziók körüli mérlegelése, utóbbi természetismereti szenvedélye. Aztán igazán egyikről sem írt. Amikor rekonstruáltuk Batthyány Boldizsár olvasmányanyagát, kértem, írjon egy tanulmányt róla, egy nagyon rövid előszót hozott össze, benne Batthyányról, az emberről való gondolatfoszlányokkal. (Hátha valaki kibontja? Akinek van ambíciója?) Güssingben is az exulánsok érdekelték. Aztán nem írt róluk. Amikor magam írtam némelyekről, viccesen azt mondta, „elírtad előlem”, tudtuk, soha nem írná meg azt, amin sokat gondolkodott.

A Habsburg Birodalom művelődését jól ismerte (ő maga is élt a fővárosban), maga a rendszer – örökös tartományok, elfoglalt királyságok – érdekelt. Amikor a centrum és periféria volt a nyugati értelmiség guminyuszija, és mindenkinek arról kellett írni – *comme il faut*, hiszen mi is európaiak vagyunk (ő maga nagyon képmutatónak mondta ezt a világot) –, elemében tudta magát. Habsburg-Tiroli II. Ferdinánd (1529–1595) személye, értelmiségi attitűdje vezette oda, hogy megírja a tiroli „könyvlátogatásokról” (*Buchvisitation*) szóló tanulmányát, amely írása az egyik leginkább olvasott nemzetközi szinten is.

A könyvolvasás történetében az is érdekelt, hogy egy ember, egyéb családi, hivatali elfoglaltsága mellett mennyit olvashatott. Ehhez képest mennyi könyve volt. A sok könyvből miként választott. Batthyány Károly József (1698–1772) könyvtárait is ezért vette sorra, kutatva, mi az, amit ebből

az elolvashatatlan mennyiségű műből mit hasznosíthatott a herceg politikusként, mit nevelőként (II. József királyunk mellett). Általában is, a történelem azért érdekelte, hogy mi az, ami számunkra, napjainkban tanulság belőle.

Ötvös Péter először ember volt, tanár, jóbarát, aztán kiváló tudós. Nehéz arra gondolni, hogy nem dedikálhatok neki újabb és újabb könyveket, hosszan, sokszor másfél oldalon keresztül, hogy nevetessen exhibicionista tanítványán, barátján, mondván, „nem bírsz magaddal”.

MONOK ISTVÁN

Ritoók Zsigmond (1929–2026). Egységes mű, egységes élet. Sőt, élet és mű egysége. Ez az első és legáthatóbb gondolat, amely Ritoók Zsigmondról nem sokkal halála után gondolkodva előtérbe nyomul. Személyiségnek és ízlésnek, értékrendnek és életútnak, érdeklődésnek és észjárásnak manapság oly ritka egyöntetűsége. Ritoók középpolgári értelmiségi családjából, ahol kiemelkedő elődei is voltak, a szellemi értékek, a műveltség és a humanizmus egyszerre értékőrző és szabadelvű tiszteletét hozta magával. Együtt azzal a református lelki és erkölcsi kultúrával, amely mindvégig meghatározta az életét: hite volt a végső forrása az őt oly erősen jellemző kötelességtudatnak és lan-kadatlan törekvésnek, hogy a tetteit mindenkor összhangba hozza – amennyire ez esendő emberként lehetséges – az elveivel. A híres Lónyai utcai Református Gimnáziumban, amely a két világháború között majdani jeles ókortudósok, fordítók egész sorát készítette föl a pályára – Devecseri Gábertől Borzsák Istvánon át Szilágyi János Györgyig, hogy csak néhányukat említsem –, ezek az alapok kaptak megerősítést, s hozzájuk jött még a klasszikus műveltség formáló ereje, egy életen át tartó megigéző hatása. Egyetemi évei alatt fordult – főként Szabó Árpád hatására – az ókori görögség felé, s mindvégig ez a kultúra maradt érdeklődésének középpontjában. Egyetemi pályáját kényszerű szünet szakította meg, miután az 1956-os forradalmat követő megtorlásban a kommunisták által ki-végzett kiváló veszprémi tanár, Brusznay Árpád melletti kiállítás aláírásáért 1958-ban elbocsátották. Tizenkét év gimnáziumi tanítás után majd csak 1970-ben térhetett vissza először a kutatói, majd néhány évvel később az egyetemi oktatói munkához is. Ettől kezdve ez töltötte ki életét, egészen az utolsó évekig. Csak egyetlen jellemző mozzanatra utalva: a Covid-járvány alatt, már kilencvenes éveiben járva, fordította le Plutarchos *Hogyan kell az ifjúnak költeményeket olvasni?* című munkáját. Egyetlen percet sem hagyott veszendőbe menni, sem a 20. századi közép-európai történelem pusztító csapásai, szellemet és jellemet őrlő pokoli malmi, sem pedig, idős korában, testi bajai és veszteségei sem törték meg munkakedvét és derűjét. Utolsó évtizedeiben megérdemelten vált a magyarországi bölcsészet emblematisz – tekintélyes és szerethető – figurájává, és számos jelentős állami kitün-tetést, valamint a tudományos közösség és a szélesebb közönség elismerését kifejező díjat kapott.

Mi az, ami Ritoók munkásságának egységét megadja? Alighanem az, hogy az antikvitás örök-ségének értelmezése az ő számára az önmegértés lezárhatatlan és mindig változó, mindig másként, más kérdéseket és más eredményeket hozó folyamatát jelenti – akkor is, ha a legapróbb szakmai részletekről van szó. „Az antikvitás nem szobortalapzaton álló, távoli, idegen: rólunk van szó” – fogalmazza meg *Babits és az antikvitás* című tanulmányában. Ez a hermeneutikainak nevezhető alapállás nem a szakmaiság háttérbe szorítását vagy valamiféle szubjektív esetlegesség ünneplését és az értelmező személyiségének előtérbe tolakodását jelenti (ha valami, akkor ez igencsak távol állott tőle). Sokkal inkább azt, hogy az ő szemében a szakszerűségnek az önmegértés egzisztenciális eseményébe ágyazottan volt egyáltalán értelme. Annak belátását és tevékeny megvalósítását tehát, hogy lehetünk ugyan a legaprólékosabb és legkörültekintőbb filológusok – és legyünk is: Ritoók munkássága erre is példa –, ha munkánkat nem vezérli olyan kérdés, amelynek a kor és önmagunk számára is valódi tétje van, akkor igazi tudomány helyett csak turkálunk a „tudni nem érdemes dol-gok” szürke és élettelen némedt meddőhányóiban. Az ókortudomány életérdekű művelése mellett persze már sokan állást foglaltak Humboldtól Nietzsche és Kerényin át Szilágyi János Györgyig. Az igazi kérdés tehát itt inkább az, hogy a mindennapi munka során, az oktatásban és a kutatásban mennyire és hogyan tudjuk ezt az oly jól ismert „közhelyet” gyakorlatunk eleven és hathatós valósá-gává tenni. Ritoók tanulmányaiból mindenesetre ennek az egzisztenciális elköteleződésnek – ahogyan ő fogalmaz: „a »mesterség« közérdekű vagy éppen újszerű” alkalmazásának – igénye sugárzik, s ez alighanem egész munkásságának is legnagyobb érdeme.

Ebből a leglátogabb látószögből nézve már kevésbé meglepő, ha ennek a munkásságnak a tartalmi és módszertani súlypontjait leginkább a *közvetítés* fogalmán keresztül rendezhetjük el. A közvetítés mozzanata, történeti, emlékezeti, technikai és intézményes megjelenése az, ami Ritoók Zsigmondot egész életében és munkásságában foglalkoztatta, *A görög énekmondóktól a Homéros Magyarországon*

című monográfiáig. Kezdetől ott van ebben a közvetítés iránti érdeklődésben Terentianus Maurusnak, a Kr.u. 2–3. század fordulóján élt latin grammatikusnak a bölcs mondása: *Pro capto lectoris habent sua fata libelli*: a könyvek sorsát az olvasó felfogása határozza meg. E szavakat sokszor idézik, bár jobbára csak a megfogalmazás második felét: így tulajdonítva a műveknek „saját” sorsot, az olvasóktól és a keletkezés és befogadás történeti körülményeitől független életet. Terentianus Maurus azonban éppen a befogadó szerepét hangsúlyozza egy szöveg értelmének előállításában és értékének meghatározásában. Ritoók Zsigmond ezzel teljesen egyetértett. Mi több: valójában igencsak összetetten értette ezt a hexametert, amikor a következő kiegészítő értelmezést fűzte hozzá: „»Az olvasó felfogóképességét« természetesen nemcsak az egyéni adottságok, hanem az egyes korok közgondolkodása, közlése is meghatározza”. Vagyis itt is, újra: nem a szubjektum kénye-kedve szerint, hanem egész korokat meghatározó szellemi és tudományos irányzatok szempontjai felől olvasódnak a könyvek (akár tud erről az adott szubjektum, akár nem).

Az ókortudomány történetét vizsgálva – ami végigkíséri munkásságát s amire újfent a közvetítés alapkérdése indította – Ritoók számára éppen ezért fontos kérdés, hogy végtére mi az, ami egy tudományos teljesítmény, egy értelmezés hatékonyságát, kanonizáló erejét megadja? Válasza egyértelmű: azok az értelmezések lettek igazán befolyásosak, amelyek valamiképpen figyelték koruk meghatározó szellemi áramlataira, sőt akár összhangban vagy épp komplementer viszonyban álltak velük. Utolsó terjedelmesebb könyvében, a Homéros magyarországi hatás- és recepciótörténetéről írott munkában ezért fordulhat az emlékeztettörténet módszere felé, amelynek keretében – Jan Assmann megfogalmazását idézve – a kutatót „nem a múlt mint olyan érdekli, hanem a múlt csak úgy, ahogy emlékeznek rá.” Ritoókot e monográfiában az foglalkoztatja, hogy a magyar kultúra a különböző korokban hogyan „emlékezett” Homérosra, vagyis hogyan használta, sajátította el a maga mindenkori sajátos feltételei között, a maga sajátos érdekeinek megfelelően újra és újra, s ezáltal hogyan szötte bele a maga mindenkori jelenének mindenkor újrászövődő kulturális textúrájába. Ráadásul az emlékeztettörténeti szempontot kiegészítve az intézménytörténettel is: bevonva a vizsgálódásba Homéros helyzetét a magyarországi oktatásban és nevelésben. Élet és mű itt is összeér, hiszen Ritoók a hazai ókorászok több generációjának képzésében és – bármily furcsán hangzik ez egy komoly szaktudósról és professzorról szólva – nevelésében is jelentős részt vállalt. Tanári munkájával, sokrétű szakmai és erkölcsi támogatásával, szívélyes és baráti közlekedésével, kiapadhatatlan érdeklődésével, az írásaiból és a magatartásából sugárzó szeretettili emberségével és az ókor iránti józan és rajongó szeretetével sokunknak segített és adott példát, gyakran azoknak is meghatározót, akik a szó iskolai értelmében nem voltak tanítványai. Talán nem túlzás föltételezni, hogy a Homéros-könyvvel magával is lehetett ilyen – a szó legjobb értelmében vett – pedagógiai és ennyiben politikai célja, amennyiben ez a mű erős állásfoglalás is egyfelől a hagyományos európai műveltségnek és életmódnak a megőrzése és továbbadása, másfelől Magyarországnak, a magyar kultúrának az európai kultúrába ágyazottsága mellett. Ma mindkét elköteleződés egyaránt fontos, vagy inkább mondanám úgy: életbevágó.

Eminens módon tartozik a közvetítés kérdésköréhez, hogy Ritoók Zsigmondot már *A görög énekmondók* című kismonográfiában is (1973) intenzíven foglalkoztatta a közvetítés mint technikai kérdés, az anyagi értelemben vett medialis történeti viszonyainak föltárása. Nemcsak az *aoiidosok énekmondását* (az összetett szó mindkét elemén hangsúlynak kell lennie), hanem mindenféle értelmezés és általában a filológiai munka, sőt egyáltalán a „szövegek” történeti változékonyságát Ritoók mediális tényezőkhöz is hozzáköti. Ezzel a magyar kutatásból Marót Károly felfogásához kapcsolódik, ahogyan abban is, hogy ez a kérdésföltevés ugyanakkor sohasem szűkül nála pusztán a közvetítés technikai-materiális feltételeire, hanem mindig a szöveghasználat gyakorlata, tehát a befogadói igények lesznek a fontosak. Ugyanez a mediális érdeklődés vezeti Ritoókot akkor is, amikor a görög életet meghatározó két kulturális intézményről, ezek anyagi, institutionális, társadalmi, politikai és gazdasági meghatározottságairól szerkeszt egy rendkívül hasznos kis könyvet (*Színház és stadion*,

1968). S persze az a mű is megragadható a közvetítés (mint népszerűsítés) felől, amelynek nyomán talán a legtöbben ismerik Ritoók nevét: ő írta *A görög kultúra aranykora* (1968) című monumentális kultúrtörténeti munka irodalom- és filozófiatörténeti fejezeteit, sokunk gimnáziumi-egyetemi alap olvasmányélményét, köztük nemcsak későbbi ókorászokét. E könyv elemzései máig sokat mondanak a nyitott szívű és eszű olvasónak.

Hogyan találkozunk a műalkotásokkal? Melyek azok az anyagi, mediális, intézményes, társadalmi és szellemi föltételek, melyek közepette a nagyszerű művek megérintenek bennünket? Hogyan lehet megragadni az esztétikai tapasztalatot? Ez talán a közvetítés átfogó fogalmának az a sajátos érvényességi köre, amely Ritoókot a leginkább megragadta, s minden munkájában (azokban is, ahol témaként nem kerül elő) ez mozgatta: a *Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez* című szöveggyűjteménytől (1982) a *Vágy, költészet, megismerés* című tanulmányon át (1992) Aristotelés *Poétikájának* (1997) és Platón *Ión* című dialógusának fordításáig (2000). (Aligha véletlen, hogy a *Vágy költészet, megismerés* nemcsak egy tanulmány címe, hanem ez került Ritoók reprezentatív tanulmánykötetének borítójára is [2009]). Ritoókot egyszerre foglalkoztatja a művészi alkotások testi, testes hatása és az elemi vágy, amely újra és újra hozzájuk hajt bennünket, s a művek komplex hatás módja, amely az élvezeten túl a nevelés és a tanítás szerepkörét is átfogja. Ritoók sohasem egyoldalúan, hanem mindig ebben az összetettségben, funkcióinak teljességében vizsgálja a műveket és bontja ki az esztétikai elméletek tanulságait. *Delectare és prodesse* összefonódása ez, amelyről Horatius is beszél (s amely legfőképpen az emberi létezés, az emberi egzisztencia alapkérdései körül rendeződik kristályos szerkezetű Ritoók irodalmi elemzéseiben). Ezeknek az elméletitörténeti műveknek a hatása is messze túlnő a klasszika-filológián, esztétika- és filozófiatörténészek is belőlük tanulják szakmájuk alapjait – a tudományszakok között mindenkor kíváncsok közvetítés példaként.

A klasszikus hagyomány elnémulásának lehetősége ott sötétlik utolsó nagy munkájának, a Homéros-könyvnek a horizontján. Ritoók interjúkban is beszél erről: soha nem eldöntött tényként, de mindig érzékeltetve a fenyegető lehetőséget – s többnyire némi óvatos bizakodást is mutatva. Pontosan érzekelte tudományának az utóbbi két-három évtizedben végbemenő átalakulását: egyrészt a térvessztés, a visszaszorulás fájdalmas jelenségét, másrészt a fiatal nemzedékek erejét és tehetségét, s hogy ezek érdeklődése a korábnál erőteljesebben fordult az elméleti kérdések felé. Összhangban a nemzetközi kutatás legjobb színvonalával, melynek törekvése, ahogyan ezt Jürgen Paul Schwindt a *Klassische Philologie* inter disciplinas című kötet bevezetőjében megfogalmazta, „a történeti-kritikai filológia kipróbált hagyományainak összekapcsolása a modern elméletalkotás mintáival.” Ritoók érdeklődő nyitottsággal fordult ezek felé a fejlemények felé, világosan érzékelve, hogy ez a jövő útja. Miközben mindig bölcsen és jóakarattal intett a hagyományos filológia eredményeinek megbecsülésére, valamint a világos fogalmazás eszméjének és az antik művek sajátos értelmezési igényeinek szem előtt tartására. A nemzedékek között is közvetítővé tudott válni.

Egy bekezdés erejéig arra is érdemes kitérni, ami nem szigorúan a tudományos kérdésföltevést és módszertant illeti, de Ritoók diskurzusvezetésének, érvelésmódjának egyik leginkább szembevetendő jele. Ezt első közelítésben egyfajta kiegyensúlyozottságnak, elfogulatlanságnak, visszafogott tárgyszerűségnek, sőt akár: szerénységnek lehetne nevezni. Nem valamiféle objektivitás illuzórikus hitéről van itt szó (az éppen nem lenne szerény), hanem a jótékony kételyről a saját mindenkori mondandó érvényességével szemben, és a másik vélemény lehetséges igazságának megérteni akarásáról – nem feltétlenül elfogadásáról. (Ritoók megközelítésének elfogulatlanságát jól mutatja például az a tény, hogy Kölcsey, Arany és Németh László Homérosra vonatkozó meglátásait a szaktudományos vizsgálódásokkal egyenrangúként, sőt olykor azok belátásait megelőlegezőként elemzi.) Ez fontos hermeneutikai érény, melyet akár sportszerűségnek is lehetne nevezni, a *fairness* gyakorlásának, Ritoók *gentlemanlike* nyelvi magatartásának, amely egyébként – egy pillanatra fölpillantva könyveiből – nemcsak nyelvi, hanem a való életben is követett magatartásmódja volt. Itt is jól érzékelhető az egység élet és mű között. Nem véletlenül használtam angol kifejezéseket: Ritoók érvelésmódjában

és dikciójában, s ugyanígy emberi közlekedésében is, ezeket meghatározóan, volt valami angolos. (Legalábbis ahogyan a magyar nyelv és érzékelésmód az „angolosságot” sztereotipizálja.)

Amikor Bene László barátommal 2025 telén utoljára meglátogattuk őt, jó hírekről, mindenféle könyvek és fordítások megjelenéséről és készüléséről, antikos pályázatok és konferenciák sikeréről tudtunk beszámolni neki. A beszélgetés kezdetén tapasztalt elesettség lassanként eltűnt, szeme csillogással telt meg, és némileg már mintha a távolból, de fölviányozódva hallgatta a jó híreket. „Úgy látszik, akkor most is van értelme és lesz folytatása a munkánknak, az embereket továbbra is érdekli az, amit az antik művek mondani tudnak nekik” – a tanár úr félóra múltán ezzel foglalta össze búcsúzásképpen a beszélgetés tanulságait. Mert hamar elfáradt persze, ám a jól ismert, szeretettel és kíváncsian fürkésző tekintete az utolsó búcsúzáskor is fénytel és melegséggel volt tele.

SIMON ATTILA

SZEMLE

***Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Újság*, szerk. Hites Sándor, Radnai Dániel Szabolcs, Rózsaferi Zsuzsanna, Bp. MNMKG Petőfi Irodalmi Múzeum, 2024 (PIM Studiolo). 335, [3] p.**

A *Vasárnapi Újság* a 19. század második felének és a 20. század elejének egyik legsikeresebb magyar nyelvű lapja volt, majdnem hét évtizedes fennállása során rengeteg olvasóhoz jutottak el az egyes számai. Ennek ellenére a (sajtó)történet-írásban viszonylag kevesen foglalkoztak mélyfúrás jelleggel a periodikával, így a 2022 februárjában megtartott *Egy lapkiadási sikertörténet a 19. századból: a Vasárnapi Újság* című konferencia valóban hiánypótló módon igyekezett bemutatni a témára vonatkozó legújabb kutatási eredményeket. Az ott elhangzott előadások szerkesztett változatát veheti kezébe az olvasó e kötetben.

A kiadvány izgalmas előszavában a szerkesztők röviden ismertetik a *Vasárnapi Újság* megszületésének körülményeit. 1854-ben, egy rendkívül vészterhes időszakban kapott engedélyt a lapra Heckenast Gusztáv, aki „a korszak irodalom-, tudomány- és művészettörténetének legfajszúlyosabb sajtóforrásaként” (7.) pozicionálta az újságot a korabeli sajtópalettán. Heckenast kezdeményezése azért is lehetett sikeres, mert a lap eleve került a politizálást akkor, amikor ez tilos volt, ráadásul a kiadó rá is érzett arra, hogy a piacról hiányzik egy, a közmívelődést szolgáló periodika. A *Vasárnapi Újság* évtizedeken keresztül ellátta a közönséget érdekes és tartalmas olvasnivalóval, színvonalas ismeretterjesztést folytatott, miközben a műveltség megőrzése és terjesztése révén nemzetmentő feladatokat is ellátott a válságos időkben. Ezt a méltatlanul alulértékelt lapot ismerhetjük meg a kötetben közölt tizenegy tanulmány segítségével.

Császtvay Tünde az újság indulásának körülményeit tárja fel, arra keresve a választ, hogyan sikerült a szerkesztőgárdának az 1860-as évek közepére az egyik legsikeresebb sajtótermékké tennie a *Vasárnapi Újságot*. Megállapításai szerint a szerkesztők nemcsak a folyamatosan változó körülményekhez igyekeztek igazodni, hanem az olvasói elvárásokat is megpróbálták felderíteni, miközben a sajtópiacra dűlő versenyre is tekintettel kellett lenniük. A szerző az 1854 és 1867 közötti szerkesztői megnyilvánulásokat elemelve vizsgálja a lap sikerének okait.

Rózsaferi Zsuzsanna a *Vasárnapi Újság* fénykorát (az 1867 és 1905 közötti időszakot) tekinti át. A tanulmány rámutat arra, hogy a technikai újítások és a sajtóban lezajlott paradigmaváltások mellett a lap 1870-es évektől megerősödő gazdasági háttere is segítette az újság presztízisének emelésében, amihez hozzájárult a rendkívül agilis Nagy Miklós szerkesztői tevékenysége is. A szerző Nagyot rendkívüli tájékozottsággal, műveltséggel, szorgalommal és teherbírással rendelkező értelmiségiként mutatja be, aki szükség esetén saját maga járt az általa kiszemelt tudósok és művészek után, alkotásra ösztönözve őket.

Sárai Szabó Katalin arról értekezik, milyen szerepe volt Szász Károlynak (költő, műfordító, lelkész, kultuszminisztériumi osztálytanácsos, tudományos társaságok tagja) a *Vasárnapi Újság* működtetésében. Szász jó barátja és íróháza volt az első szerkesztői gárda tagjainak (Pákh Albert,

Gyulai Pál, Jókai Mór), akikkel együtt a lapot a nemzeti identitás megőrzésének és kiépítésének eszközként tette. Ezt a célt szolgálták azok az élet- és jellemrajzok is, amelyeket Szász Károly vetett papírra, s amelyekkel példaképeket is igyekezett az olvasók elé állítani.

Radnai Dániel Szabolcs a *Vasárnapi Újság* fennállásának első időszakában közölt tájleíró, utazásokat megörökítő szövegeket, és a hozzájuk kapcsolódó illusztrációkat veszi górcső alá. A szerző alapvetése szerint a korabeli sajtókultúra jelentős súllyal volt jelen a nemzetépítésben, aminek fontos részét alkotta a tér nemzetiesítése, ez pedig összekapcsolódott az utazási kultúra fejlesztésének szándékával. A szerkesztők elképzelései viszonylag hamar találkoztak a művelt középosztály érdeklődésével, így az ország- és népismereti leírások a lap egyik legnépszerűbb rovatát jelentették, s az újság szerkesztői az olvasóközönséget is ösztönözték a saját rajzaik beküldésére.

Klestenitz Tibor azt vizsgálja, hogyan jelentek meg a lap hasábjain a zarándoklatokat elmesélő beszámolók. A katolikus egyház próbálta megvédeni magát a modern kor kihívásaitól, de a küzdelemben a modern kor eszközeit is felhasználta. A helyzet különlegességét az is jelentette, hogy a fokozódó racionalitás ellensúlyaként a társadalomban is nőtt az igény a természetfelettihez való kapcsolódásra, így a zarándoklatok iránt is. Jóllehet a *Vasárnapi Újság*nak alapvetően a református felekezethez tartozó szerzők dolgoztak, a lapra a vallási türelem volt jellemző, s beszámolt a katolikusság főbb eseményeiről, vallási megnyilvánulásairól is.

Száz Pál írása az Osztrák–Magyar Monarchia által megszállt Bosznia-Hercegovina sajtóbeli megjelenítését elemzi, a *Vasárnapi Újság* különböző számai alapján. A Monarchia az önreprezentációjának fontos elemeként tekintett a tartományra, az ott elért eredményeket nem ritkán propagandacélokra használva. Ugyanakkor a sajtóban az „idegen”, „ egzotikus” vidékkel és lakókkal való megismerkedés is fontos szerephez jutott. A szerző kétféle módon közelíti meg a témát: egyrészt arról értekezik, hogyan alakult a tartomány imázsa a sajtóban négy évtized leforgása alatt, milyen módon retorizálta a *Vasárnapi Újság* a Bosznia-Hercegovináról kialakult képet, másrészt azt is bemutatja, milyen technikai fejlődésen mentek át az illusztrációk az adott időszakban.

Bollók János a *Vasárnapi Újság* egyik fontos vállalatáról, a technikai-ipari újítások népszerűsítéséről szól. Tanulmányában azt tárja fel, hogy az 1885-ös, mára szinte teljesen elfeledett Országos Kiállításról – amely a magyarországi ipar és mezőgazdaság korabeli állapotát tükrözte, s együttal az innovációk megismertetésére is szolgált – hogyan tudósított a lap, egészen az 1883. évi előkészületektől kezdődően. A szerző kimutatja, hogy az újságnak elévülhetetlen érdemei vannak a kiállítás sikerében, ugyanis részletes, tartalmas közleményekkel igyekezett az olvasóközönség figyelmét ráirányítani a tárlatra.

Borbás Andrea Ady Endre és a *Vasárnapi Újság* kapcsolatát elemzi. A költőt kettős cél vezette a lapban való publikálás terén: egyrészt ily módon nagyobb olvasóközönséget remélhetett a művei számára, másrészt viszont – és ez tűnik fontosabb motivációnak – gazdasági okokra is hivatkozott. A reményei viszont nem váltak teljes mértékben valóra, mert az újságnak dolgozó konzervatív írók közül többen nem kívántak közösséget vállalni vele, és az olvasóközönség egy része sem értette meg a verseit.

Horváth Zsuzsa ugyancsak egy művész, Kaffka Margit és a lap viszonyát ábrázolja. A szerző rávilágít arra, hogy habár az író a *Nyugat* elkötelezett munkatársa volt, a *Vasárnapi Újság* részére is több művet alkotott, például itt jelent meg folytatásokban a *Színek és évek* című regénye. A *Vasárnapi Újság*ot Kaffka tudatosan használta, a lap segítségével igyekezett minél több olvasóhoz eljutni, megerősíteni az anyagi helyzetét, nem mellesleg pedig az írói kánonba való bekerülését is részben e sajtóterméknek köszönhetette.

Wirág András arról értekezik, mit jelentett Krúdy Gyula számára a *Vasárnapi Újság*gal való együttműködés. Az írónak a 20. század elejére ugyan már rengeteg cikke megjelent a különböző periodikákban, és köteteket is közreadott, mégsem jött el számára a nagy áttörés. 1905-ben, az új főszerkesztőnek köszönhetően Krúdy publikációs lehetőséghez jutott a *Vasárnapi Újság*ban, és bár

a lappal való kapcsolata 1920-ig megmaradt, az sosem volt számára igazán fontos periodika. 1910 után lazulni kezdett az író és a lap viszonya, amiben szerepet játszott többek között Krúdy „sztárrá” válása, illetve a publikálási lehetőségek gyarapodása is.

Vörös Boldizsár a *Vasárnapi Újságnak* a Tanácsköztársaság idején a túlélésért folytatott küzdelmét mutatja be. A direktórium több tagja is úgy látta, hogy a polgári lapok egy részét fel lehetne használni a kommunista eszmék terjesztésére, ezért nem tiltották be őket. Ily módon a *Vasárnapi Újságot* is átalakították, a lapot igyekeztek a szócsovékké tenni. Az újság ekkoriban számos baloldali szerző műveiről közölt irodalomkritikákat, könyvismertetéseket, így próbálva életben tartani a lapot, de az egyes munkákról szóló bíráló megjegyzések azt is mutatták, hogy a *Vasárnapi Újság* nem szolgálja ki elvtelenül az új rendszert.

A fent ismertetett kötet egy korszakos jelentőségű, több nemzedék ismeretgyarapítását meghatározó, az utókor által mégis talán kevés figyelemre méltott periodikájának történetéről közöl tanulmányokat. A kiadvány felépítése alapvetően tematikus, de az írások időrendben követik egymást, így – bár nem a *Vasárnapi Újság* teljes történetét kapjuk, de – a szerkesztési elvnek köszönhetően kirajzolódik egy történeti ív. Habár a tanulmányok egy része látszólag kevésbé fontos témákat boncolgat, ezek a kérdések valójában nagyon is jelentősek, hiszen a segítségükkel bepillantást nyerhetünk egy, a maga korában rendkívül népszerű lap szerkesztési módszereibe, feltárul a periodika témagazdagsága, megismerhetjük az olvasók érdeklődési köreit, a *Vasárnapi Újság* fenntartásában közreműködők motivációit, lehetőségeit, gazdasági kényszerpályait is. A kötetben olvasható dolgozatok remélhetőleg további vizsgálódásokra ösztönzik majd a kutatókat, és akár a *Vasárnapi Újság* teljes története is megismerhetővé válik.

BODNÁR KRISZTIÁN

Angelo Poliziano, *Levelek I–IV. könyv*, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Frazer-Imregh Monika, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2024. 318 p.

„Miért érdemes egy 15. századi firenzei humanista, közelebről a költő, műfordító, filológus és filozófus Angelo Poliziano levelezését olvasni?” – teszi fel a kérdést a mű fordítója a bevezető elején. A kérdésre már a bevezetőben kimerítő választ kapunk, és a fordító információgazdag és részletes leírásának köszönhetően az olvasó azzal az érzéssel fejezi be annak olvasását, hogy már alig várja, hogy bizonyos leveleket elolvasson. Bizonyosakat, mert a szerző a bevezetőben többek között tartalmi válogatást ad a levelekből. Kölcsönvéve és kicsit átalakítva az első könyv első levelének elején szereplő kifejezést: így serkentve olvasói szerény étvágyát. Tény, hogy már a bevezető első, fentebb idézett mondatából látszik: az olvasó igen sok mindent megtudhat csupán a könyv bevezetőjéből is, és a levelek révén nem kis mértékben nyer betekintést a humanisták által használt emelkedett kifejezések, illetve az ily módon levelezést folytató Poliziano és kortársai világába.

Mielőtt belemerülnénk a bevezető, majd a mű tárgyalásába, illendő, hogy annak szerkezetét ismertessük. A logikusan és jól követhetően felépített, gördülékeny stílusú, élvezetesen olvasható és emellett ismeretek szerzésére, illetve azok elmélyítésére szolgáló, minden igényt kielégítő bevezetőt Poliziano hasonlóan megalkotott, nem csupán az elengedhetetlen adatokban gazdag életrajza követi. (A bevezető 10 oldalt, az életrajz 5 oldalt tesz ki, mindkettő tekintélyes jegyzetapparátussal rendelkezik.) Ezek után következik a levelek négy könyve. A levelek, illetve levélfüzérek címetteik szerint csoportba vannak rendezve, róluk az egyes csoportok előtt rövid ismertetőt is találunk. Ez szintén a várhatónál jóval több információval teszi gazdagabbá az olvasót. A leveleket bőséges jegyzetapparátus, majd irodalomjegyzék követi, a művet névmutató zárja. Nem lehet említés nélkül

hagyni azt a tényt sem, hogy a IV. könyv VIII. leveléhez kapcsolódóan az olvasó a kötetben négy asztrológiai óra színes fényképében is gyönyörködhet.

Hasonlóképpen az olvasó gyönyörködtetésére szolgál a fent már említett ismeretanyag-gazdagság is: ebben már csupán a bevezető és az életrajz olvasása során szinte észrevétlenül részesül. Egyik-másik mondat, és ez nem ritka, jóval több adatot tartalmaz, mint ami szorosan a témához tartozik, ezek igen színessé teszik a bevezetőt és az életrajzt. Hogy csak pár példát vegyünk a fentebbiek érzékeltetésére: „Angelo Poliziano 1454. július 14-én született Montepulcianóban a jogász és bíró Benedetto Ambrogini és Antonia de’ Salimbeni elsőszülött fiaként” (17.), illetve ugyanő Francesco Gonzaga „számára alkotja a később az első opera szövegéül is szolgáló *Favola di Orfeo* 1480-ban.” (19.; bár itt, de csupán a teljesség kedvéért nem hallgathatom el, hogy a mondat éppen összetettsége folytán nem egyértelmű: a témát adhatta Poliziano, és a szöveggönyvben lehetnek utalások is erre, hiszen mindkettő a mantovai udvarban látott napvilágot, Monteverdi operájának szövegét azonban Alessandro Striggio írta. A megjegyzésem mindezzel együtt nem kritika kíván lenni. A fentebb idézett mondat összetettségében kitűnő példája a kizárólag a tárgyhoz tartozó információkon túli számos más ismeret közlésének). Hasonlóan igen gazdag és bőséges az asztrológiai órára vonatkozó utalás: „Francesco della Casa a Mediciek alkalmazásában Rómában működő firenzei bankár, akit Poliziano személyesen is jól ismert. Egy itt nem szereplő levélben kérte Polizianótól Lorenzo della Volpaia 1484-ben elkészült bonyolult asztrológiai órájának a leírását, amely valószínűleg a Medici-palotában állt, és az időn kívül megmutatta a bolygók és a holdcsomópontok helyzetét is az állatövön, valamint a Hold fázisait, egyetlen súly által működtetve” (11.), vagy „1473-ban (tizenkilenc évesen) fogalmazza latin nyelvű elégiáját a tizenhat évesen elhunyt, gyönyörű Albiera degli Albizzi halálára, és ugyanebben az évben költözik be a Medici-palotába.” (17.).

A fentebbi példák az információk sokaságának érzékeltetésén kívül egyéb észrevételre is alkalmat adnak. Láthatjuk például, hogy a szerző a humanisták levelezésén kívül nem kevés más téren is otthonosan mozog. A korán elhunyt Albiera „gyönyörű” mivoltára utaló jelzőből kiindulva pedig megállapíthatjuk, hogy a bevezető olvasása során többször találkozhatunk hasonló elemekkel. A szerző a négy könyv levélfüzetei kapcsán pár mondatban jellemzi azok címzettjeit. A jellemzés során szinte kivétel nélkül ellátja őket valamilyen jelzővel, így lesz Theodóros Gaza „kevésbé alapos (8.)”, Pico della Mirandola „a Firenzében élő zseni (9.)”, „Callimachus Experiens (alias Filippo Buonaccorsi)” „kalandos életű (9.)”, Mariano Genazzato „kiváló hitszónok (11.)”, Battista Guarino pedig „nagynevű ferrarai humanista (15.)”. A fentebbi mondatok színes és összetett volta mellett két dolgot tartok érdemesnek megjegyezni: kétségtelen, hogy a szöveget gazdaggá és olvasmányossá teszik a jelzők. Ámde azzal együtt, hogy való igaz, hogy a fiatalon elhunyt Albiera degli Albizzi kivételes szépség volt (pl. Alessandro Braccesi epigrammái szerint), felmerül a kérdés, vajon érdemes-e saját magunk által választott elismerő, vagy kevésbé elismerő jelzőkkel ellátni az egyes levelek címzettjeit, és nem rábízni az olvasóra, hogy a levelekből szűrje le a következtetéseket, amennyiben azok leszűrhetők. A fordító ezek nélkül is tökéletesen bizonyítja a témában és a korban való jártasságát, nem lenne rá szüksége, hogy emelkedett, vagy kevésbé emelkedett jelzők segítségével vezesse az olvasót. Ugyanez vonatkozik szerzőnk saját maga által választott hasonlataira, mint például, hogy Poliziano és „szellemi ikertestvére”, Ermolao Barbaro „szinte afféle Dioskurosok, latinosan Castor és Pollux ők ketten.” (13.), vagy hogy Giulio Pomponio Leto dicsérő szavait Poliziano „támadóival szemben szinte Athéné Gorgó-fővel ékesített pajzsaként tarthatta elébük” (14.). Ezeket a hasonlatokat a szerző nyugodtan mellőzhette volna, egyrészt enélkül is teljes mértékben egyértelmű a fordításból és a jegyzetekből, hogy otthonosan mozog a mitológiában, másrészt talán szerencsésebb és természetesebbnek hat, ha az effajta humanista utalásokat meghagyjuk Polizianónak és társainak. Ugyanakkor meglepő, hogy ezek mellett az emelkedett stílus, amelyben a levelek fordítása során is nem egyszer kedvünket lelhetjük, néha teljesen szükségtelenül és kevésbé érthető módon hiányzik. Gondolok itt például az „alias” használatára, mely mind a bevezetőben (9., 10.),

mind a jegyzetapparátusban (399. j.) kétszer is fellelhető, illetve pár szófordulatra, ami véleményem szerint nem egyezik a témához illő, szépirodalmi szóhasználattal. Ilyen például a 8. oldalon a két félmondat: „Michele Marullo mestere, a kevésbé alapos Theodóros Gaza miatt *fijt* Polizianóra”, vagy hogy Poliziano „a Catullus *passer*-verseit magyarázó írása több nála idősebb kutató, mint Battista Guarino és Gioviano Pontano, eredményeire *tromfolt rá*”. Szintén a stílushoz nem vélem illőnek a hétköznapi „csapásirány” használatát (13. illetve 240.). A fordítások esetében is találkozunk kevésbé emelkedett kifejezésekkel, mint például a „visszafogom magam” (68., a *parcius in praesentia* fordításaképpen), illetve hasonló például a „ha mégis Plinius-szagú lesz írásom” félmondat, az egyébként magyarul is igen élvezetesre fordított levélben (24.), vagy a „belenyúltam néhány verssorodba” és az „egyetlen közrendűbe se futottam bele” mondat a 38. oldalon, az egyébként a fentebbihez hasonló módon magyarul jól érzékeltetett tréfálkozó hangvételű levélsorozat második darabjában. Ide kívánczik a megjegyzés a szóhasználatot illetően, amivel a szerző a bevezetőben a levélfűzér íróinak stílusát jellemzi: Poliziano „tréfálkozó válaszában” nyugtázza Pico teljesítményét, melyre Poliziano „mókázó hangnemben mond köszönetet”, mire Pico következő levelében „bolondozva foglalja össze” Epiktétos elveit. „Végül viccelődve azt állítja, ő is a sztoikus filozófia követőjévé szegődött.” A levélváltás kétségkívül szikrázóan szellemes hangnemben íródott, és nem kis feladat elé állítja a mű szerzőjét. A fordítást olvasni nem kis gyönyörűség, álljon itt pl. Poliziano *Szerelmek* művére utaló mondat, amelynek bírálatára Pico della Mirandola felkérte: „Hogy gondolod, hogy én szembeszállhatnék Venus egész seregével? Ám mégis, te követeled ezt, igen, te, Pico, akitől vétek lenne bármit megtagadni. Ezért megkértem közülük néhányat, hogy viseljék el, ha kicsit ráncba szedem őket.” Vagy pár sorral lejjebb, immár Poliziano kéri barátja véleményét: „Remélem, csak „kölsön kenyér” gyanánt verik el ezen a port (ti. Poliziano Epiktétos-fordításán), és nem figurázzák ki teljesen.” (38.) Elmés megoldások az *inquam*, *Te*, *Pico*, illetve a *talio* műszó fentebbi feloldásai. Magával ragadó a levelek első könyvének bevezető darabjának fordítása, amelyben Poliziano leveleinek stíusválasztását magyarázza: „Hogyha valaki számára Symmachushoz fogok hasonlítani, nem fogom szégyellni, hiszen ünneplik tömörségét és kerek mondatait. Ha meg valaki szerint távol esem Symmachustól, azt mondom majd, nem szeretem a száraz stílust,” továbbá: „Valaki nem szereti a levelekben a bölcs mondásokat: ismét Senecára fogok hivatkozni. Más viszont több bölcs mondat követel: vele Dionysios fog szembeszállni helyettem, és ő állítja majd, hogy a bölcs mondások nem illenek bele a levelekbe. Ha túlságosan nyílnak mondják a stílusom: mégis ezt dicséri Philostratos. Ha túl homályosnak: ilyen Marcus Tulliusé egyik Atticushoz írott levelében. Esetleg túl hanyag: a leveleknek maga a hanyagság az ékessége. Netán túl figyelmes: ez a legnagyobb mértékben illik hozzá, hisz a leveleket ajándék gyanánt szokták küldeni” (24., 26.).

A fentebbi példák jól mutatják, hogy az olvasó mind nyelvi bravúrokat illetően, mind ismeretek tekintetében nem csekély mértékben lesz gazdagabb, akár csak pár levél elolvasásával is. Ez még akkor is igaz, ha néhol a szóhasználat esetében felmerülnek kérdések. Mindezek megemlítése előtt azonban ismét hangsúlyoznunk kell, hogy ezek az egész műben jól látszó hozzáértés fényében csupán másodlagos észrevételek, a fordító olvasóit munkája révén olyan világba vezeti be, amelynek gazdagsága mellett az általam kevésbé odaillőnek ítélt megoldások elvesznek. Nem kis feladat ugyanis például a *tréfálkozásra* a bevezetőben egymás után több szinonimát is összeszedni. Mégis, a *bolondozás* talán kevésbé sikeres választás, ahogyan a *viccelődve* sem biztos, hogy kellően emelkedett határozó (12.). Hasonlóan kérdéses, már a fordításnál, vajon nem lehetett volna-e elegánsabban megoldani például az „egyedül Ámor fektette két vállra Pán istent” (38., *Unus [aiunt] Amor Pana deum palaestra provocatum supplantavit.*) mondatot, illetve a „két szék között a pad alá esem” szólás használatát nem lehetett volna-e elkerülni az *ego dum geminis sellis (ut aiunt) sedere volo, utraque excludor* mondat fordításában (47.). Jóllehet, a mondat szavai csábítanak erre a megoldásra, mégis azt gondolom, kevésbé van helye egy emelkedett humanista levelezésben bármiféle mai szófordulatnak. Talán jobb lett volna Apolló és Pán esetében egyszerűen a „földre terít” változat, itt pedig esetleg

lehetett volna élni „a két lovat akarok egyszerre megülni” kifejezéssel. Ezeknél sokkal kevésbé szerencsés megoldás az első könyv második levélfüzérének bevezetőjében a korabeli skolasztikusokra alkalmazott *sordidus* jelző „koszos” szóval való fordítása (35.). Bármennyire is tény, hogy Ermolao Barbaro Poliziano által idézett szavai: „philosophos [...] quos dicis haberi vulgo sordidos, rudes, incultos” (idézetet I. a fordító által hivatkozott kiadás 352. oldala) kicsit sem hízelgőek, a „koszos” lévén egy bizonyos betegségben szenvedő ember jelzője, nem valakinek a nem tiszta voltát hivatott kifejezni. Csak a köznyelvben – bár ott is helytelenül – alkalmazható valakinek a mosdatlan, nem ápoltságára, emiatt semmiképpen nem állja meg a helyét egy annyi fordítási és más remek nyelvi fordulatot tartalmazó emelkedettnek szánt stílusú műben. Más módon idegen a stílustól a „szuperlatívusz” használata, amit itt egyszerre vélhetünk fölösleges emelkedettségnek, amely ugyanakkor latin volta ellenére mégis inkább hétköznapi.

Ezzel együtt nem szabad elfeledkeznünk a már idézett kiváló levélfordításokról sem, mint a levelek stílusának megválasztását tárgyaló levél (I. könyv 1), vagy például Pico della Mirandola szavainak fordítása, amikor Poliziano magasztalva biztatja: „Kérlek, amennyire csak tőled telik, állj neki, és verd le a rozsdát, hozd vissza a feledésből, rázd fel a tespedtségéből az irodalmi tudományokat, hogy a római nyelv csillogását az idő vasfoga teljesen el ne koptassa!” (I, 8, 46.). A *rozsdá, a feledés, a tespedés* egymásutánja briliáns megoldás, ha még ehhez hozzávesszük a fordító jegyzetét (75. j.), még inkább csak tisztelettel adózhatunk neki. Ezek fényében nem egészen érthető, mi adja a nyelvi egyenetlenségeket, hiszen a szerző minden kétséget kizáróan értője a nyelvnek és a stílusnak is. Ékes bizonyítéka ennek az, hogy a könyvben versfordításaival is találkozhatunk, ezek szintén nem csekély fordítói talentumról tesznek tanúságot (32. és 44.).

Visszatérve a bevezetőre: éppen a logikus megszerkesztettség miatt meglepő az itt található két hirtelen váltás, amelyek megtörik az egyébként gördülékeny és élvezetes szöveget (a 7. oldal utolsó mondata nem következik egyértelműen az előtte levőből, illetve a 16. oldalon nagyon hirtelen fejezi be az egyes válogatott levelek ismertetését). Persze a két példából az első lehet, hogy csak nyomdai tördelési probléma, a másodiknál pedig a 12. oldalon a szerző az általa kiválasztott levelek rövid összefoglalása előtt éppen egy igen elegánsan megfogalmazott bekezdésben hívja fel a figyelmet arra, hogy néhány jelentősebb levelezés tartalmát fogja ismertetni. Az olvasó tehát fel lehet készülvén, de tény, hogy nagy sajnálattal veszi tudomásul, hogy bár még csak a második könyv példájánál tart, a levelek ismertetése véget ért, mert a válogatás önmagában is igen élvezetes olvasmány.

Hasonlóan inkább szerkesztési probléma az idegen szavak toldalékolása, ahol a szó kurzív, a ragja pedig álló betű, („a pápa június 6-i *brevéjében* elrendeli az inkvizíció vizsgálatát”, vagy „Pico Poliziano társaságában Velencébe utazik, hogy újabb kódexeket vagy *incunabulumokat* szerezzenek be” – 36–37.). Nem illendő, hogy öncélúan ilyen csekélysegeket kifogásoljunk, hiszen ez tördelési kérdés, a két sor révén viszont könnyen áttérhetünk a jegyzetapparátus néhány érdekességére. Előbb azonban az igazság kedvéért ki kell emelnünk, hogy a bevezető összességében nagyon elegánsan oldja meg az átvezetéseket egy-egy bekezdés között: „A harmadik könyv utolsó címzettje átvezet a negyedik könyvhöz is” (10.), vagy a fentebb már említett pár sor, amellyel a szerző áttér a levelek négy könyvének vázlatos ismertetéséről az általa kiemelésre érdemesnek talált levelek leírására (12.), illetve egy, az olvasót a hivatkozott levél szinte azonnali elolvasására ösztönző mondat: „A levelezés következő darabja (II, 5.) igazi mintapéldája a művelt humanisták kifinomult, elegáns, ugyanakkor játékos „csevegésének”, amelyet antik irodalmi idézetek és utalások tarkítanak” (16.).

Ami a jegyzetapparátust illeti: a már említett „két szék közt a pad alá esem” fordítású mondathoz további ismeretszerzésre lehetőséget adó jegyzet is tartozik, melyből megtudhatjuk, hogy az utalás egy Cicero kárára elkövetett csínyre mutat vissza, melyet mind Senecánál, mind Macrobiusnál (a hivatkozott művek természetesen pontos meghatározással szerepelnek) megtalálunk. Csupán ebből az egy jegyzetből (73. j.) is jól látható, hogy a jegyzetapparátus igen nagy alapossággal készült, és gazdag, a szöveghez szorosan nem tartozó további ismereteket is tartalmaz.

A jegyzetek olvasása során ugyanakkor felmerül az a kérdés, ami talán a legnehezebb feladat elé állítja bármely mű szerzőjét a jegyzetelés kapcsán: mire térjen ki, és mit vegyen alapvetően ismertnek. A 10. jegyzetben felsorolja „az ún. második triumvirátus” tagjait. A 44. jegyzetben a római rendek részletes ismertetését találjuk annak kapcsán, hogy Poliziano a verssorokat velük állította párhuzamba. Ugyanakkor az olvasó teljesen váratlanul és előzmény nélkül talál utalást az *M* kézirat szövegváltozatára vonatkozóan (40. jegyzet), illetve más helyeken megtudja, hogy van *R* és *V*, sőt, *V/2* kézirat is (84., illetve 100. jegyzet). Nem szükségszerű a 33. jegyzetben a Hésiodosz-idézet a szerzőtől származó kiváló fordításnál megjegyezni, hogy a „hosszuruhájú” szóban a hexameter miatt rövid az „u”, már csak azért sem, mert a vers eggyel korábbi sorában a „szépkoszorúju” is eltér ugyanezen okokból. Ezek az utóbbi megjegyzések ugyanakkor csak apróságok, ettől a mű nemhogy nem lesz kevésbé értékes, sőt, a fordító gondos munkáját dicséri az alaposságra való törekvés. Az olvasóközönség igényeinek eltalálása ennél sokkal nehezebb feladat, és nem csoda, ha nem tudunk egyértelműen dönteni emellett, hogy olvasói a nagyközönség, vagy a szakma köréből kerüljenek-e majd ki inkább. Amennyiben az előbbi, akkor esetleg magyarázatot érdemeltek volna az idézett „breve” vagy az „incunabulum” szavak, amennyiben viszont nem, nem lett volna szükséges a triumvirátusra vagy a rendekre jegyzeteket szánni. Ugyanakkor alighanem egyik esetben sem szerencsés, még a szöveg könnyedebbé tétele céljából sem, ha az emelkedett és a hétköznapi, a szépirodalmi és a köznyelvi szóhasználat keveredik, főleg egy humanista levélgyűjtemény egyébként általában veretes és mérhetetlenül információgazdag kétnyelvű kiadásában. Mindezekkel együtt újra csak hangsúlyozni tudom, hogy a fordító teljesítménye megkérdőjelezhetetlen, nem csupán fordítói munkája következtében, hanem amiatt is, amit ez magával hoz: egy új világot nyit meg a még avatatlan olvasó előtt, a témában jártas olvasó esetében pedig hozzájárul az abban való elmélyüléshez.

Frazer-Imregh Monika Poliziano levélgyűjteményének fordítása és a mű kétnyelvű, sokrétű bevezetőjével és gazdag jegyzetapparátusával rendelkező kiadása, ahogy azt a kiadó ajánlásában olvashatjuk „az itáliai humanizmus kistükrének is tekinthető.” Valóban így van. Köszönet érte.

BABICS-VILLATA ZSÓFIA

Fábi Anna, *Varázslat és valóság, Darvasi Ferenc életútinterjúja*, Budapest, Magvető, 2025 (Tények és Tanúk). 544 p.

A kiadott beszélgetés a magyar művelődéstörténet-írás személyes értékkövetésének útját tárja a nagyközönség elé. A kötet megjelenését a 2025. évi Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválra időzítették, amely egyúttal kapcsolódott a Magvető Kiadó fennállásának 70 éves évfordulójához, sőt, az interjút adó Fábi Anna maga is hosszú ideig oszlopos tagja volt a kiadói szerkesztőségnek. A puhafedelű borítóról a történészről elégedettséget tükröző portréja tekint az olvasóra. A visszafogott, de igényes kivitelű kötet a korszakokat újraértelmező *Tények és Tanúk* sorozatban kapott helyet, ezzel is jelezve azt, hogy a kulturális élet a megszokottól (vagy az elvárttól) eltérő megvilágításba kerül. És valóban. A megszólaltatott életút mentes a pártállami létet meghatározó és korlátozó ideológiai kliséktől, valamint a rendszerváltás utáni politikai csoportosulások keresésétől, mert egy teljesen önállóan ítélő és gondolkodó tudós pályaképe bontakozik ki a könyv oldalairól. A megidézett közeg szereplői inkább az emberi oldalukban, társas viszonyukban elevenednek meg, azaz abban, hogy erényeik, gyengeségeik, jó és rossz tulajdonságaik mennyiben bizonyultak segítő avagy akadályozó tényezőnek. A mű megfelel az életinterjú sajátosságainak, miközben természetesen az interjúalany egyik legfőbb kutatási területére, a nőtörténeti kutatásokra is számtalan esetben reflektál. Az életútban a személyes történet, a 20. századi magyar történelem és a tudományos pálya szorosan összefonódik. Darvasi Ferenc kérdései többnyire nyitottak, s a válaszokból felépülő szövegben az egyéni és a közösségi

emlékezet történeti összefüggései magától értetődőek. A dialógus folyamatosan elemzi a múltat. Fábri Anna kifejtő feleleteiben felismerhetők tudományos stílusának jegyei, amelyekkel kerülte az egyszerűsítő magyarázatokat, és rávilágított a jelenségek összetettségére. A mű dokumentatív jellegét erősítik a kötet végén található képek és iratreprodukciók, ami után – a gondos szerkesztésről árulkodó – válogatott bibliográfia és személynévmutató található.

A *Varázslat és valóság* könyvcím arra utal, hogy a gyermekkorban kialakított és vágyott világképhez képest a felnőttléti világlátása megszürkül a szükségszerű feladatok és küzdelmek miatt, ám a letisztuló bűvölet fokozta a felnőttkor élményeit, és a tudósi pálya motivációja lett, mert kutatóként azzal foglalkozhatott, amit kedvvel végezhetett. A diskurzusban egymás után váltakoznak a magánélet és a formalizált nyilvánosság színterei. A kilenc nagyobb fejezetből az első (*Varázsos vidékek*) jeleníti meg a II. világháború idején kezdődő, olvasmányokkal és vidéki tájélményekkel elvarázsolt (főleg bonnyapusztai, majd kaposvári) gyermekkort, amelyben egyaránt domináltak az erős egyéniségű női rokonok és férficsaládtagok – köztük, természetesen, elsősorban az elveihez ragaszkodó, öntudatos tanítónő édesanya és a – hadifogságból évekkel később hazatérő – megfontolt édesapa, aki vezető állást töltött be a Mezőgazdasági Minisztériumnál. A már ötévesen olvasni tudó kislány előtt széles kaput nyitott ki a családi könyvtár, ugyanis a világról őrzött, közvetett ismeretek tárháza itt maga a könyv, amelynek révén az időben és térben távoli történések a felfedező jelen részévé tehetők. Az olvasás szeretete elvezetett a színház iránti vonzódáshoz. A családi háttérben szerzett élményanyag befolyásolhatta Fábri Anna majdani, a nőkkel és a kultúrával kapcsolatos vizsgálódásait.

A *Megoldhatjuk másképpen is* rövidebb második tematikus egységben először egy kelet-németországi úttal tágul a mozgáshetőség, de az egyetem előtti tanítói munka alkalmával először mutakoztak meg a valóság farkastörvényei, ám az azt követő könyvtári elfoglaltság már jobban illett a fiatal Fábri Anna érdeklődéséhez. A harmadik, *Próbáltunk kiutakat keresni* címmel jelölt rész kitér az egyetemi évekre, s azon belül a pszichológia szak leadására, a magyar egyszakosság nyújtotta szabad tanrendre, a szűkebb társasági diákéletre, a barátságokra és a párválasztásra. A *Nem a gonosz a gonosz* fejezetben Fábri Anna számba vette gyermekora fontosabb olvasmányélményeit, és azok felbukkanásának körülményeit, például az édesapa felolvasását (136.). A könyvekből levont tanulságok elgondolkodtatták, mint ahogy ez a *Mester és Margarita* esetében történt, mert az összetett jelentésértégtől rávezette arra, „hogy itt nem a gonosz a gonosz, hanem valahol másutt van az igazi gonosz, amihez képest az eredeti sokkal humánusabb.” (158.) S így, többek között, a *Száz év magány* is felkeltette a figyelmét, és elmélyítette világlátását, amit visszatekintve így fogalmazott meg: „az élet és az emberek elfogadása, sőt szeretete ragadott meg, amit általában is régóta hiányolok az irodalomból, bár lehet, hogy már magát az életet is nehéz szeretni a valóságban.” (158.) Már ekkor megbarátkozott jövőbeni kutatásainak tárgyát képező alkotásaival: belemerítkezett Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Krúdy Gyula műveibe, és belelapozott az 1944-es kiadású *Asszonyok Aranykönyvébe*. S mindezen túl fogékony volt az ismeretek határaitágító tudományos eredmények iránt, hiszen lelkes előfizetője lett az *Élet és Tudomány*nak.

A legterjedelmesebb az ötödik tematikus egység, *A kastély*, mely a Magvetőhöz fűződő emléket öleli fel. „A Magvető belső tereit áttekinthetetlennek és nyomasztónak találtam – és ez mit sem változott az évek során. Az Artex külkereskedelmi vállalat Nádor (akkor Münnich Ferenc) utcai épületének egy teljes emeletét foglalta el a kiadó. Három évig dolgoztam abban az épületben, de bizonyos részeit sosem láttam. Akadtak benne olyan szobák, amelyek mintha a Kécszakállú herceg várából lettek volna, azokba sohasem nyitottam be.” (163.) Az 1968-ban frissen belépő reménybeli szerkesztőnőnek a vibráló légkörű, zajos szerkesztőségi szobában az a benyomása támadt, mintha a bolondok házába került volna. A kádári kortünetként is felfogható meghasadság felemás légköre mindent áthatott. Az 1968-tól 1986-ig tartó időszakot lefedő metaforikus cím azt fejezi ki, hogy a munkahely egyszerre képviselte a kiadói intézményt, a hatalmi struktúrát és a kulturális műhelyt, ahol a szellemi autonómia és az ideológiai kontroll fel-fellobbanó feszültséget szült. A kiadói vissza-

emlékezés legfontosabb eleme az, hogy a fiatal szerkesztőnő hogyan tudta megőrizni függetlenségét azért, hogy értékeit saját legjobb meggyőződése szerint alakíthassa ki. A magabiztos és be nem tagolható, pályakezdő kolléganő hamar szemet szűrt közvetlen főnökének, aki ezért – a kor egyik bevett módszerével – a megtörését célzó, nyomásgyakorlással járó megbeszéléssorozat alá vetette, ami végül szerencsésen zárult, mert a tudását elismerték (171–174.). Ez azt jelentette a továbbiakban, hogy – „különütassága” mellett is – a véleményét elfogadták, vagyis lektori pályája során nem kényszerült vállalhatatlan kompromisszumokra, az ideologikus korszellem mellett egyensúlyt tudott teremteni önnön belső értékrendje és a külső elvárás között. A pártba való beléptetési próbálkozások elől rendre kitért. Fábri Anna részletesen bemutatja lektori munkáját, amely nemcsak irodalmi alkotások, hanem más tudományterületekhez tartozó kéziratok véleményezését jelentette, és felvillantja a munkatársi, szakmai és baráti viszonyok természetét. A kiadói munkahelynek meghatározó szerepe volt a későbbi tudományos és oktatói pályában, különösen az értelmezői felelősség, az intellektuális mérlegelés és az önfegyelem terén. Az interjú részletes képet ad az egyetemi és tudományos intézményrendszer működéséről, a kutatói pálya jellegéről.

A helyfoglalás című hatodik fejezet az intézményi térből a magán- és társas terek felé terelte a beszélgetést fonálát. A kiadói munkahely az átlagnál viszonylag kötetlenebb időbeosztást tett lehetővé, amelyben jobban érvényesülhetett a támogató, kiegyensúlyozott családi háttér. Felszabaddult feltöltődést jelentettek az utazások, amelyek egyúttal alkalmat adtak arra, hogy a könyvekből nyert – közvetett – tudás a maga valóságában a rácsodálkozás revelatív erejével váljon személyes élménnyé. A nyugati utak közül kiemelkedtek a firenzei benyomások, de lenyűgöző hatása volt a külföldi mentalitásnak, valamint a helyek kulturális esszenciáját képviselő művészeti múzeumoknak és képtáraknak. Később, az erdélyi utakon szerezhetett hasonlóan feledhetetlen emlékeket, találkozásokat és barátságokat. Fábri Anna elmondta, hogy a szorosabb szakmai alapú barátságai között van olyan, amely időt és távolságot meghaladón ma is eleven, mert egymásra hangolódás, elvi és érzelmi egyezés alakult ki köztük. A kiadó elhagyása után feladta az írókhoz fűződő, az objektív álláspont kialakításához szükséges lektori függetlenségét, és tagja lett a Művészeti Alapnak. A léppéssel tovább tárgalt a kikapcsolódás lehetősége és az ismerősi kör, amelyek egyúttal ösztönözték az alkotói munkát. A magánélet nem túl nagy társaságát színesítették férjének szociológiai kötődésű barátai, s az itt felemlgetett neveknél érintőlegesen felbukkannak a rendszerváltás nyilvánosságában is közismert személyiségek. Fábri Annának nagy szerepe volt a legszűkebb családi életnek és az abban beálló változásoknak megfelelő lakáskörülmények megteremtésében, időről időre lakáscserék megszervezésével. Az 1968-as házasságkötés után 1972-ben megszületett a fia, 1977-ben a leánya. A gyermekek érkezése mint a női lét pozitív visszaigazolása meglepéssel töltötte el: „Valami elrendeződött, helyére került a két gyerekkel.” (423.) A gyermeknevelésben elsősorban férjére támaszkodhatott, hiszen a szülői generáció tagjai vagy még aktívak voltak, vagy maguk is kíméltre szorultak. A középpontban tehát az 1970–1980-as évek mindennapi életének olyan eseményei állnak, mint az utazások, baráti kapcsolatok, családi viszonyok, lakhatási körülmények és gyermekvállalás, amelyek a női értelmiségi identitás alakulásának meghatározó tényezői voltak. A „helyfoglalás” egyaránt kifejezi a fizikai és társadalmi tér (lakás, munkahely, kapcsolatháló) kialakítását, és előrehaladás presztizsértékét. A visszaemlékezés érzékelteti, hogy mindez kiváltképp egy nőnek, alkalmazkodással és döntéshozatallal jár, valamint hangsúlyozza az emberi kapcsolatok erejét, mert azok nemcsak érzelmi, hanem egzisztenciális és kulturális háttérrel biztosítanak. A személyes tér megteremtése párhuzamosan zajlik a szakmai elfogadottság megszilárdulásával. Tulajdonképpen ez a kötet egyik leginkább mikrotörténeti és szociokulturális fókuszú része, amely az egyéni életvezetési stratégiákon keresztül világít rá a Kádár-korszak értelmiségi mindennapjaira, benne a nők lehetőségeire és az élettérben felmerülő különböző megoldásokra.

A Miként lesz mindemből szó című tematikus egység az elbeszélhetőség problémájáról szól, hiszen Fábri Anna behatóan foglalkozott Krúdy, Mikszáth vagy Jókai munkásságával. „Ma is

nagyon foglalkoztat Krúdyban, miként lesz mindenből szó, sőt néha csak megszokásból elhangzó szó.” (333.) Irodalomtörténeti szemmel azt elemezte, miként válik az egyéni tapasztalat – legyen az szakmai, magánéleti vagy történeti jellegű – nyelvileg formálható, közölhető és értelmezhető narratívává. A mérlegelő eszmefuttatás az önéletrajzi elbeszélés és a tudományos diskurzus határán mozog, reflektálva arra, hogy „mindenből szó lesz”, de eltérő módon és hangsúllyal, hiszen a megszólalás mindig válogató és konstruáló aktus: az emlékek nem pusztán felidéződnek, hanem a jelen perspektívájából újrendeződnek. Fábri Anna Krúdy kapcsán például vállalja, hogy nyitva hagyja az értelmezési mezőt (340.). Pályájának Jókai–Krúdy–Mikszáth írótriászából az első kettőt zseninek tartja, viszont a harmadik áll hozzá a legközelebb. A Supka Géza-hagyaték véglegesen a művelődéstörténet felé terelte (357.). 1987-ben megjelent *Az irodalom magánélete* című monumentális munkája, és tervben volt a *Jókai-Magyarország* megírása, amelynek kéziratát később a Magyar Tudományos Akadémián vitatták meg. A szerkesztőnő számára egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Magvetőbeli teendőkhöz képest képességeinek jobban megfelelnek a nagyobb ívű alkotói, kutatói feladatok. A diskurzus ezen része áttekinti a pályaszakasz kínálta továbblépési lehetőségeket a beérett irodalomtörténeti és művelődéstörténeti érdeklődéshez mérten.

A kötet második leghosszabb egysége a nyolcadik, *Azzal foglalkozhattam, ami érdekelt* című fejezete ismét a formalizált nyilvánosság terébe vonja az olvasót. Fábri Anna egyetemi tanári pályaszakaszát (1986–2005) tárgyalja, amely életútjának olyan periódusa, amelyben igazán elérhette a szakmai autonómiát és az intellektuális kiteljesedést, azon túl, hogy a Magvető Kiadó megbecsült és többször kitüntetett szerkesztője volt. Az ELTE-n belül, az oktatás munkatársi feltételeit tekintve, a Művelődéstörténeti Tanszék tűnt a legalkalmasabb választásnak. A kutatói feladat mellett, új kihívásként, a tanítást is vállalta. A rendszerváltás környékén feltűnt számára, hogy a fiatalok mennyire bizonytalanok a társas viselkedés szabályaiban, ezért meghirdette „A tökéletes úriember” kurzust: „kultúrantropológiai alapokra építve dolgoztuk föl a polgári kor, mintegy százötven év illemirodalmának jelesebb darabjait” (375.). „Még a csoportrendszer idején is éreztem a diákok egyfajta elhagyatottságát, sőt tudomásom is volt róla. Milyen közösséget lehetett ajánlani? Hát a kultúránkét.” (376.) A tanári szerepfelfogásában is érvényesült nyitottsága: a szeminárium munká során a hallgatók értelmezéseit megfontolandó álláspontnak tekintette, hiszen „a tanár is tanulhat a diáktól” (377.). A politizáló ifjúságnál inkább a tapasztalatlanságot és a hatalmi aspirációkat vette észre. Az egykorú valóságérzékelését – az analógiára építve – a Jókai-műveken keresztül világította meg. 1990-re elkészült a *Jókai-Magyarország* disszertáció, amelynek kandidátusi védeése olyan jól sikerült, hogy egyenesen a nagydoktorivá minősítést javasolták, ám a hierarchiára ügyelő akadémikus kar mégis elvetette az elfogadott javaslatot, s kandidátusi szinten értékelték kitűnőnek a munkát. Később doktori képzést, témavezetést, az OTKA-pályázatok lebonyolítását vállalta. A tanításban előtérbe helyezte az élményszerűséget: színi előadászerű órákat és sétálószemináriumokat tartott. A művelődéstörténeti oktatásában és kutatásában egyre nagyobb hangsúlyt kapott a nőtörténeti megközelítés, amelynek eredményeképp 1996-ban megjelent *A szép tiltott táj felé*, 1999-ben pedig *A nő és hivatása, Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből, 1777–1865* című műve. Ám kifejtette, hogy nehéz összeegyeztetni a nőkkel kapcsolatos elvárásokat és szerepeket, továbbá azt, hogy a magyar nőtörténetnek elvitathatatlan érdemei vannak. Bár kurzusai nagy népszerűségnek örvendtek, az ezredforduló tájára romlott a középiskolából kikerülő diákok tudásszintje és olvasáskészsége, ami megkeserítette az egyetemi tanítást, ezért 60. életévében a nyugdíjba vonulás mellett döntött.

A keretek vagy a szabályok időbeliségére és szükségességére reflektáló utolsó, kilencedik, a *Ki kell-e irtani a franciakertet?* című zárórész a magánszférába történő visszavonulás éveiről szól, amelyben a tanárnő megszabadul az intézményes kötöttségektől, és teljesen átadhatja magát az alkotói tevékenységnek, valamint megtörténik a teljes pálya retrospektív értékelése. A tanárnő egyértelművé teszi, hogy ez az életszakasz a korábbi egyetemi és kutatói pálya szerves folytatása, hiszen egymás után érkeztek művelődéstörténeti tárgyú könyvek írására vonatkozó kiadói meg-

keresések és a pályázatbírálói felkérések, amiket a Petőfi Irodalmi Múzeumban, majd a Nemzeti Múzeumban tartott előadások követtek. A *Hétköznapi élet Széchenyi István korában* megírása ismét arra készítette, hogy újraértékelje munkásságának írótriászát: „én mind a három íróval, Krúdyval, Jókaival és Mikszáthtal szívesen foglalkozom ma is, de talán Mikszáth-könyvet kellene írnom. [...] a jelenhez közvetlenebbül szól, mint Krúdy és Jókai. [...] Mikszáth mindenestül benne élt a saját korában, amit a másik kettőről ennyire nem lehet elmondani. Azt hiszem, Jókai számára az írás a hétköznapiaságból való kilépést jelentette, Krúdyról nem is beszélve, aki a hétköznapiakat is irodalmiasította.” (461–462.). Sőt, Mikszáth jelentőségéhez hozzáteszi, hogy amikor a műveit írta „a csaknem új tudomány, a szociológia a divatról nagyon hasonló megállapításokra jutott, mint ő.” (463.) A 2011-es gróf Teleki László-émlékév új kutatási iránnyal ajándékozta meg, a téma pedig ismét magával ragadta, s 2022-ben megjelent az *Arany idők* című eszme- és neveléstörténeti kötete, amelyben egy „integrált művelődéstörténeti megközelítésmódra” (467.) törekedett. Míg a vizsgált forrásanyag alapvetően a – viszonylag állandónak feltételezett értékrend talaján – hosszútávra szóló didaktikai elvek kivitelezését tárgyalja, addig a feltáró, értékelő munkában meg kellett küzdeni az elszemélytelenítő informatika új ismeret- és szempontgeneráló hatásával, mert a felgyorsított értelmezési találatok részben megkönnyítik, ám egyúttal meg is nehezítik az érvényes szintézisalkotást. Itt Fábri Anna közbeveti, hogy „[c]saknem öröközld közhely azt mondani, hogy nem láthatjuk előre a jövőt, de igaz. Ahogy az is, hogy a nevelés, amely eredendően a jövőre irányul, meghatározhatja a jövőt.” (473.) A tanárnő a szövegűhűség szemléltetésének kedvéért felvette a digitalizációs kihívás nyújtotta kesztyűt, és vállalkozott a forráskiadás elektronikussá tételére. A munka átsegítette ugyan a nehézségeken, de sok időt és áldozatot követelt. A tudományosság után létösszegzésként újra a legszemélyesebb és legszűkebb privátszféra tereiről, eseményeiről és szereplőiről esik szó, így például a kedves emléket őrző helyekről, az otthoni életéről, a házastársáról, a gyermeknevelésről, a – különösen női – felmenőkkel való kapcsolatról, az unokák nyújtotta örömről. Fábri Anna egész életére mindenben jellemző a következetesség és a szellemi fegyelmezettség, amikor azonban az elégedettség kérdéseire kell válaszolnia, akkor – utólag visszatekintve – a saját belső szabálykövetését önkorlátozónak ítéli azzal a kitétellel, hogy a jelentős dolgokat ugyanígy csinálná (495–496.).

Összegzésként megállapítható, hogy a *Varázslat és valóság* kötet című hűen ragadja meg az életútinterjú végigvonuló kettősséget. A „varázslat” a világ szépségének és értelmének megismerhetőségére inspiráló élmények összességét jelöli: a gyermekkori tájélményeket, az olvasás és a műalkotások hatását, a meghatározó tanárokat és mestereket. A „valóság” ezzel szemben a történelmi és társadalmi meghatározottság terepe, amelyben az életút kibontakozik az ösztönző „varázslat” kíséretében. A kötet egyik legnagyobb erénye, hogy e két dimenziót nem választja szét, és megtartja a tárgyalt korszak elfogulatlanságra törekvő „alulnézeti” megközelítését. Bár az olvasó olykor szívesen a történetek mögé nézne, az emlékező ilyenkor megjegyzi, hogy a mindennapok gyakorlatibb megfontolásai kötötték le. Az életinterjú-kötet több szempontból is gazdagítja a magyar szakirodalmat, hiszen egyrészt tovább árnyalja a Fábri Annáról alkotott képet, másrészt értékes forrása a 20. századi magyar női történetnek és kultúrtörténetnek, harmadrészt példaszerű darabja a hazai életútinterjú-irodalomnak. S nem utolsósorban méltó helyet foglal el Fábri Anna életművében, valamint a magyar könyv-, művelődés- és tudománytörténeti irodalomban.

FABÓ EDIT

Michael Haas, *Gustav Mahler, Julius Korngold and the Neue Freie Presse*, London–New York, Routledge, 2025. 209 p.

Michael Haas kötete első pillantásra zenetörténeti monográfiának tűnik, ám valójában sokkal tágabb horizontot tár fel: egyszerre olvasható recepciótörténeti forráskiadványként, sajtótörténeti esettanulmányként, a modern polgári nyilvánosság működésének rekonstrukciójaként és a modern zenei esztétika társadalmi beágyazottságának elemzéséeként. Jelen recenzió az utóbbi szempontot helyezi előtérbe, azt vizsgálva, miként mutatja be a szerző a bécsi polgári nyilvánosság szerkezetét, a *Neue Freie Presse* kulturális önképét és Julius Korngold kritikus szerepét.

A kötet felépítése már önmagában is arra utal, hogy Haas elsődleges célja a korabeli médiatér rekonstrukciója. A bevezető fejezet messze nem egyszerű kontextusteremtés: részletesen tárgyalja a *Neue Freie Presse* szerkesztőségi felépítését, politikai és kulturális orientációját, a zenei rovat helyét a lap szerkezetében, és azt a szerepet, amelyet a bécsi polgári ízlésformálásban betöltött. Ezt négy nagy, tematikusan rendezett fejezet követi, amelyek Mahler szimfonikus és vokális műveit, operai működését, bécsi recepciójának alakulását és az utóéletet mutatják be. A szerkesztés kettőssége – értelmező próza és primer források váltakozása – már ekkor világossá teszi, hogy Haas nem kívánja „ráírni” saját értelmezését a szövegekre: a kommentár csupán keret, a mélyebb megértés terepe pedig magukban a korabeli kritikákban nyílik meg.

A könyv egyik legkarakteresebb vonása a forrásanyag arányának tudatos elrendezése. Haas a kötet egyharmadát szenteli az interpretáló bevezetőknél, míg a fennmaradó kétharmadot a *Neue Freie Presse* és más lapok kritikáinak gondosan szerkesztett angol fordításai foglalják el. Ez az arányválasztás nem csupán szerkesztői praktikum: koncepcionális kijelentés arról, hogy Mahler bécsi recepciója nem az utókor által felépített történetben érthető meg, hanem a korabeli nyelvi gyakorlatokban, azok retorikai rétegzettségében, az ízlésképzés mindennapi mechanizmusain keresztül. A fordítások funkciója kettős: egyrészt hozzáférést biztosítanak egy olyan nyelvi világhoz, amelynek stílári árnyalatai ma már alig rekonstruálhatók, másrészt lehetővé teszik, hogy a modernséghez való viszony társadalmi jellegét ne absztrakcióként, hanem a sajtónyelv konkrét performativitásán keresztül lássuk.

Különösen fontos szerepet kap a kötetben a bécsi feuilleton poétikájának bemutatása. Haas világossá teszi, hogy a tárca a századforduló Bécsének nem csupán zszurnalisztikai műfaja volt, hanem a polgári önreprezentáció elsődleges médiája. Az ironia, a metaforikus túlburjánzás, a képszerűség, a közéleti utalások hálózata mind olyan stilisztikai eljárások, amelyek segítségével a kulturális értékek kijelölése társadalmi jelentéseket alkotó aktussá vált. A kritikus ebben a rendszerben nem véleményformáló, hanem normateremtő figura: nem azt írta le, mit kell gondolni egy műről, hanem azt, milyen nyelven lehet egyáltalán gondolkodni róla. Haas érdeme, hogy a modernség ezen retorikai, antropológiai és társadalmi dimenzióit sikerül a fordítások mögötti értelmező jegyzetekkel láthatóvá tennie.

A *Neue Freie Presse* szerepének megértése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Korngold és Mahler kapcsolatát a maga valóságában lássuk. A lap 1864-es alapításától a Monarchia liberális polgári nyilvánosságának egyik legerősebb intézményévé vált: kulturális súlya, közönsége, szerkesztéspolitikája olyan tekintélyt hozott létre, amelynek hatását a kortársak azzal a mondással ragadták meg, hogy „Ausztriát nem lehet a *Neue* nélkül kormányozni”. A mondat itt természetesen nem politikai, hanem kulturális értelemben igaz: a lap az irodalom, a zene, a színház és a tudomány közéleti jelenlétét formálta, és azt a nyelvi–retorikai keretet alakította ki, amelyen belül a modern művészet értelmezhetővé vált.

Julius Korngold ebbe az intézményi rendszerbe érkezett bele 1904 után, Eduard Hanslick örököseként. Haas részletesen bemutatja, hogyan vált Korngold a bécsi nyilvánosság egyik legbefolyásosabb kritikus hangjává: morvaországi zsidó–német háttere, jogi tanulmányai, zenei képzettsége és Hanslick stílusának öröksége együtt tették alkalmassá arra, hogy egyszerre legyen a hagyomány

őrzője és a modernség értelmezője. Kritikusi eszköztára egyszerre tükrözi a modern életérzés nyelvi leképezését és a polgári társadalom értékképző mechanizmusait. Korngold kritikusi pozíciója nem csupán ízlésformáló, hanem intézményalakító szerep is volt: egyetlen bírálata hatással lehetett koncertprogramokra, operai stratégiákra és karmesteri pályafutásokra.

A kötet egyik legfontosabb, a recepciótörténetben kiemelkedő újdonsága Haas Mahler–Korngold viszonyának új értelmezése. A századforduló utáni irodalom gyakran rajzolt fel egy romantizált, tragikus narratívát: Mahler mint a félreértett zseni, a Bécs által elutasított modernista; Korngold mint védelmező, aki a támadásokkal szemben igyekezett oltalmat nyújtani. Haas meggyőzően mutatja be, hogy ez a kép jórészt utólagos konstrukció. A fordított kritikákból egy sokkal összetettebb viszony rajzolódik ki: Korngold nem apologéta, nem feltétlen híve Mahlernek, de nem is ellenfele. Sokkal inkább a modern zenei gondolkodás egyik legfontosabb fogalmi és retorikai közvetítője, aki azzal legitimálta Mahler munkásságát, hogy komolyan vette, nagy intellektuális súllyal és finom analitikus érzékkel tárgyalta műveit.

Haas hangsúlyozza: Korngold kritikái ambivalensek, s ez adja valódi értéküket. Egyszerre méltatják Mahler strukturális bátorságát és hangszerelési újításait, és egyszerre bírálják a monumentalitás túlzásait, a szubjektív retorizáltságot, a dramaturgia terheltségét. Ugyanakkor mindezek mögött ott van a felismerés, hogy Mahler zenéje a modernség egyik legfontosabb kísérleti terepe. A „komolyan vétel” maga a legitimáció: a bécsi polgári nyilvánosságban az jelentette a művész igazi rangját, ha a *Neue Freie Presse* kritikusja részletesen foglalkozott vele.

Ez a pont vezet el a kötet egyik legmélyebb gondolatához: Haas szerint Mahler bécsi recepciója nem elsősorban esztétikai, hanem nyilvánosságszerkezeti kérdés volt. A modernség vitái, a koncertkultúra átalakulása, az új zenei nyelv megítélése mind a sajtó nyelvi gyakorlatán keresztül váltak közösségi jelentéssé. A „Mahler Bécs ellen” toposz helyett Haas egy olyan képet rajzol fel, amelyben Mahler a bécsi közélet egyik központi vitatárgya, akitől sem a közönség, sem a sajtó nem fordult el, hanem akit a modern zene kihívásainak egyik legfontosabb reprezentánsaként kezeltek.

Haas kötete így a Mahler-kutatás és a sajtótörténet keretszövetében helyezkedik el. Az angol nyelvű fordítások széles körű hozzáférést biztosítanak a bécsi feuilleton kulturális antropológiai világához, az értelmező jegyzetek pedig megmutatják, hogyan működött a modern nyilvánosság és milyen szerepet játszottak benne a kritikusok. A modernség így nem absztrakt fogalomként, hanem nyelvi–retorikai gyakorlatként válik láthatóvá: Mahler recepciója nem művek sorozata, hanem a bécsi polgári nyilvánosság által létrehozott kulturális konstrukció.

Haas könyve ezért nem pusztán zenetörténeti munka, hanem a modern európai sajtókultúra egy dokumentuma is. Megmutatja, hogyan kapcsolódik össze a modernség, a kritika és az intézményi hatalom a századforduló kulturális gyakorlatában, és hogyan válik a *Neue Freie Presse* olyan térképpé, amelyen keresztül a város önmagát értelmezte. Mahler ebben a perspektívában nem a félreértett zseni alakja, hanem egy olyan művész, akinek modernségét Julius Korngold kritikái és a bécsi polgári nyilvánosság strukturális dinamikái tették láthatóvá és értelmezhetővé.

UJVÁRI HEDVIG

Fordulók

Főszerkesztői utószó

150 évvel ezelőtt egy energikus és vizionárius tudós *Magyar Könyv-szemle* „cím alatt” folyóiratot indított, hogy Magyarország könyvészetének és a hazai könyvtárak közlönyeként szolgáljon (*Magyar Könyvszemle*, 1[1876], a borító versóján). Az eltelt másfél évszázadban átalakult a módszertan, ahogy a könyvekkel és a sajtóval foglalkozunk, a technikai fejlődés a könyvtárakat is új szerepbe kényszerítette, sőt azt a politikai–társadalmi–földrajzi helyzetet is alapjaiban változtatta meg, amit Fraknói Vilmos Magyarországnak, hazainak ismert 1876-ban. Mindennek ellenére a *Magyar Könyvszemle* folyamatosan szakmai fórumot kínál és kínál a könyv-, könyvtár- és sajtótörténet kutatóinak a vizsgált diszciplínákkal együtt alakulva – és hisszük – fejlődve.

A *Könyvszemle* második évszázadának második fele nem csak szimbolikus évfordulóval kezdődött, hanem a szerkesztőbizottság átalakulásával is. Ahogy arról a 2022-es szerkesztőségi átalakulás alkalmával már olvashattak, a szerkesztőbizottság hetven éven felüli tagjai a bizottság fiatalítása érdekében háttérbe vonultak (*Magyar Könyvszemle*, 138[2022], 145). Idén ez a határ, amit tiszteletre méltó következetességgel tartott magára is érvényesnek a folyóirat vezetése, alapjaiban formálja át a szerkesztőbizottságot, korábbi fő- és társszerkesztőnk aktív közreműködésétől is búcsút kell vennünk.

Monok István 1990 óta a szerkesztőbizottságának tagja, 2000-től társszerkesztő, majd 2008-tól főszerkesztőként működött. Kutatói munkássága mellett tudományszervezőként több alapvető szak-könyvsorozatot (*Adattár a XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, Könyvtártörténeti Füzetek, A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei*) indított útjára vagy gondozott, intézményvezetőként pedig a nemzeti könyvtárat (1999–2009) és az Akadémiai Könyvtárat (2013 óta) is eredményesen irányította-irányítja. Olyan projektek elindításával és vezetésével segítette a magyar kulturális örökség széles körű hozzáférhetőségét, mint az Eruditio, a MOKKA-R vagy a Bibliotheca Corvina Digitalis. Ezekkel a hosszú távon gyümölcsöző kezdeményezésekkel még sok évre előre felkészült szerzőkkel és izgalmas eredmények reményével látta el folyóiratunkat.

Ács Pál irodalomtörténész 2008-ban csatlakozott a *Magyar Könyvszemléhez* főszerkesztő-helyettesként. A 16–17. századi irodalom nemzetközileg is elismert szakértője, számos tudományos társaság tagja, az Irodalomtudományi Intézet tudományos tanácsadója; korábban a Reneszánsz Osztály osztályvezető-helyettese volt. Sikeres kutatásokat vezetett, mint például a Nemzetközi reneszánsz bibliográfia magyar anyagának összegyűjtése vagy a Régi Magyar Költők Tára sorozat bővítése. Figyelmes szerkesztői munkája biztosította a folyóirat nyelvi-formai minőségét is.

Buda Attila ugyancsak 2008 óta a szerkesztőbizottság 19–20. százados témakért felelős tagjainak egyike. Könyvtárosi (ELTE BTK Toldy Ferenc Könyvtár) és bibliográfusi tapasztalatának köszönhetően több közéleti és tudományos folyóirat repertóriumának gondozója, és rövidesen a *Magyar Könyvszemle* cikkeinek jegyzékét is közzéteszi. Feldolgozó munkája során szerzett olvasottsága és tájékozottsága megkerülhetetlen irodalomtudományi tudományos munkásságot alapoztak meg, melyet a *Magyar Könyvszemle* modern koros cikkeinek szolgálatába is állított.

Három leköszönő kollégánk munkáját ezúton köszönjük meg, és további jó egészségben töltött, tevékeny éveket kívánunk nekik, remélve, hogy jó tanácsaikra, szakmai támogatásukra minél tovább számíthatunk!

A folyóiratot a következő időszakban a két lapgazdát képviselve Szovák Márton és Tóth Gergely szerkesztik. Szovák Márton az OSZK Régi Nyomtatványok Tárának munkatársaként muzeális könyvek feltárásával foglalkozik, ehhez kapcsolódó könyvtörténeti kutatásokat folytat különös tekintettel

Itália korai könyvtermésére. Tóth Gergely az ELTE HTK Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársaként Bél Mátyás életművének feltárásával és sajtó alá rendezésével, illetve a kora újkori magyarországi történetírás és neolatin irodalom kutatásával foglalkozik. A távozó kollégák hagyta „szakterületi ürt” az újkor vonatkozásában Zvara Edina, a 19–20. században pedig Radnai Dániel Szabolcs és Virágh András fogják kitölteni.

Az elmúlt 150 év kapcsán említett változások nem állnak meg, az írásbeli kommunikáció formái és ezzel a könyvtárszakma feladatai egyre gyorsuló ütemben alakulnak át, ami a *Magyar Könyvszemle* tartalmára és formai megjelenésére is elkerülhetetlen hatással van és lesz. Ez azonban nem jelentheti a kéziratos, kézzel, majd géppel szedett szövegek vizsgálatának feladását, hiszen az emberi kultúra fennmaradását és átörökítését ezek az eszközök biztosítják. Legyen bár papirusztekercs, középkori kódex, a Gutenberg-biblia vagy a széleskörű társadalmi kommunikációt létrehozó sajtótermék, a térben-időben távoli, de egymás iránt érdeklődő emberek közti kapcsolat tanúi a továbbiakban is lehetőséget kínálnak arra, hogy saját kultúránkat alaposabban megértsük és azt minél termékenyebben gazdagítsuk. A *Magyar Könyvszemle* a továbbiakban is ehhez a célhoz kíván hozzájárulni.

SZOVÁK MÁRTON

SZÁMUNK SZERZŐI

- BABICS-VILLATA ZSÓFIA**, HUN-REN–SZTE–ELTE Ókortudományi Kutatócsoport,
babics.zsofia@outlook.hu
- BODNÁR KRISZTIÁN**, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei
Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, *bodnarkr@gmail.com*
- BORDA LAJOS**, antikvárius és könyvkiadó, *lajos@borda.hu*
- DEÁK ESZTER**, Országos Széchényi Könyvtár, *deak.eszter@oszk.hu*
- DÓBÉK ÁGNES**, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi
Intézet, *dobekagnes1@gmail.com*
- FABÓ EDIT**, Magyarságkutató Intézet; Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész-
és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, *dr.fabo.
edit@gmail.com*
- GÖMÖRI GYÖRGY**, Darwin College, Cambridge, *Georgeandmari.gomori@yahoo.
co.uk*
- MARKÓ VERONIKA**, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudo-
mányi Intézet Eötvös Könyvtár, *marko.veronika@htk.elte.hu*
- MEZEY MÓNIKA**, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Köz-
pont, *sallai-toth.laszlone@konyvtar.mta.hu*
- MONOK ISTVÁN**, Tokaj-Hegyalja Egyetem, Speculum Kutatócsoport vezetője,
monok.istvan@konyvtar.mta.hu
- NAGY DÓRA-KATA**, Eötvös Loránd Tudományegyetem, *ndorakata@gmail.com*
- SIMON ATTILA**, ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, *simon.
attila@btk.elte.hu*
- SZOVÁK MÁRTON**, Országos Széchényi Könyvtár, *szovak.marton@oszk.hu*
- TOKAJI ZSOLT**, Károli Gáspár Református Egyem, *tokajizsolt25@gmail.com*
- UJVÁRI HEDVIG**, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társada-
lomtudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Intézet, *h.ujvari
@t-online.hu*
- VÁRI LÁSZLÓ**, független kutató, *lalo5555@gmail.com*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea
Nyomda: Prime Rate Zrt.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

141. évfolyam
2025

Szerkesztőbizottság

MONOK ISTVÁN főszerkesztő ÁCS PÁL társszerkesztő

TERBE ERIKA szerkesztő

BOKA LÁSZLÓ	BORECZKY ANNA
BUDA ATTILA	CSÁSZTVAY TÜNDE
GRANASZTÓI OLGA	OLÁH RÓBERT
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA	SZOVÁK MÁRTON
TÓTH GERGELY	

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Dóbké Agnes</i> : Szily János szombathelyi püspök könyvbeszerzési stratégiái: vásárlások a bécsi, pozsonyi és pesti könyvpiacokon (1781–1793)	325–354
<i>Farkas Judit Antónia</i> : „Szíves megtekintésre”, A könyvújdontságok házhoz küldése mint a 18–20. századi magyar könyvterjesztés egyik szükségsszerű eszköze	355–370
<i>Forgách Hajnalka</i> : Valerii Maximi <i>Dictorum factorumque memorabilium exempla</i> című kötete az Országgyűlési Könyvtár Ghyczy-gyűjteményében	307–324
<i>Földváry Miklós István</i> : Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a <i>Sacramentarium Ungrorum</i>	1–34
<i>Kiss Farkas Gábor</i> : Egy ismeretlen nagyszombati nyomtatvány 1649-ből: Draskovich Miklós <i>Sacra Honoris Comitívája</i> (RMNy S 2278A)	35–53
<i>Kovács Eszter</i> : Tobiáš Závorka elveszett énekeskönyvének töredékei a Szarvasi Városi Könyvtárban	54–71
<i>Krähling Edit</i> : A költő és a filológus – Babits Mihály Szophoklész-fordításának dokumentumai Moravcsik Gyula hagyatékában	371–406
<i>Monok István</i> : Beythe István (1532–1612) Sopront Németújvárra cserélte – A mecénás Batthyány Boldizsár (†1590)	455–463

<i>Oláh Róbert</i> : Heidelbergi magyar peregrinusok teológiai tárgyú könyvei Debrecenben	464–486
<i>Simon Melinda</i> : A könyvkereskedelem plebejusai: Modern antikváriumok Magyarországon a 19. század végén és a 20. század elején	72–118
<i>Szigeti Molnár Dávid</i> : „Az kik méltók efféle adományra, azoknak...” Makai Nyíró István végrendeletének irodalom- és könyvtártörténeti jelentősége	433–454
<i>Szoliva Gábor</i> : A zágrábi katedrális 17. század végi könyvtárából elszármazott régnyomtatványok horvát és magyar gyűjteményekben, II. – A Mikulić-féle kötetstípus kutatásának újabb eredményei	293–306
<i>Várgyas Zsófia</i> : „Aestimatioja a Marzipany Thecajanak”. Gondolatok Marzipányi István feltételezett könyvtáráról	487–501
<i>Vasné Tóth Kornélia</i> : „A magyar bortermelő lelki alkata”. Bodnár Sándor szőlős-boros ex libris gyűjteménye	502–542

BORSA GEDEON-MŰHELYKONFERENCIA

A Borsa Gedeon-műhelykonferenciáról (<i>Varga Bernadett</i>)	165
<i>Csapó Fanni</i> : Adalékok Frangepán Ferenc törökellenes beszédéhez	166–174
<i>Garadnai Erika</i> : Zilahy János hitvédelmi irata a gyászévtized időszakából	175–185
<i>Tóth Anna Judit</i> : A <i>Constantinapoly le írása</i> és Quirin Heyl budai nyomdájá	186–201
<i>Bakonyi Zsuzsanna</i> : Henry Blount utazása a 16–17. századi közel-keleti angol utazási irodalom tükrében	202–216
<i>Kovács Eszter</i> : A régi magyarországi nyomtatványok biblikus cseh nyelvű verseinek változásai 1801-ig	217–225
<i>Farkas Gábor Farkas-Káldos János-Király Péter</i> : A régi magyarországi kiadványok „sötét anyaga”	226–266

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borda Lajos</i> : Temesvári Pelbárt velencei kiadású <i>Stellariumának</i> (1586) változatai	274–278
<i>Csorba Dávid</i> : Az ellenreformáció üldözöttjeinek kötetei Sárospatakon	556–561
<i>Gerlinde Möser-Mersky-Monok István</i> : Egy elfeledett soproni könyvjegyzék 1468-ból: Caspar Fleuger	407–412
<i>Gömöri György</i> : Bánfihunyadi János asztrológiai kézirata	119–121
<i>Kőrösi Ferenc</i> : „A papok házasságáról való komédia” – Beszámoló az eddig törödékesen ismert <i>Comoedia de matrimonio</i> (RMNy 88.) teljes példányáról	267–273
<i>Monok István</i> : Addenda Dudith András könyvtárának ismeretéhez	551–555
<i>Oláh Róbert</i> : Hírmondók a váradi és a kassai református iskola könyvtárából	122–130
<i>Szovák Márton</i> : A 36 soros Biblia töredéke az Országos Széchényi Könyvtárban	543–550
<i>Ujvári Hedvig</i> : Adalékok nemzeti klasszikusaink magyarországi német nyelvű receptiójához – Arany János (<i>Pester Lloyd</i> , 1854–1867)	131–138

FIGYELŐ

Gyűjtés – hobbi – ex libris: Vasné Tóth Kornélia kiállítása (<i>Buda Attila</i>)	413–416
Megnyílt a Fragmenta Codicum kódextörédék-adatbázis (<i>Kisdi Klára</i>)	562–566
Részletekben rejlő egész (<i>Prém Mónika</i>)	139–144

NEKROLÓG

Voigt Vilmos (1940–2025) (<i>Szívós Mihály</i>)	417–419
---	---------

SZEMLE

„A költőnő, akinek férje miniszterelnök” Gróf Bethlen Margit válogatott írásai, szerk. Filep Tamás Gusztáv, Rózsafalvi Zsuzsanna, Budapest, Gondolat, 2024 (<i>Dede Franciska</i>)	423–426
<i>A könyv forradalma: Íróeszközök és íróanyagok ábrázolása a római világban</i> , szerk. Grüll Tibor, Szabó Ernő, Pécs, PTE BTK, 2024 (Specimina nova dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis, Supplementum XIV) (<i>Monok István</i>)	156–157
<i>A Szent Korona első kutatója, Tanulmányok Révay Péter koronaőréről és munkásságáról</i> , szerk. Pálffy Géza és Tóth Gergely, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2024 (<i>Sánta Sára</i>)	151–154
<i>A világ és Magyarország, ahogy a bécsi Magyar Hirmondó szerkesztői látták</i> , válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Zvara Edina, Budapest, MTA KIK, Kossuth Kiadó, 2025 (<i>Németh S. Katalin</i>)	71–573
Adinel C. Dincă, <i>The Transylvanian Saxons and their Books in the Middle Ages</i> , Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2023 (Istoria Cărtii și a Textelor 2) (<i>Hende Fanni</i>)	149–151
Bezeczky Gábor, <i>Az eltűnt miniatűrök. Szépirodalom és időszaki sajtó a kiegyezéstől az első világháborúig</i> , Budapest, Gépeskönyv, 2022 (<i>Bodnár Krisztián</i>)	147–149
Fekete István, <i>Gyurkának, Fekete István levelei Zsoldos Györgyhöz</i> , sajtó alá rend, Borda Márton Áron, Zebegény, Borda Antikvárium, 2017 (<i>Tüskés Anna</i>)	145–147
Gyuricza Andrea, <i>A Nemzeti Casino könyvtára</i> , Budapest, MTA KIK, 2024 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 52[127]) (<i>Monok István</i>)	155–156
Knapp Éva, <i>Regeneratio et constantia: Egy 18. századi dél-dunántúli település, Mésztegyenyő újjáéledése az egyházi források tükrében</i> , Pécs, Pécsi TE Egyháztörténeti Kutatóközpont, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, 2025 (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 14.) (<i>Zvara Edina</i>)	426–429
<i>Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéből</i> , szerk. Bene Sándor, Budapest, Gondolat, 2024 (<i>Monok István</i>)	420–423

Nagy Andor, <i>Tisztviselői életpályák, A brassói szász vezetői elit társadalmi érvényesülése (1650–1750)</i> , Budapest, Korall, 2024 (Korall társadalomtörténeti monográfiák, 15.) (Markó Anita)	157–159
Rákóczi István, <i>Kőbe vésett, hamis emlékezet: vallás-, gyarmatosítás- és irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Budapest, Kalligram, 2025 (Molnár Dávid)	567–571
Régi Magyarországi Nyomtatványok, V. 1671–1685, Heltai János, Kovács Eszter, P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Szvorényi Róbert, Tóth Anna Judit, V. Ecsedy Judit munkája, szerk. P. Vásárhelyi Kudit, Perger Péter, Budapest, OSZK, 2023 (Zvara Edina)	279–281
Tóth Zsombor, <i>A hosszú reformáció jegyében – Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig</i> , Budapest, ELKH BTK ITI, 2023 (Humanizmus és Reformáció, 41.) (Monok István)	281–287

SZÁMUNK SZERZŐI

Számunk szerzői	161
Számunk szerzői	289
Számunk szerzői	430
Számunk szerzői	575